Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Випуск VII

Засновано 2000 року

Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
10 грудня 2002 року

Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2002

У збірнику наукових праць розробляється аспектологія лінгвістичних досліджень: українська ментальність в часовому та культурному вимірах, історико-лінгвістичні питання в дискурсі функціоналізму, ідіостилістична та стилістична проблематика сучасних досліджень та ін.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collection of scientific works the aspects of linguistic researches such as the Ukrainian mentality in temporary and cultural measurements, historical and linguistic questions in discurse of functionalism, individual stylistic and stylistic problematics of modern researches etc. are developed.

For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions in Ukraine.

Рецензенти: ***А.К. Мойсієнко***, д-р філол. наук, проф.;
Н.В. Слухай, д-р філол. наук, проф.

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Редакційна колегія: ***Г.П.Півторак***, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; ***С.Я.Єрмоленко***, д-р філол. наук, проф.; ***П.Ю.Гриценко*****,** д-р філол. наук, проф.; ***Г.І.Халимоненко***, д-р філол. наук, проф.; ***Л.О.Кудрявцева***, д-р філол. наук, проф.; ***Л.І.Шевченко***, д-р. філол. наук, доц. (відп. ред.); ***В.А.Передрієнко***, канд. філол. наук, доц.; ***О.І.Ніка*****,** канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії:
02017, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-66.

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

КОНЦЕПТИ ТЕОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СТИЛЮ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Аналізується стиль масової інформації як вербальна комунікативна система, що відбиває функціональний статус сучасної української літературної мови з погляду теорії інтелектуалізації мови.

The style of the mass information as a verbal communicative system displaying the functional status of modern Ukrainian literary language from the point of view of the theory of intellectualization of language is analyzed.

Динаміку становлення мовних стилів у контексті розвитку інтелектуальної свідомості нації продуктивно розглядати в парадигмі розбіжності між прогресивною концептуальною картиною світу й архаїчною мовою. Архаїчною щодо функціонально-системного, поліфункціонального представлення суспільної свідомості та її комунікативних форм, а отже обмеженої **статусно** і **компонентно**: нечисленність (або асистемна, звужена об'єктивно і тематично фіксація) текстів певного стилю, спорадичність використання у комунікативній сфері та ін. дають підстави для аналізу причин такої диспропорції.

У цьому випадку історичні факти значною мірою мотивують лінгвістичну аспектологію. Як відомо, протягом багатьох століть на Лівобережжі "прогресивна" (за позицією одного кола мовознавців) концептуальна картина світу часто відбивалася в поняттях і літературній символіці російської мови як літературної форми масової комунікації (або, швидше, прийнятою суспільністю Російської імперії), репрезентації толерантної до державної влади суспільної свідомості освічених людей. На Правобережжі таку ж функцію часто виконувала польська мова. Українська в ідеологемі

масової свідомості імперії асоціювалася зі світосприйняттям неосвіченої людини – носія специфічного консервативного світогляду, ніби-то позбавленої руху традиції і відповідних їм мовних форм, якщо й варіативних і рухливих, то перш за все в художньо-образній рефлексації. “З цього погляду й дискусії з приводу шляхів розвитку української мови набувають широкого і глибшого значення; об’єктивно це була дискусія про шляхи інтелектуального розвитку народу: чи йому законсервуватися як етнічній групі архаїчного типу, чи входити в сучасний світ у всеозброєнні мови, здатної виражати новочасну ККС (концептуальну картину світу – Л.Ш.) засобами відповідної МКС (мовної картини світу –Л.Ш.)”[1].

Досить широко цитована істориками літературної мови позиція М. Костомарова, що, вітаючи літературу українською мовою, одночасно залишається переконаним, ніби вона є лише “надбанням простонароддя, хоч не малочисельного, а все-таки такого, що перебуває на досить низькому стані розвитку”[2]. Інший аспект дискусії, що триває вже два століття, ідея Панаса Мирного залишити українську мову тільки в автентично властивих їй формах і функціях: “Чи варто нам за це діло братися, тягти нашу досі живу літературу на диби високих матерій і робити її не оригінально-творчою, а тільки “описательною”...? Мені здається що не варто”[3].

Виникає світоглядний парадокс. Ніби об’єктивно не існувало староукраїнської літературної традиції, де живомовна стихія виразно впливає на розвиток майже всіх жанрів і стилів, а в бароковій традиції як принцип мотивує семантичну трансформацію слова, символу і фразеологізму. Ніби можна обмежити інтелектуальний потенціал нації лише художніми асоціаціями, верифікацією образних смислів, виключивши з пізнання логіку й об’єктивний світ, поліфункціональність живого слова і сформувати однополюсну, етнографічно локалізовану національно-мовну картину світу. На нашу думку, така дослідницька перспектива є поза перспективою, реально це – цивілізаційна стагнація.

Не випадково Л. Лисиченко, аналізуючи розвиток національно-мовної концептуальної картини світу, логічно доходить висновку про історичну й системно спів мірну з певним часом (тобто, психологічну) стратифікацію мови та її функцій. Аналітичний висновок дослідника “... праслов’янська мовна картина світу, згідно з наявним її описом, значно обмеженіше відбиває дійсність у порівнянні з сучасною мовою. Архаїчність мовної картини світу є

наслідком динамічних процесів у суспільстві, причому “за старіння” її може відбуватися за відносно невеликий відрізок часу, а не обов’язково тисячоліття”[4] постає з ґрунтовних наукових розвідок автора і є авторитетним для аргументації продуктивності в лінгвістичній теорії категорій психологічного й історичного часу, зокрема в їх проекції на функціонально-стильові параметри національної мови.

З цього погляду системність, закономірність розвитку й узус стилю масової інформації є динамічним, оскільки відображає активні процеси в сучасній літературній мові, а також виявляє нові тенденції в інтелектуальних можливостях мови, моментально реагуючи на науково-технічний прогрес, соціальні та генераційні процеси у суспільстві. Одночасно цей стиль акумулює ззовні суперечливі тенденції, оскільки поєднує як динамічність, так і консерватизм, як еталонність і залежність від норм літературної мови, так і зумовленість добору та формування функціональної норми відповідно до уподобань часу, соціально стратифікованої групи та ін. Проте формальна суперечливість є насправді закономірністю, якщо аналізувати природу і сутнісні характеристики стилю з погляду екстралінгвістичного: синтез стандарту та експресії є результатом установки на інформування й переконання. Зіткнення протилежних тенденцій визначає також лабільність мовного узуса і формування функціональної норми, що і є одним із критеріїв розвитку функціонального стилю.

Літературна мова в аспекті цивілізаційних маніфестацій є **єдиною твореною персоналіями екзистенційною формою національної мови**, критерії якої є одночасно маркерами достоїнств: відносно стабільна норма, поліфункціональність, стильові маркери внутрішньої зв’язності метамови – терміни і номенклатура в науковому стилі, кліше і стандарт в офіційно-діловому, ідіостилістична образність у художньому, стильова специфікація позалітературного маргінесу (соціальні й територіальні діалектизми) в розмовному. Літературна мова, як і її функціональні стилі в процесі розвитку і вдосконалення, постає як результат кодифікації цілеспрямованої діяльності, а отже розвивається під впливом відповідних регуляторів.

Важливо, що варіанти літературної мови (писемний – усний) мають різну часову віднесеність: початок писемної літературної традиції нового часу в українській мові пов’язаний із виходом

“Енеїди” І. Котляревського (1998 р.), тоді як усний варіант **літературної** української мови починає формуватися з середини XIX ст., коли окреслюється сфера її функціонування в соціумі, з’являється етномовна українська інтелігенція як соціальна субстанція, а також інтелектуальне середовище для спілкування (освітні засади, просвітницькі товариства, гуртки за інтересами, громадсько-політичні об’єднання та ін.)[5]. Репрезентативного статусу загальнонаціонального значення писемний варіант української літературної мови набуває на кінець XIX ст., тоді як усний формується набагато пізніше – лише на початку XX ст. і сприяють цьому не лише освіта і культура, а передусім засоби масової комунікації.

Обидва варіанти літературної мови є засобами збереження і розповсюдження цивілізаційних цінностей. І, безумовно, літературна мова, її стильова диференціація визначають базисний критерій еволюційної зрілості нації, її могутню, системну мисленнєву діяльність і самосвідомість, що виявлені у мовних формах. Літературна форма мови для високорозвинених націй є найвищою формою самоідентифікації, оскільки саме в ній відбиті послідовно коди свідомості, ментального відчуття досвіду, символи національної культури.

Аналізуючи узус стилю масової комунікації нашого часу не можна не помітити тенденції, що визначається як “вихід” за межі норм літературної мови (resp. “руйнація”, “масовізація”, “оголення”) – явища, асоційованого з численними екстралінгвістичними чинниками: “розхитування” стабільності норми в пошуку національної ідентичності, зниження загальної культури масового носія мови, актуалізація розмовної лексики та її використання у формі своєрідних комунікативних запозичень не лише як елементу молодіжної чи декласованої субкультури, але і як специфічної стратифікації, приналежності до інших соціальних і культурних стандартів.

У контексті названих тенденцій проблема інтелектуалізації літературної мови формулюється як дослідницький парадокс: чи можуть різні чинники (нормативні / ненормативні) масової динаміки змін у свідомості свідчити про закономірно зумовлені тенденції розвитку, що мають реальну історичну перспективу? Чи специфіка функціонування літературної мови у стилі масової інформації локалізована національною мовою? Чи це конвергентна тенденція,

що є функціональною типологією різних мов, різних етнічних культур?

Ще у 70 -80 -х р.р. минулого століття В.Г. Костомаров, а пізніше М.М. Кожина, Г.Я. Солганик, Д.Х. Баранник, С.Я. Єрмоленко, Л.І. Шевченко та ін. відзначили спільну направленість, специфікаційну для стилю масової інформації консервативність у літературних мовах світу щодо тенденцій розвитку мови у масовому спілкуванні: тяжіння до мовного стандарту в аналітичних жанрах й "умовної експресії" (resp. "прогнозованої", заданої", "штампу") в жанрах власне публіцистичних; активізація у формі комунікативних експресем позалітературної ідентифікації явища і стійкої мовної одиниці, що втілює ментально закодовану експресію; функціональне варіювання з можливостями експресивного синтаксису (просте одночленне речення, еліптичні, неповні, обірвані речення, інверсія, різні види повторів та ін.).

Щоправда, визначена спільність конвергентних тенденцій у мові стилю не виключає їх особливостей у конкретних національних мовах, масштабності явищ, що спостерігаються, в характері текстових маніфестацій мовних явищ, що зумовлено як ступенем функціональної диференціації мови, так і мовною національною традицією. Хоча названа сфера є найбільш дифузною, найбільш мобільною і в аспекті мовних контактів, і в аспекті вербалізації різних мовних прийомів.

Зауважимо, що присутність конвергентних тенденцій ще не означає абсолютної тотожності в мовній реалізації екстралінгвістичної заданості, оскільки це залежить не лише від внутрішньої специфіки мови, але й від особливостей конкретних ситуацій. їх частотності, типовості, комунікативної значимості.

Важливим фактом аналізу розвитку мови є і внутрішньостильова динаміка мовних форм, що виявляється як часові (діахронічні) еволюційні перетворення, так і синхронні трансформації (перетворення, модифікації), що призводять до варіативності, можливості вибору з синонімічних одиниць чи верифікованих аналогів.

Сучасний погляд на еволюцію функціонального стилю масової інформації спирається на твердження: а) зміна норм літературної мови нашого часу відбулася у векторі відмови від абсолютизації ідеалу художнього мовлення як нормативного узусу;

б) відбулося активне використання у сфері публічної комунікації **усних** каналів зв'язку[6].

У невеликій часовій дистанції нової літературної мови нормотворчу функцію, як відомо, виконували художні тексти, і відповідно абсолютизувалася (і це справедливо) нормативна роль зачинателів й основоположників літературної мови на живомовній основі (І. Котляревського, Т. Шевченка). Періодизація історії української літературної мови саме з цієї причини синкретична за установками: у староукраїнській літературній традиції спостерігаємо вивчення як самодостатніх і конкретних текстів ("Слово о полку Ігоревім"), і типів текстів (ораторської чи конфесійної прози), і текстів окремих авторів (К. Туровського чи І. Вишенського), і характеру певного художньо-естетичного напрямку (бароко чи класицизму); в новій літературній мові історія мовно-літературних взаємин представлена періодизацією історико-хронологічною (перша пол. XIX ст., друга пол. XIX ст., період зламу століть і до 1910 р. та ін.) у відповідності до домінуючих художніх концепцій (народництво, модернізм чи реалізм), чи за внеском у розвиток літературної форми мови ідіостилістичного доробку (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та ін.). Останній критерій взагалі завжди буде суб'єктивним, тому що передбачає фактичну множинність текстів (за формулою n + 1), неоднозначності принципів їх добору за критерієм "ідеальної" нормативності, суб'єктивності оцінки інтерпретатора і численних екстралінгвістичних конотацій (ідеологем, "смаків" соціуму, повноти знання про мовний процес та ін.).

Втім, аналогічний синкретизм у періодизації літературної мови властивий також іншим національним лінгвістичним школам – російській і чеській: В.В. Виноградов орієнтується на критерій художнього напрямку / чи автора[7], а В.Ертл формулює засади теорії так званого "гарного автора"[8], звідки і постав у слов'янському мовознавстві принцип "мовних феноменів". Характерно, що публіцистичність (= белетристичність) як риса стилю (чи окремих жанрів) масової інформації і досі часто визначається пріоритетною. Останнє навіть відбивається у термінологічній двозначності назви стилю чи дискусії щодо правильності називання: публіцистичний чи стиль масової інформації? Дискусії, як на нашу думку, схоластичної і вочевидь неконкретної навіть за окресленням об'єкту дискусії: як у добу електронної інформації (радіо, телебачення, реклама, інтернет)

аналізувати публічне масове мовлення за аналогією лише до публіцистичних (часописи, газети) текстів?

Жанрові форми публіцистичності (як типологічні риси стилю масової інформації) не є дзеркальним відображенням функцій слова в художньому тексті: екстралінгвістичні засади кожного зі стилів визначають специфікацію мовних ресурсів, формують оптимальну для кожного зі стилів мовно-стильову системність. Наше твердження спирається на історичну проекцію у стильовому розвитку: якщо в середині XIX ст. публіцистичний стиль формується як відгалуження художньої літератури (з усіма мовними характеристиками, властивими останній), то вже через сто років чи й раніше, мова йде про самодостатній стиль масової інформації в системі функціональних стилів літературної мови. Більше того, саме стилі науковий і масової інформації справляють найбільший вплив на розвиток сучасних літературних мов: науковий – формуючи метамову об'єктивного знання про буттєвість (система підстилів за галузями знання), впливаючи на мовно-понятійне мислення суспільності; масової інформації – активізуючи мовні ресурси (актив і периферія словника) у підпорядкуванні оптимальній відповідності до визначеного екстралінгвістичного завдання: інформувати і переконувати.

Естетизм художнього стилю, що постає як ідіостилістична самоідентифікація, мотивує **ексклюзивність** мовного знака чи форми, естетика ж стилю масової інформації полягає у своєрідній символіці **типізованого образу** (широковідомі дискусії, що тривають і досі, про мовні штампи у стилі масової інформації – "бути на передовій", "королева полів" та ін. й аналіз їх генезису та психологічної мотивації у В.Г. Костомарова, Г.Я. Солганика, М.Н. Кожиної та ін.). Логічним є твердження про орієнтованість цього стилю на створення єдиного загальноетнічного комунікативного і культурного простору[9], що, зрозуміло, є можливим лише завдяки актуалізації всіх мовних ресурсів.

Питання впливу на розвиток мови, її інтелектуальні ресурси постає в такому разі в дилемі:

1) наближення мовних форм до масової свідомості, типізованих образів і стандартів є орієнтацією на даність, стабільність, доступність і прозорість мовлення. Загальнозрозумілий узус добирається як комунікативно оптимальний еталон, зразок і він же

формує мовну свідомість соціуму як взірець, якому варто наслідувати;
2) інтелектуалізація літературної мови у стилі масової інформації постає як іманентна характеристика самої мови: а) у формах реального розвитку мовних одиниць (значення слова, трансформації фразеологізму, синтагматичної сполучуваності та ін.); б) у функціональній спеціалізації мовних ресурсів (добір одного зі значень полісемантеми, формування функціонально-стильових синонімічних й антонімічних рядів, спеціалізація функцій афіксів і відповідно творених мовних форм – зокрема, віддієслівні іменники, типізоване використання граматичних одиниць мови в заданих функціях, – номінації в рубриках і заголовках, безособовості як узагальнення, вставних слів у модально-конотативному значенні і под.); в) у частотності, що комунікативно акцентує увагу на мовних одиницях й утверджує їх як функціональний узус.

Експресія стилю масової інформації визначена функцією, функція є похідною від екстралінгвістичної заданості. Мовні ресурси у свою чергу репрезентують комунікативні ідеали і є функціональною спеціалізацією, а також добором експресем: орієнтованістю на фразеологію (в останні десятиліття – і це закономірно – з виразною тенденцією до активізації у мовленні літературної фразеології), діалектизми територіальні й соціальні (різні маніфестації та ідентифікації соціально стратифікованих типів мовлення), стилізацією розмовної мови в інтонуванні фрази, її композиційній будові та ін.

Іманентна природа літературної мови у стилі масової інформації виявляється не лише у функціональній відповідності комунікативній заданості – вона зумовлює інтелектуальний розвиток слова, рух його значення.

У сучасних слов'янських мовах спостерігаємо тенденцію до зміни категоріального статусу відносних прикметників – з їх функціональною спеціалізацією як якісних (*залізні вироби – залізний характер, залізне рішення, залізна завіса, залізна витримка, залізно!* – розм. і под.), що відбито в полісемантичних характеристиках слова і свідчить про його розвиток.

На серйозну увагу заслуговує тенденція до формування функціонально стійкої синоніміки, що має парадигвальні характеристики і визначається високим ступенем мовної динаміки. Синоніми в цьому стилі утворюються як перехресні маркери ознак в

синтагматично стійких словосполученнях оцінно-атрибутивного і процесуально-динамічного типу[10].

Динаміка норм стилю масової інформації спирається на **регулярність** (= системність) факторів мовної поведінки та її **нерегуряність** (= асистемність). Нерегулярність виявляється в тексті як авторська характеристика письма, тоді як регулярність є, за нашими спостереженнями, частотною послідовністю.

Принцип регулярності / нерегулярності відносимо до всіх мовних одиниць функціонального стилю, оцінка ж його маніфестацій з погляду норми і комунікативного ідеалу визначається прагматикою, а також культурними установками суспільства: комунікативним комфортом / дискомфортом, що виникає в результаті відповідності чи розриву між усвідомленою нормою й реальним функціонуванням мовних одиниць.

Особливо виразно регулярність / нерегулярність виявляється в мовному марґінесі – одиницях, обмежених щодо стильової систематики функціональною нормою (територіальні діалектизми, архаїзми чи кліше офіційно-ділового стилю), необхідністю застосування спеціальних прийомів уведення в текст (терміни) чи спорадично виявленою установкою на комунікативний дискомфорт (просторіччя, жаргонізми, вульгаризми, арго).

Комунікативний дискомфорт, у свою чергу, або моделюється як стилістичний текстовий парадокс (стилізація, протиставлення, цитування та ін.), або є помилкою і тоді визначається як об’єкт прагматики, тобто аналізу з погляду культури мови.

Процеси ці мають конвергентний характер і властиві (різним ступенем інтенсивності) всім сучасним літературним мовам. Г.П. Нещименко, досліджуючи тенденції до активізації розмовної мови у стилі масової інформації (на основі російської і чеської мов), “зниження рівня мовної планки у сфері публічної вербальної комунікації” пов’язує зі зменшенням інтелігенції, що є “потенційним носієм і користувачем літературної мови”[11]. На нашу думку, можлива постановка проблеми і в заявленому аспекті. Проте розмовна мова щодо функціонального стилю масової інформації є одним із типів актуалізації марґінесу, якщо виходити з позиції регулярність / нерегулярність, чи мовний узус / вихід за узус. І включення його з певними стилістичними настановами до типізованого тексту є одним із напрямків функціонального розвитку мовних ресурсів (аналог до функцій архаїзмів у художньому стилі) –

в такому ракурсі марґінес може розглядатися як комунікативний прогрес у мові.

Для різних мов можливі **різні** маніфестації в літературних жанрах розмовної мови: для чеської – переважно феномен obecna čeština (повсякденно – розмовна мова Праги і більшості чеської території), для російської – сленгові маніфестації, що підтверджують вибірковість користування розмовними ідіомами[12], для української – просторіччя, почасти діалектизми і, в останнє десятиріччя, сленг як результат конвергентних суспільних процесів. Однак текстова реалізація розмовної мови чи її соціолектів не дає підстав говорити про зміну їх сфери функціонування чи "розмивання" поняття "стиль розмовної мови". В інших стилях вони є лише **спорадичними** компонентами мовлення, виконуючи функцію "текстової інкрустації" (за Г.П. Нещименком), що не заперечує гіпотетично модельованої можливості їх переосмислення і входження до літературної мови, можливості, втім, справді гіпотетичної. Сьогодні важко уявити, що сленгові *кинути, мочити, навалом, базарити, шити* і под. набувають статусу літературної нормованості і, відповідно, стануть компонентами лексичних парадигм: полісемантичної (як одне з літературних значень слова), синонімічної (***кинути*** = син. *обманути, обдурити*; ***мочити*** = *знищувати, карати*; ***навалом*** = *багато*; ***базарити*** = *говорити, з'ясовувати стосунки*; ***шити*** = син. *приписувати що-н.* та ін.), антонімічної (***кинути*** кого-н. – *бути чесним* з ким-н., ***навалом*** **–** *мало* і под.). Хоча в усному мовленні ці структурно-системні відношення вже можна виявити.

Універсальні тенденції розвитку мовної ситуації в сучасному світі, домінанта каналів електронної інформації, що призводить ди миттєвого вербального комунікативного зв'язку, активної інтеракції з адресатом зумовлюють масштаби впливу на літературний узус активізованих у стилі масової інформації форм розмовної мови: вплив виявляється й у внутрішньомовному розвитку, зокрема у нормуванні нових номінаційних (у тому числі і словотвірних тенденцій), і у зростанні продуктивності вже існуючих схем і способів словотвору, і в динаміці запозичень, і у формуванні чуття мови, реалізованого для масового мовця в інтуїтивному розрізненні можливостей слова відповідно до типу комунікації.

Фактором внутрішньомовного розвитку у стилі масової інформації є **актуалізація проблеми мовної економії**, передусім номінційних способів – універсалізації і дотичної до неї деривації

(реалізація складової фундаментальної мовної антиномії: синтетизму – аналітизму). Найчастіше універби (= синтетичні конструкції) виникають у розмовному мовленні як “стягування” словосполучення атрибутивного типу до поняття-номінації: *мобілка* (мобільний телефон), *максималка* (максимальна швидкість), *канатка* (канатна дорога), *підслушка* (підслуховуючий пристрій), *операціоналка* (операціональна система) та ін. У сучасному розмовному мовленні спостерігаємо тенденцію до стрімкого зростання універбів, що впливає на їх використання і в літературній мові, що в цілому пов’язано з динамікою життя, інформативною природою нашого часу, інтерференцією каналів зв’язку, де в англомовному світі названа тенденція виявлена інтенсивно і з тенденцією до прогресування.

На розвиток літературної мови активно впливають дериваційні процеси у стилі масової інформації, витоки яких часто знаходимо в усній традиції: активізація продуктивності традиційних категорій і способів словотвору (часто їх акцентуація призводить до негативної критики з погляду культури мови як у випадку з активізацією суф. -к-: *читалка, роздягала* і под.), зверненість до словотвірних можливостей нових типів похідних основ та ін. Особливо актуальними є семантичні трансформації слова, його функціонально задана синтагматична сполучуваність і, як наслідок, розвиток функціональної синонімії та антонімії, про що ми вже згадували вище.

Екстралінгвістичний чинник політкоректності часто призводить до оказіонального творення фемінативів, що утворюють субтильну з погляду абсолютності дотримання узусу грань нормативного / ненормативного: *плавчиня – плавець, бібліотекарка – бібліотекар* – зі старою конотацією; *професор – професорка, фотограф – фотографиня, депутат – депутатша* – конотативне. Аналізоване явище не можна співвідносити з інтелектуалізацією мови, проте функціональна продуктивність, частотність і поширеність свідчать про тенденцію, а саме тенденція є похідною від функції. А отже і потребує аналізу як прогресивна форма еволюції мови.

На увагу заслуговує активізація творення у стилі абстрактних іменників як тенденції до узагальнення – **модельованість** (ситуації), **розгорненість** (тези), **негативність** (іміджу), **спонтанність** (мовлення), **азартність** (гри) – та їх інтерпретація. Як і у випадку з

віддієслівними іменниками, продуктивність і функціональна активність яких пов'язані зі стилем масової інформації, можемо говорити про вектор розвитку мови, пошуки в мовленнєвій комунікації форм, адекватних потребам спілкування. Чи не вектор в інтелектуальну субстанцію? З погляду норми – дискусійно. З погляду онтологічного розрізнення сутностей "він" – "вона", "я" – "ти", "об'єкт" – "дія" – "ознака" і відповідності розрізненню мовних форм відповідь не видається категоричною.

Стиль масової інформації в сучасному світі є найбільш динамічною, функціонально об'єднаною системою мовних засобів, що реалізує **універсальні** комунікативні потреби мови. На початок XXI ст. він стає **еталонним**, упливаючи на тенденції розвитку мови, її нормотвірні засади, зумовлюючи продуктивність слововживання та формуючи масову комунікативну естетику і значною мірою визначаючи мовно-комунікативні параметри нації.

Інтелектуальні потенції стилю пов'язані як із функціональним, так і з внутрішньомовним розвитком.

Функціональна динаміка стилю серед інших стилів літературної мови зумовлює психологічну установку на **еталонність** його мови, визначає високий статус форми літературної мови як інтелектуального коду цивілізаційного розвитку українського народу, **ф**ормує мовне чуття як усвідомлений (чи неусвідомлений) вибір мовних комунікативних можливостей, сприяє **регулятивності** мовної поведінки у формі адекватності комунікативній ситуації.

Тенденції внутрішньомовного розвитку стилю визначені актуалізацією мовних можливостей і мовних ресурсів. Орієнтація на розмовну мову, пошук експресивно й емоційно насичених компонентів спричиняє до функціональної активізації позалітературної лексики (територіальні й соціальні жаргонізми), зниження дистанції між літературним і розмовним узусом (продуктивність творення універбів і фемінативів), впливає на динаміку літературної норми і становлення норми функціональної, що зумовлює творення дублетних форм на вісі: мовний – мовленнєвий узус.

Одночасно активізуються ресурси літературної мови: у стилі масової інформації формується тенденція до піднесення мовної компетенції нації, актуалізації лексичного складу мови у парадигвальних потенціях синонімії й антонімії, продуктивного функціонування літературної і народно-поетичної фразеології (з

моделями і зразками текстової трансформації), активізації граматичних ресурсів мови.

Аналіз стилю масової інформації з погляду інтелектуалізації мови передбачає насамперед наукову коректність: оптимально реалізована функція, динаміка розвитку форм і можливостей, актуалізація периферії мови, регулятивний вплив на мовну поведінку, здатність миттєвого мовного реагування на ситуацію – все це ознаки інтелектуального, диференційовані парадигми свідомості, реалізовані у мовних формах і тенденціях. Прямі аналогії **інтелектуально модельоване – мовно втілене** є, на нашу думку, поверхневими і не відповідають складній ієрархічній системі понять і категорій мислення.

[1]Лисиченко, Лідія. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 1998. – Т. 6. – (Нова серія). – С. 131; [2]Костомаров Н. Письма к Данилевскому // Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. – К., 1959. Ч. І. – С. 294; [3]Мирний, Панас. зібр. творів: У 7 т.т. – К., 1971. – Т. 7. – С. 499; [4]Лисиченко, Лідія. Зазнач. праця. – С. 130; [5]Шевельов, Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – К., 1987; [6]Нещименко Г.П. Динамика речевого стандарта современной публичной вербальной коммуникации: Проблемы. Тенденции развития // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 100; [7]Виноградов В.В. Очерки по истории русского литертурного языка XVII – XIX в.в. –М., 1938; [8]Цит. за Нещименко Г.П. Зазнач. праця. – С. 100; [9]Нещименко Г.П. Зазнач. праця. – С. 101; [10]Шевченко Л.И. Функционально-стилистический анализ лексики передовой газетной статьи. – Автореф. Дис… канд. филол. наук. – К., 1991; [11]Нещименко Г.П. Зазнач. праця. – С. 107; [12]Нещименко Г.П. Зазнач. праця. – С. 107.

О.І. Ніка, канд. філол. наук

АСПЕКТОЛОГІЯ АНАЛІЗУ СУБ'ЄКТИВНОГО В ЛІНГВІСТИЦІ

Визначаються підходи і способи аналізу суб'єктивних смислів у лінгвістиці, зокрема концепції В. Матезіуса, Ш. Баллі, Е. Бенвеніста та їх сучасні інтерпретації.

The approaches and ways of the analysis of the subjective meanings in linguistics, in particular concepts of V. Mathesius, Sh. Bally, E. Benvenist and their modern interpretations are defined .

Лінгвістичний інтерес до мовної особистості, багатоаспектно представлений у відомих дослідженнях В. фон Гумбольдта, Г. Гійома, Ш. Баллі, Е. Бенвеніста, О. Єсперсена, В. Матезіуса та ін., виявився в різних проекціях − узагальнено-історичній та конкретно-індивідуальній. Маючи спільний знаменник − антропоцентризм, названі проекції увиразнюють ментальнісні характеристики людини, представника етносу, творця мови, що вербально репрезентує мовну картину світу, або ж мовця як творця смислових та комунікативних інтенцій висловлювання, тексту.

Новітні лінгвістичні дослідження знаменують нову наукову парадигму: “дім духу” − мовна концептуалізація світу представлена в характеристиках суб’єктивного, модусного, етнічного тощо, що мотивує зверненість до носія і творця лінгвальної субстанції.

Актуальність названої проблематики зростає з посиленням інтересу до висловлювання, до тексту та виявів суб’єкта і суб’єктивного у процесі їх породження − до комунікативної функції мови. За визначенням П. Серіо, у франкомовному науковому світі історія проблеми суб’єктивності в мові зосереджується в одному питанні: знаходиться суб’єкт у мові чи поза мовою?[1], і цей лінгвотеоретичний пошук відкриває нову (за П. Серіо) − четверту парадигму наукового дослідження.

У лінгвістичній науці питання про суб’єктивність та її модифікаційні вияви у мовленні набуло актуальності та концептуальної окресленості у зв’язку з акцентуванням і розвитком ідеї функціоналізму, що передбачає опис функціональної специфікаційності мовних одиниць для з’ясування місця і ролі елемента в системі мови, а особливо − дискурсивний аналіз функціонування мовних ресурсів з урахуванням комунікативно-прагматичних і смислових потреб мовця. Таким синтезом функціонального аналізу, що акцентував на комунікативній функції мови, тісно переплетеної з представленням суб’єктивних смислів, насамперед у прагматичному розумінні, відзначалися дослідження Празького лінгвістичного гуртка.

У роботах лінгвістів, об’єднаних у Празькому гуртку, здебільшого поціновано їх фонологічні студії, втім функціональна

теорія постала насамперед із досліджень теорії літературної мови, функціональних стилів і ідіостилів, бо йдеться не лише про статус абстрактних одиниць у системі мови, який, проте, детермінується за сукупністю конкретно-мовленнєвих утворень, а визначає функціональну природу елементів у їх комунікативних вимірах, що вмотивовані інтенційними характеристиками мовців.

Насамперед виокремлення й аналіз окремих суб'єктивних смислів як виявів комунікативно-прагматичних маніфестацій мовця представлено у працях В. Матезіуса "Мова і стиль", "Основна функція порядку слів у чеській мові", "Про так зване актуальне членування речення" та ін. Звернувши увагу на функціональні характеристики мовних засобів у висловлюванні, Вілем Матезіус сформулював теорію про темо-ремне членування як одну з найголовніших ознак "присутності", "участі" мовця у процесі творення висловлювання. Уведення іншої основи лінгвістичного аналізу дозволило йому відійти від суто формально-граматичного реєстру порядку слів у реченні, а відтак з інтенціональних позицій мовця визначити два можливих способи представлення словопорядку в породжуваному реченні-висловлюванні − об'єктивний і суб'єктивний, що відображають ступінь вияву мовця у висловлюванні та його оцінно-індивідуальну інтерпретацію повідомлюваного факту об'єктивної дійсності. Наголошуючи на суб'єктивному складнику, В. Матезіус визначає, що "речення є *елементарним комунікативним висловлюванням*, з допомогою якого мовець активно реагує на те чи інше явище дійсності"[2].

Представлення трансформованої мовцем позамовної дійсності у висловлюванні виявляється інтонаційно, що регламентує повноту і спосіб вираження думки мовця у процесі його активної мисленнєвої операції. За В. Матезіусом, суб'єктивна закінченість речення-висловлювання співмірна з його комунікативною функцією − "вказує на те, що мовець сказав *усе, що хотів виразити* даним реченням"[3], і маніфестує одну з його функціональних особливостей.

Окреслення кола мовних явищ, що за своїми функціональними характеристиками співвідносяться з суб'єктивністю, дозволило філологам Празького лінгвістичного гуртка з позицій функціоналізму визначити комунікативно-прагматичний напрямок дослідження, аргументаційною базою якого стало звернення до мовної особистості.

Сучасна лінгвістика з її інтересом до способів та типів представлення синтаксичної семантики у процесі комунікативного акту як двостороннього процесу та тексту як суб'єктивно маркованого дискурсу, що відображає значеннєві та комунікативні функції мовця, відносить ідеї, сформульовані В. Матезіусом про суб'єктивні смисли і поглиблені у наступних лінгвістичних дослідженнях, до комунікативних інтенцій "в інтересах слухача"[4].

Властива Празькому лінгвістичному гуртку акцентуація окремих суб'єктивних смислів у висловлюванні, зумовлена зверненням до комунікативної функції мови та мовної особистості, знайшла системне представлення в диктумно-модусній концепції Ш.Баллі[5].

Системність концептуального окреслення диктуму і модусу ґрунтується на диференціації двох способів репрезентації смислу у висловлюванні, своєрідній "поляризації", що увиразнює об'єктивний і суб'єктивний складники в реченні і конкретному мовленнєвому утворенні. Лінгвістичну аргументацію специфіки висловлювання, що містить диктумну і модусну частини, Ш. Баллі виводить із фундаментальної характеристики людської психіки протиставляти план "я" (план суб'єктивний, індивідуальний, частковий, властивий реченню-висловлюванню як результат мислительної діяльності суб'єкта-мовця) плану "не-я" (плану онтологічному, об'єктивному, загальному). За Ш. Баллі, "речення − це найбільш проста можлива форма повідомлення думки"[6], а отже, є способом представлення позамовної дійсності крізь модусну призму мовця, який продукує речення-висловлювання у процесі мислительної діяльності: "мислити − означає реагувати на уявлення, констатуючи його наявність, оцінюючи його або бажаючи. Іншими словами, мислити − означає винести судження, є річ чи її немає, або визначити, бажана вона чи небажана, або, нарешті, виразити побажання, щоб вона була чи не була. Або думають, що йде дощ, або цього не думають, або вагаються; радіють тому, що йде дощ, або про це шкодують; бажають, щоб йшов дощ, або цього не бажають. У першому випадку виражається судження про факт, в другому − судження про цінність факту, у третьому − вияв волі"[7].

Як не можна звести думку до виключення активної участі суб'єкта мислительної операції, такою ж мірою і неможливо представити експліцитне речення-висловлювання без модальності,

корелятивної до мислительної операції, що, у підсумку, виводиться Ш. Баллі як головна, конститутивна функція речення-висловлювання.

У такий спосіб суб'єктивні смисли на противагу константним об'єктивним виступають реляційними характеристиками, модусне навантаження яких актуалізується мовцями щодо способу та міри представлення позамовної дійсності. Саме така оцінно-кваліфікативна, інтерпретативна, релятивна сфера "я" складає "душу речення", а модальність, як і думка, утворюється в результаті активної операції суб'єкта, який говорить[8].

Опозитивні відношення диктуму і модусу як об'єктивного і суб'єктивного смислів та їх градуювання увиразнюється у структурі складнопідрядного речення з підрядним з'ясувальним, де кожна з частин містить диктумну і модусну інформацію. Модусний план складають модальне дієслово − предикат модусу − та модальний суб'єкт, що в сукупності доповнюють диктум − спосіб представлення пропозитивної моделі у відображенні об'єктивної дійсності.

У модусі виявляється суб'єктивність "в інтересах мовця": відношення та оцінки мовця, основою для якого служать ставлення автора до описуваних подій, його уявлення про достовірність тієї чи іншої інформації, його "система цінностей" подій та ін."[9].

У цьому разі модальний суб'єкт (референт) передбачає і виявляє активну присутність мовця, інтелектуальна і чуттєва сфери якого конкретизуються модальним дієсловом (за Ш. Баллі − *думати, хотіти, бажати*) − вказівкою на тип активної операції мислячого суб'єкта. Модальні дієслова (у сучасній лінгвістичній інтерпретації − предикати модусу, дієслова модусної рамки[10,11], що традиційно визначаються як неповнозначні дієслова (або дієслова узагальненої семантики) на позначення сприйняття, мислення, мовлення тощо, інформують про зміст диктуму у процесі прямого спостереження суб'єкта або умовисновків мовця та ін. Нова інформація, що модифікує уявлення про диктум, уперше була докладно досліджена Расселом, за яким у лінгвістиці продовжують називати й аналізувати модальні дієслова як пропозиційні установки[12].

Інтерпретація специфікаційних характеристик диктуму і модусу, що їх Ш. Баллі виразно представив на прикладі складнопідрядного речення з підрядною з'ясувальною частиною (ця модель речення вивчалась ще в епоху граматики і логіки Пор-Рояля з погляду вияву суб'єкта у своєму дискурсі), у подальших лінгвістичних дослідженнях стосувалася розвитку таких аспектів:

− кваліфікації модальних дієслів як “квазіпредикатів”[13]. У цій характеристиці відзначається специфіка модальності, що не входить до пропозитивного змісту позамовної ситуації навколишньої дійсності, а лише модифікує його, а отже, становить “модальну рамку”.

Як і предикати диктуму, названі “квазіпредикати” виконують структурну функцію, проте диктумні предикати структурують пропозицію, а модусні − оцінно-кваліфікативну інформацію мовця про диктум, пропозицію. За іншою термінологією, еквівалент пропозиції − “репрезентативний зміст”, а когнітивний еквівалент ілокутивної сили − “психологічний модус” (Дж. Серль).

− на основі класифікації семантичних предикатів як абстрактних класів лінгвісти, які входили до проблемної групи “Логічний аналіз мови” РАН, досліджували пропозиційні установки (включаючи ілокутивні сили) і створені ними інтенсіональні контексти[14].

− визначення первинних і вторинних способів вираження диктумної частини і, відповідно, відображення процесів синтаксичної деривації на значенні дієслів, що відносилися до модусного складника речення[15, 16].

− з’ясування умов, за яких дієслова модусу втрачають модальні характеристики[17, 18].

− встановлення співвідношень між модальністю і модусністю[19] та ін.

Антропоцентричність теорії французького лінгвіста Е. Бенвеніста репрезентована в його курсі “Загальної лінгвістики”, розділом до якого увійшла частина з символічною назвою “Людина у мові”. Розвиток своєї теорії про суб’єктивність у мовленні (причому автор відзначає саме *мови*) лінгвіст починає з виведення загального і взаємозалежного співвідношення двох реальних сутностей, що конституюють одне одного, − людини і мовлення (*мови*). “Людина у мові” − це різновекторний принцип дослідження суб’єктивних виявів мовця у процесі породження ним висловлювання. Пов’язавши суб’єктивність із виявом поняття “Ego” − моє я”, Е. Бенвеніст визначає, що “саме в мові і завдяки мові людина конституюється як суб’єкт, бо тільки мова надає реальність, свою реальність, що є властивість бути, − поняттю “Ego” − моє я”[20]. З іншого боку, “ego” мовця і суб’єкта, матеріалізоване та індивідуалізоване у процесі творення висловлювання, увиразнює суб’єктивні “відбитки присутності” мовця, і “ця суб’єктивність, чи розглядати її з погляду

феноменології або психології, є не що інше, як вияв у людині фундаментальної властивості мови. Той є “ego”, хто говорить “ego”[21].

Вербалізована субстанція мови конвертує абстрактного мовця на суб’єкта-індивіда, який продукує суб’єктивні смисли у висловлювання, і тим самим суб’єкт-мовець маніфестує антропоцентричність дискурсу.

Основу суб’єктивності визначено статусом особи, яка проектує інші вияви суб’єктивного в мовленні. Експліцитні маркери суб’єктивності, що групуються навколо “я”, виявляються у вигляді сукупності координат, що служать для встановлення відношень об’єктивного змісту до моменту мовлення й учасників спілкування. Ці актуалізаційні ознаки співвідносять інформаційно-диктумний план із модифікаційними темпорально-локативними характеристиками, що насамперед формально і реально конституюють висловлювання. Актуалізатори, подані Е. Бенвеністом у загальному вигляді як *це (cecі) − тут (ici) − зараз (enant)*, є своєрідними “порожніми” формами, формулами, які “кожен мовець у процесі мовлення привласнює собі і застосовує до своєї власної “особи”[22]. Заповнення таких лакун у визначеній абстрактній моделі з проекцією на висловлювання визначається щоразу по-іншому, залежно від кожного індивідуального процесу породження висловлювання, але втім і перше, і друге є способом перетворення мови на мовлення, дискурс, відображення суб’єктивності як вияву “природної мовленнєвої егоцентричності” (Дж. Лайонз).

У продукуванні висловлювань крізь призму темпорально-локативних актуалізаторів суб’єктивність набуває прагматичних вимірів. Ця ідея була розвинута в теорії локації, що разом із номінацією та предикацією визначає лінгвістичну прагматику (у російському мовознавстві такий підхід ґрунтовно опрацьований у дослідженнях Ю.С. Степанова [23]).

Проте у своїй теорії Е. Бенвеніст не зводить суб’єктивність лише до прагматичних принципів у побудові висловлювання, інший вимір суб’єктивної присутності мовця в мовленні, що перетворює його на суб’єкт, − це вияв у висловлюванні ставлення до повідомлюваного, що є результатом активної мисленнєвої діяльності індивіда. Експліцитно така модусна інформація, на думку Е. Бенвеніста, вводиться за допомогою частин типу “я думаю”, “я вважаю”, що включаються у висловлювання, загалом співвідносного зі структурою складнопідрядного речення. Названі частини у

висловлюванні створюють “суб’єктивний контекст − сумнів, здогадку, висновок”[24], що ілюструє вияви логічної і чуттєвої сфер суб’єкта-індивіда.

Відзначаючи два прочитання “Людини у мові” Е. Бенвеніста, П. Серіо відзначає, що в концепції Е. Бенвеніста “може бути декілька просторів у висловлюванні одного й того ж індивіда”[25], причому звертає увагу саме на друге, із “розщепленням суб’єкта”, бо, за вдалим визначенням, “...він (*суб’єкт*) *силою вривається в систему зі своїми емоціями і бажаннями; він елемент іншої природи в чужому йому однорідному середовищі*”[26].

Концептуально “суб’єктивний контекст” (за Е. Бенвеністом) і модус (за Ш. Баллі) зводиться до спільного знаменника − увиразнення позиції мислячого суб’єкта у процесі породження висловлювання, проте акцентування “ego”-суб’єкта дозволяє Е. Бенвеністу розширити коло мовних явищ, що співвідносяться із суб’єктивністю у мовленні.

[1]Серио П. В поисках четвертой парадигмы // Философия языка: в границах и вне границ. − 1, Х., 1993. − С.52; [2]Матезиус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. − М., 1967. − С. 448; [3]Там само. − С.448; [4]Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. − М., 1984. − С.81; [5]Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. − М., 1955; [6]Там само. − С. 43; [7]Там само. − С. 43; [8]Там само. − С. 45; [9]Шмелева Т.В. Указ. раб. − С. 81; [10]Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. − М., 1998. − С. 75; [11]Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика). − М., 1981. − С.242; [12]Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. − М., 1985. − С.164; [13]Степанов Ю.С. Имена… − С.238; [14]Логический анализ языка: проблемы интенсиональных и прагматических контекстов / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. − М., 1989; [15]Алисова Т.Б. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопросы языкознания. − 1971. − №1. − С. 54-64; [16]Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. − М., 1971; [17]Там само.; [18]Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. − 1977. − №4. − С. 37-48; [19]Шмелева Т.В. Указ раб.; [20]Бенвенист Э. Общая лингвистика. − М., 1974. − С. 293; [21]Там само. − С 294; [22]Там само. − С. 296-297; [23]Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. − М., 1975. − С. 136 і наступні його праці; [24]Бенвенист Э. Указ. раб. − С. 298; [25]Серио П. Указ. раб. − С.48; ; [26]Серио П. Указ. раб. − С. 48.

Д. І. Воронін, канд. філол. наук

СМІХ І ДОТЕПНІСТЬ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ РАКУРС

Сміх як мимовільна автоматизована реакція на певний стимул розглядається в психолінгвістичному аспекті. Автор аналізує мовні та парамонівні засоби для пояснення невимушеного комісного ефекту.

Laughter as the involuntary automated reaction to the certain stimulus is examined in a psycholinguistic aspect. The author analyzes lingual and paralingual means for an explanation of the involuntary effect.

Завжди бажаним і заохочуваним супутником неформального, а нерідко й ділового спілкування є дотепність. Вдалий жарт ніби повертається до його автора вдячною посмішкою співбесідника, свідоцтвом соціального контакту, що відбувся, залишаючи при цьому відчуття готовності адресату до його розуміння та відповідній оцінці. Пояснити ж, що саме виявилося смішним, буває досить складно, і навіть найбільш вдалі спроби таких пояснень викликають чомусь злегка сумну посмішку. Більш того, надто вільний переказ або навіть повторення жарту, що сподобався, слово в слово, але в іншій ситуації безнадійно руйнує той миттєвий і чарівний ефект дотепності, свідком якого пощастило стати.

У чому ж секрет і привабна сила жарту? Ризикнем висловити з цього приводу декілька припущень. У першу чергу, звертає на себе увагу своєрідний мінімалізм вираження й особливий характер змісту того смислового зв'язку, який допускає об’єднання, здавалося б, непоєднуваних фрагментів вислову в єдине ціле. Наскільки усвідомленим є сам процес породження жарту, чи не є дотепність, іншими словами, спонтанним і ніби випадковим продуктом мовленнєвої діяльності? Чому, нарешті, настільки марні пояснення того, що ж, власне, викликало сміх, ставши його причиною.

У пошуках сутності комічного практично всі дослідники вказують на наявність смислових компонентів, утворюючих єдине

ціле в непоєднуваності складових його частин. «Сутність комічного – у протиріччі. Комізм – результат контрасту, розладу, протистояння: потворного – прекрасному (Аристотель), незначного – піднесеному (І. Кант), безглуздого – розважливому (Жан Поль, А. Шопенгауер), нескінченної зумовленості – нескінченній сваволі (Ф. Шеллінг), автоматичного – живому (А. Бергсон), помилкового, уявно ґрунтовного – значному, міцному і щирому (Гегель), внутрішньої порожнечі – зовнішності, що претендують на значущість (М.Г. Чернишевський), нижчесереднього – вищесередньому (Н. Гартман) і т.д.»[1]. Зіставлення в комічному непорівнюваного, зіткнення фактів діаметрально розведених в осмисленні якої-небудь ситуації, що одержала стереотипний характер звучання у свідомості, – чи не є це відгомоном правопівкулевої, іконічної, граматики?

Комічне не існує саме по собі, поза людиною. Воно є соціальним феноменом за функцією і психологічним за походженням. У його основі лежать гумор і дотепність, категорії, що не легко піддаються більш-менш об'єктивний інтерпретації. У фокусі комічного завжди знаходиться людина, а точніше те, що складає суть її особистісного буття – відносини, що формуються в неї в процесі взаємодії з іншими людьми, з її індивідуальним «Я». Глибиною цих взаємин, як і, імовірно, когнітивно-мовною своєрідністю, національним колоритом визначається рівень комічного.

Гумор може бути по-дитячому наївний і дорослий, високий і низький, знавці говорять про чоловічий і жіночий гумор, нарешті, так званому чорному гумору часто протиставляють вишукану англійську дотепність. Не тільки історичні епохи, але й етноси, мають своїх гострословів, а останні – свою аудиторію.

Виразниками національного почуття комічного часто стають визнані майстри художнього слова. На думку В.Я. Проппа, завдяки А. Франсу славу добірності і дотепності здобув собі французький гумор, а комедії Гауптмана підтверджують деяку ваговитість класичної німецької дотепності; англійський сміх – то добродушний, то глузливий (Ч. Діккенс, Б. Шоу), а гумор східних слов'ян – нерідко гіркий і саркастичений (О. Грибоєдов, М. Гоголь, М. Салтиков-Щедрін) [2].

Культури східних народів видаються в певному розумінні занадто серйозними, що можна було б пояснити відсутністю відомих опозицій між свідомим і несвідомої, «верхом» і «низом», духом і матерією, а також ряду інших, характерних для європейської

свідомості уявлень. Чи не в тому національно-культурна специфіка гумору, що він зароджується в надрах соціального досвіду колективу? «Індуси і китайці не відчувають настільки сильно протиріччя між плотським і духовним, сексуальним і моральним, упорядкованим і хаотичним, раціональним і почуттєвим, як європейці»[3]. Адже саме зіткненням цих протилежностей визначається зміст багатьох дотепів.

Діти в захваті від танцюючих собачок на арені цирку і незграбних рухів персонажів лялькового театру, але, мабуть, байдужі до гумору дорослих. З іншого боку, принцип аналогії, що лежить в основі мовленнєвомислительних побудов дитини, не відповідає умовам смішного з позицій дорослих. Більш того, самі умови для останніх носять лише інтуїтивно обумовлений характер, принципово перебуваючи у площині невербалізованих смислів, а, будучи озвученими, вони втрачають свій комізм. У даному випадку йдеться не про словесну тканину жарту. Її переказ можливий. Однак шляхом вербалізації жарт стає надбанням свідомості. Виграючи в логічному оформленні, вона втрачає мимовільність емоційних реакцій.

Граматика гостроти найчастіше бездоганна. Але це та бездоганність і нормативність не завдяки, а всупереч якій висловлювання набуває якогось ірраціонального звучання. З однаковим успіхом граматичні категорії та лексика будь-якої національної мови оформлюють як гумор, так і його відсутність у мовленні того, хто говорить. Якщо лексика вимушено бере участь у «розв’язанні напруженого чекання в ніщо» (І. Кант), будучи основним носієм референтних відносин, то на рівні синтаксичного виміру в комічному імпликативна матриця логіко-мовних операцій «якщо…,то…», набуває менш регламентованого характеру. Іншими словами, відбувається послаблення фільтрації смислової комбінаторики або навіть її істотне розширення при збереженні формальних способів мовного кодування. Звертаючись до одного з епізодів «Театрального роману» М. Булгакова, Ю.М. Лотман відмічає ситуацію породження комічного, коли два тексти при їхньому зіставленні виступають одночасно по відношенню один до одного і як синоніми, і як антоніми. ”Подібна значеннєва гра не обов'язково пов'язується з художньою функцією – галузь її більш широка. Це один з механізмів утворення смислу. Особливість його, зокрема, у тому, що сама природа смислу визначається тільки з контексту, тобто

в результаті звертання до більш широкого простору, що лежить поза ним”[4].

Слід відзначити, що жарт залишається і сприймається таким, будучи оформленим як у системі мовних засобів, так і в системі знаків дуже різної модальності: візуальних, акустичних, комбінованих. Це дозволяє висловити припущення про те, що, імовірно, в основі породження комічного має лежати психофізіологічний механізм із досить широким діапазоном дії, здатний за необхідності втручатися в роботу різних психомоторних програм поведінки. Складається враження, що дотепність не є прерогативою власне словесного способу оформлення настільки своєрідно осмисленої ситуації. Більш того, поверхові (мовні) семантичні структури не завжди здатні відбити приховані процеси породження жарту, такі, що мають місце, імовірно, на рівнях домовленнєвого, до-свідомого конструювання і втілення мовленнєвої інтенції.

Комічне розширює чітко фіксовані, настановні моделі свідомості, включаючи в роботу інші способи обробки інформації. Інформація подається так, що виникаючі постфактум чекання не виправдуються. Але цей непередбачений розвиток подій виявляється ще одним способом «організації інформації» – способом комічним[5]. І треба вважати, що провідну роль у процесі як селекції, так і компонування перед-свідомих неозвучених смислів відіграє саме права немовленнєва півкуля головного мозку. «Цінність гостроти, що народжується в несвідомому, у тому, що вона просякає в суть речей, недоступну поверховій і прямолінійній логіці розуму»[6]. Гумор – це сміх правої, субдомінантної, немовленнєвої півкулі головного мозку людини над лівою. В основі сміху лежить неусвідомлювана за своїм характером активність суб'єкта, така, що розгальмовує, що вивільняє загнану всередину психічну енергію.

Свідчення глибинної сутності людини, найсправжнішу пробу душі вбачав у сміху Ф.М. Достоєвський. Саме в сміху розкривається, на його думку не розумовий розвиток, а весь характер, так зване ціле людини. На його думку, сміх – це «риса, що найбільше видає людину, з ногами і руками. Декотрий характер довго не розкусите, а розсміється людина якось дуже відверто, і весь характер її раптом виявиться як на долоні»[7].

У клінічній практиці відомо, що сміх нейтралізує стрес, знімає нагромаджену напругу, маючи оздоровчий ефект. У його

вивільненні знаходить вихід здорова тенденція психічного життя людини. Комічне є легалізованим у культурі способом виговорення несвідомого. Зв'язок, що емпірично спостерігається, між загальним станом здоров'я особистості й почуттям гумору дозволяє припустити, що сміх і гумор виконують функцію психологічних захисних механізмів шляхом зіткнення, протиставлення соціально прийнятого й рутинного нерідко ірраціональному і табуйованому, але аж ніяк не позбавленому змісту. Витіснена на периферію свідомості протестна мотивація шукає і несанкціоновано для свідомості знаходить вихід у недоговореному словами, у такому, що мається на увазі, що стає в умовах мовленнєвої взаємодії чинником інтимізації контакту.

Саме в цьому ракурсі розглядав гумор і дотепність З. Фрейд, вважаючи, що історично обумовлені типи родини і шлюбу, конфлікти інтересів індивідууму та суспільства, система моральних заборон за допомогою механізму витиснення монопольно керують поведінкою людини. Якоюсь мірою З. Фрейд став слугою своїх власних відкриттів, явно переоцінивши їхню вагу в системі взаємин особистість – суспільство[8]. У зв'язку з цим М.Г. Ярошевский пише: «Принцип антагонізму біологічного і соціального (зведеного до уявлюваного типу зв'язків між людьми різної статі, що виникли в праісторичні часи і перейшли через покоління в структуру сучасної родини) перешкоджав розумінню того, що, говорячи словами А.А. Ухтомського, “природа наша така, що робиться й оброблюється”. Упереджене положення про те, що мотиваційні ресурси особистості начисто вичерпуються енергією декількох квазібіологічних нахилів, що Я як ядро особистості змушене підкоряти тиранії нав'язаного їй з дитинства квазісоциального супер-я, позбавило Фрейда можливості пояснити динаміку розвитку Я, шляху нарощування його власних сил, його перетворень у континуумі життєвих зустрічей із соціальним світом»[9]. Відмітимо, однак, що М.Г. Ярошевський не заперечує психологічну реальність зазначених конфліктів. Звертаючи увагу на ступінь їхньої значущості для душевного життя людини, він застерігає від їхньої переоцінки.

Звернемося до факту, що часто випадає з уваги спостерігача. Сміх дозволений і схвалюваний тільки в групі. Людина, що сміється на самоті, ризикує викликати несхвальну реакцію. Подібно до того, як розмова тет-а-тет у присутності інших надає всієї ситуації деякий відтінок інтриги, сміх також є способом вираження певного смислу. Як у слові, так і в сміху люди раптом усвідомлюють, що говорять

однією мовою, мислять однаково. І усвідомлення раптом цього факту робить сміх могутнім засобом і свідченням встановлення контакту. Це дозволяє припустити, що сміх про своє всередині малої групи, що сформувалася, є, на погляд уразливих суддів, досить вагомою причиною для побоювання за свій авторитет. Так, В.Я. Пропп розглядає сміх як знаряддя знищення, метою якого стає «позірний авторитет і позірна велич». У вигляді наймогутнішого засобу руйнування старого і підготовки нового виступає гумор, знаряддя духу заперечення, у В.Г. Бєлінського. Формою вияву протесту, що визріває всередині аскетичної моралі й несвободи феодального середньовіччя, виступає сміх у М.М. Бахтіна. Усі ці визначення ще раз підкреслюють соціальну сутність комічного, вказуючи на те, що сміх відповідає інтересам соціального співжиття. Він властивий тільки для людини і є суто соціальним феноменом. Соціальна обумовленість сміху певною мірою наближує до розуміння сутності комічного як естетичної категорії. Людські відносини, будучи основою і причиною різноманіття видів сміху, стають головним предметом комедії, а сам сміх – головним прийомом і засобом розв'язання художніх завдань. Проте, за великою проблематикою комічного як естетичної категорії ховається якась ледь вловима, зникаюча психологічна сутність – почуття комічного, почуття гумору.

Зупинимося на прикладі колись популярного в закордонних наукових колах жарту, що складається з двох наборів фраз. В одному представлені формулювання наукового стилю мовлення, використовувані в спеціальній літературі, в іншому – їх загальновживані «еквіваленти»:

Пишуть	Мають на увазі
а) Давно відомо, що…	Я не спромігся запастися точними покликаннями.
б) Стверджується ...вважається... видається...	Я вважаю.
в) Має велике теоретичне і практичне значення...	Цікаво для мене.
г) Загальноприйнято, що...	Ще двоє чудових хлопців думають так само.
ґ) Поводилися протягом досліду з максимальною	Не упустили на підлогу.

обережністю...

д) Випадково стиснули під час складання...	Упустили на підлогу.
ж) Відповідність до передбачуваної кривої:	
Відмінна	Непогана
Гарна	Слабка
Задовільна	Сумнівна
Непогана	Уявлювана
з) Блискуча робота…	Робота члена нашої групи.
и) Сумнівна робота…	Чиясь ще робота[10].

Коментуючи названі й інші фразові відповідності, названі звичайно «Ключ до науково-дослідної літератури» чи «Словник корисних наукових висловів», автори вбачають причини виникнення комічного ефекту в невідповідності так званих «інтерпретаційних репертуарів». Якщо в науковому стилі мовлення переважають безособові конструкції, що передбачають об'єктивність інтепретації даних, отриманих на основі чітких процедурних правил (емпіричний репертуар), то в неформальному викладі (умовний репертуар) зазначеними відповідностями «підривається імпліцитно закладена в них концепція дій у науковій сфері». Особиста відстороненість від результатів дослідження замінюється залученням і зацікавленістю, а інтереси цеху виявляються пов'язаними з міжособистісними відносинами й бажанням просування власних ідей. «Нас повідомляють, що вчені пишуть про свої дії, коли вони складають науковий звіт, те і те, але це зовсім не те, що вони при цьому «мають на увазі»[11]. Аналізуючи цей та інші приклади Д. Гилберт і М. Малкей роблять висновок, що за умови коректності процедури дослідження, а також, якщо «ці репертуари справді широко прийняті в науковому середовищі, то в жартах і іронічних висловах людей науки ми знайдемо постійне переплетення цих моделей – з акцентом на їхній потенційній несумісності. Ми вважаємо, що так воно і є: гумор як продукт творчості вчених для своїх колег часто виникає як результат комбінування і зіткнення емпіричного й умовного репертуарів»[12].

За спостереженнями ж В.Я. Проппа, в основі комічного лежить несподіване посоромлення людської волі[13]. Дрібні невдачі в побутових справах, причиною яких стають настільки ж дрібні

обставини, невдачі, викликані недоліком далекоглядності і спостережливості, невмінням орієнтуватися в обстановці, що змінюється, нарешті, будь-якого роду неспроможність на тлі чітко визначених прагнень і бажань, тобто мотивів і установок – усе це потенційні джерела сміху, виникнення якого визначається специфічним характером оформлення жарту.

Сьогодні можна вважати експериментально підтвердженими дані, згідно з якими у сприйманні людини присутні уявлення про образи і предмети, підтвердити зрозуміло існування яких у своїй свідомості у певний момент людина не в змозі. І це всупереч тому, що її життя в основному протікає на тлі таких сприйнять. У ситуаціях, коли контроль з боку свідомості послаблений і діяльність протікає ніби в автоматичному режимі, а суб'єкт «поглинений плином поведінки» (Д.Н. Узнадзе), можна говорити про дію установки, що виступає в даному випадку як чинник стабілізації діяльності, її напрямку й регулювання. Однак без механізму об'єктивації поведінка людини носила б тільки настановний характер і цілком визначалася б її біологічним статусом життєзабезпечення. Об'єктивація, у розумінні Д.Н. Узнадзе, є тим психофізіологічним механізмом, що й лежить в основі відомих еволюційних завоювань людини. В.В. Григолава пише: «Об'єктивація має на увазі припинення процесу поведінки, затримку імпульсивної активності і направлення її в інший бік. А всі пізнавальні процеси, сприйняття, мислення і т.д., що ідуть за цим (за актом об'єктивації), – протікають у рамках звичайної настановної поведінки»[14]. При виникненні мимовільного комічного ефекту особливості механізму об'єктивації, на наш погляд, пов'язані з тим, що, по-перше, мовець, спираючись як на мовні, так і на парамовні засоби, регулює і спрямовує сприйняття слухача на виявлення комічного, свого роду тест на почуття гумору; по-друге, сутністю об'єктивації і в цьому випадку залишається припинення поведінкових реакцій, що протікають імпульсивно, що, по-третє, приводить до розриву безпосереднього зв'язку суб'єкта з реальною ситуацією, ставить його над нею. Нарешті, по-четверте, предметом об'єктивації може стати зміст, який «до цього був представлений у свідомості (у вигляді актуальної установки), але через затримку поведінки об'єктивація вносить в акт поведінки новий зміст»[15]. При цьому треба мати на увазі, що сам сміх є мимовільною автоматизованою реакцією на якийсь стимул, а це свідчить про те, що поведінка вже знов увійшла в колію настановних форм активності.

Таким чином, відповідно до положень теорії установки, розроблених Д.Н. Узнадзе та його учнями, єдиним побудником мислення виступає об'єктивація. Саме вона «викликає потребу з'ясувати, усвідомити причини затримки акту поведінки, що протікає в звичайних умовах (у плані установки), а як тільки суб'єкт розв'яже це завдання, тобто встановить причини затримки поведінки, наступний процес його діяльності буде протікати знову звичайно, у плані установки»[16].

Отже, здійсненню якої-небудь дії передує ухвалення рішення, якийсь вольовий акт, що визначає і спрямовує наступну поведінку, що протікає цілком у настановному режимі. У цьому розумінні теорія установки може дати пояснення психологічного механізму комічного, висуваючи на передній план процесу сприйняття свого роду збій установки, що виникає в результаті конфлікту між фіксованою установкою і наступним розгортанням актуальної діяльності. Настановні чекання, створювані мовцем із залученням як мовних, так і немовних засобів, виявляють свою ілюзорність при наступному знайомстві адресата з дійсним положенням справ у кульмінаційній частині жарту.

Засобом об'єктивації в комічному ілюзії установки виступає сміх. При цьому додамо, що установка, будучи психофізіологічним механізмом, має великий іррадіюючий ефект. Саме ця властивість установки уможливлює виникнення комічного в найрізноманітніших формах його маніфестації: від героїв Чапліна в німому кіно і гумору художників слова до карикатур і музичних жартів видатних композиторів. Установка дозволяє побачити соціальне в глибоко особистісному й індивідуальному. Вона є ключем до проникнення в глибинні механізми людської діяльності, у розгортанні якої взаємодіють рівні усвідомлюваної і неусвідомлюваної активності.

Звернемося до деяких особливостей мовного оформлення жарту. Вже було сказано, що комічний ефект виникає не через явне чи приховане порушення граматичної будови мови. Більш того, правильність побудови мови у створенні комічного підкреслює, відтіняє казуси думки в діапазоні від дурного жарту до дотепності. З іншого боку, при використанні прийомів мовної гри ці порушення носять санкціонований системою національної мови характер. У тих випадках, коли комічне не виходить за межі внутрішньомовних відносин, різні аспекти порушень граматичного характеру (фонетична і морфологічна деформація слова, словотворча гра,

порушення правил сполучуваності, стильовий контраст, використання прийомів соціально маркованої мови (мовленнєві маски) і т.п.) і представляють так звану ілюзію мовної установки. Квазіслово як елемент мовної гри може виникнути, на наш погляд, лише на основі вже сформованого почуття мови. У цьому випадку граматика мови виступає як настановний і стабілізуючий чинник стосовно гри дотепності. У сукупності реалізованих і нереалізованих інтенцій і правил їхнього втілення рівень мовної компетенції адресата виступає як установка стосовно «новацій» вербалізованих гострословом. Іншими словами, на чаші ваг завжди знаходиться система мови, її суб'єктивна почуттєва інтеріоризація, що й визначає «вагомість» змісту жарту.

[1]Борев Ю.Б. Эстетика. – 4-е изд., доп. – М., 1988. – С. 82-83; [2]Пропп В.Я. Проблема комизма и смеха. – М., 1976. – С.18-19; [3]Соколов Э.В. Введение в психоанализ. Социокультурный аспект. СПб., 1998. – С. 93; [4]Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992. – С. 59; [5]Де Боно Э. Латеральное мышление. – СПб, 1997. – С. 40; [6]Соколов Э.В. Зазнач. праця. – С. 95; [7]Достоевский Ф.М. Подросток: Роман. – М., 1987. – С. 356-357; [8]Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. – СПб., 1998; [9]Ярошевский М.Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической жизни человека // Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. – М., 1989. – С. 24; [10]Гилберт Д., Малкей М. Открывая ящик Пандоры: Социологический анализ выраженй учёных / Общ. ред. А.Н. Шамина и Б.Г. Юдина. – М., 1987. – С. 223-224; [11]Там само. – С. 225; [12]Там само. – С. 220; [13]Пропп В.Я. Зазнач. праця. – С. 72-73; [14]Григолава В.В. Контрастная иллюзия, установка и бессознательное. – Тбилиси, 1987. – С. 113; [15]Там само. – С. 111; [16]Там само. – С. 155.

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ФІЛОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Ю.Л.Мосенкіс, д-р філол. наук

ТЕОРІЯ СУБСТРАТУ ЯК МАТЕРІАЛ СПЕЦКУРСУ "МОВНІ КОНТАКТИ"

Основне завдання дослідження – аналіз наукових поглядів на мовний субстрат у світлі можливостей методичного застосування цього матеріалу.

The major concern of the research is an analysis of the scientific views on the language substratum in the light of methodical use of this material.

Класик порівняльно-історичного мовознавства А. Мейє у праці 1926 р. "Історична лінгвістика й загальна лінгвістика" слушно зазначав, що "ми не маємо права пояснювати сучасність, виходячи з неї самої й нехтуючи минулим"[1]. З іншого боку, будь-яке явище мовної історії так чи інакше репрезентоване в сучасній мові.

А. Мейє писав: "Серед новотворів будь-якої мови певної мовної родини треба прагнути визначити найбільш специфічні. Не маючи майже ніяких передумов бути результатом природного розвитку давнього типу, ці новотвори можуть виявити вплив населення, що засвоїло нову мову... Найсвоєрідніші фонетичні явища, спостережувані у [пра]слов'янській мові, – тенденція до обмеження лабіалізації голосних заднього ряду, тенденція до скорочення голосних, які мали значні наслідки для дальшого розвитку вокалізму, й, нарешті, тенденція до зникнення будь-якого елемента, що закривав склад"[2].

З наведеними тезами доцільно порівняти уявлення професора Л.П. Якубинського. "...Праслов'янський племінний діалект... різнорідний у своїй генезі. Це можна сказати й про прадіалекти інших груп індоєвропейських мов... Один із мовних елементів, що органічно ввійшли до складу будь-якого з них, виявлений порівняльно-історичним вивченням індоєвропейських мов; це той елемент, який спільний для слов'янських мов із іншими індоєвропейськими мовами, індоєвропейський елемент... Цей індоєвропейський елемент був основним, провідним (але не єдиним!) у

творенні граматичного ладу індоєвропейських мов; він широко представлений і в їхньому лексичному складі... Поряд із цим спільним, індоєвропейським елементом до складу кожного прадіалекту, кожної групи індоєвропейських мов увівходить і інший елемент або інші елементи, й при тому, можливо, різні для різних індоєвропейських груп мов. Ці інші елементи, не індоєвропейські, є так само органічною складовою частиною прадіалектів кожної групи, як і індоєвропейські елементи... Змішуванням, схрещенням індоєвропейських елементів із різними неіндоєвропейськими у процесі творення родової організації пояснюються найдавніші, питомі відмінності між групами індоєвропейських мов, як фонетико-граматичні, так і лексичні.”[3] Слід зважати на запозичення терміна “схрещення мов” у представників наукового напрямку Г. Шухардта – Я. Бодуена де Куртене – М.Я. Марра й інтерпретувати таку взаємодію як субстратний (в інших випадках адстратний, суперстратний тощо) вплив.

Одним із перших на роль субстрату в процесі витворення слов’ян узагалі й українців зокрема звернув увагу М.С. Грушевський. Він пише про “велике індоевропейське племя.., в склад якого входили і предки чи асимілятори сучасних словянських народів”[4], що означає можливість утворення слов’ян та їхніх мов унаслідок індоєвропеїзації давнішого місцевого племені. “Утерті назви “індоєвропейське племя”, “арійські народи” можуть уживатись тільки з повним застереженнєм, означаючи народи, що говорять індоевропейськими мовами, хоч належать безперечно до ріжних асимільованих рас”[5]. “Нема ніяких фактів, котрі б вказували, що на нашій території перед індоевропейською кольонізацією істновала яка-небудь иньша. Але треба додати важне ограниченнє – не маємо того всього в нашім теперішнім матеріалі, при тих засобах досліду, якими розпоряджаємо. І рахуючися в повній силі з тими правдоподібностями, які дає нам теперішній дослід, мусимо памятати се і не дуже налягати на тих правдоподібностях”[6]. І далі: “Археольоґія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий – неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи металічної культури. Питаннє, котрий тип індоевропейський або спеціально словянський? На се антропольоґічне питаннє не можна цілком відповісти... Самий етнічний і язиковий тип індоевропейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас, як і потім таке мішаннє, асимільованнє чужеродців вплинуло, без сумніву, і на розділ індоевропейської ґрупи і на пізнійше відріжненнє поодиноких індоевропейських ґруп, на витвореннє в середині їх поодиноких народів. Таким чином справжнього індоевропейського типу може бути й не було

зовсім, як не було може й "первісного словянського" одностайнього антропольоґічного типу"[7]. В такому ключі висловлювався й М.Я. Марр[8].

Як твердить Г.П. Півторак, мовні процеси у ранніх східнослов'янських діалектах значною мірою започаткувалися ще за праслов'янської доби[9].

Особлива роль у витворенні специфічних особливостей кожної східнослов'янської мови належить різноманітним субстратам. Узагалі "в XX ст. субстрат як причина й джерело змін у мові завойовує собі все більшу й більшу популярність. Відбиття цього ми можемо знайти як у загальних працях із теорії мови, так і в окремих дослідженнях із історії окремих мов"[10].

Не лише мовні, а й антропологічні, археологічні, етнографічні дані свідчать про те, що у процесі тривалого етномовного розвитку східнослов'янські племена зазнавали різних субстратних впливів[11]. Розділ ґрунтовної монографії Г.П. Півторака носить промовисту назву "Роль субстратних елементів в етногенезі східних слов'ян"[12]. Г.П. Півторак указує на такі індоєвропейські субстрати східнослов'янських мов, як іранський (сарматський та ін.), палеобалканський (фракійський, дакійський), балтійський, кельтський, і на такі неіндоєвропейські субстрати, як фіно-угорський і тюркський[13]. Роль субстратних упливів може бути визначена і шляхом дослідження найдавніших фольклорних творів українців, білорусів і росіян[14].

Цілком слушно Г.П. Півторак виділяє два типи субстратного впливу. Перший – коли субстратні явища "виникли внаслідок взаємин завойовників і поневолених, співжиття пануючих і переслідуваних мов. Цілком природно, що в умовах відчуження й неприязні, а нерідко й відвертої ворожнечі, субстратні нашарування не завжди були значними за обсягом й істотними за значенням у розвитку будь-якої сприймаючої мовної системи". Другий – коли носії прибулої мови мирно колонізували давніше населення, й між двома етномовними спільностями склалися мирні взаємини, добросусідське співжиття, а внаслідок – глибокий субстратний вплив[15].

Відомі приклади "уподібнення звукових ланцюжків однієї мови звуковим ланцюжкам іншої, звичайно субстратної мови"[16].

Дослідження відкритоскладового трипільського субстрату дещо ускладнюється тим, що значна кількість голосних і відсутність скупчень приголосних властиві й фіно-угорським мовам, котрі стали

субстратом російської. Диференціація субстратів – не менш складна, ніж її порівняльне дослідження.

Можна цілком погодитися О.Б. Ткаченком у тому, що "субстрат, будучи залишком відмерлої мови, сприяє водночас зародженню нового мовного життя, виникненню нової мови... Таким чином, принаймні для частини мов можна констатувати дві лінії спадковості – основну генетичну й субстратну. Перша з них пов'язує мову з певною мовною родиною (групою), друга є визначальною для цієї мови як для окремої"[17].

"Коли наука починає вивчати етнографію слов'ян, вона неминучо звертається до Трипілля як до першоджерела"[18]. У світлі тісних зв'язків археології, етнографії та лінгвістики цілком природно, що і мовознавче дослідження підтверджує цю думку (у своєму власному аспекті), точніше – Трипілля, можна припускати, виявляється джерелом специфіки (як лексичної, так і фонетико-граматичної, тобто структурної) слов'янських мов порівняно з іншими індоєвропейськими й української мови порівняно з іншими слов'янськими.

У фонетиці української мови виявляються субстратні явища системного характеру. Тут ми маємо справу з такою ситуацією, коли субстратна мова (носіїв давньоземлеробської культури України) впливає спершу на праслов'янську, а потім певні залишки субстратного фонетичного типу вкупі з усталеними (певною мірою вродженими?) артикуляційними звичками виявляються в українській мові. Пор. явище, на яке звернув увагу А. Мейє й слідом за ним О.Б. Ткаченко: фонетичні явища гальської мови переходять як субстрат у гало-романський діалект латинської мови і згодом виявляються в утвореній із неї французькій мові[19]. Так само фонетичні явища етруської мови виявлені в сучасному тосканському діалекті італійської (проміжною ланкою, слід гадати, була народна латина цієї території)[20]. "На рахунок упливу місцевого долатинського субстрату відносять в італійській мові низку фонетичних явищ, причому часто сліди субстрату виявляються в італійській мові, не будучи засвідченими в писемній латинській мові"[21]. Пор. також "перебудову вихідного слов'янського вокалізму російської мови, в якій серйозна роль могла належати й фіно-угорському субстратові"[22]. (Залишається відкритим питання про те, чому вплив фіно-угорських мов зі значною кількістю голосних не спричинив у російській мові – за деякими винятками – явищ, подібних до української милозвучності.

Очевидно, цьому могла завадити редукція голосних – наслідок різкого виділення наголошеного складу. Пор. значну редукцію ненаголошених голосних в етруській, що мала, подібно до фінської, наголос на першому складі, – на противагу “повноголоссю” сусідніх італьських мов, де з’являлися й неетимологічні вставні голосні.)

Іншими словами, названі чергування голосних і приголосних української мови можуть задовільно пояснюватися дією того самого субстрату, що і відкриття складів у тому індоєвропейському діалекті, який саме під впливом цього субстрату набув власних специфічних рис і став праслов’янською мовою. Отже, можна припускати субстратне доіндоєвропейське, тобто трипільське походження українського милозвучного чергування приголосних і голосних.

Слід підкреслити, що теорія субстратного походження української милозвучності не передбачає обов’язкової констатації давності цього явища в межах історії самої української мови, оскільки йдеться передусім про регенерацію певних вимовних звичок, властивих давньоземлеробському населенню, котре, як правило, не міняється (не зазнає масштабних переселень), навіть змінюючи свою мову. “Автохтонні за походженням елементи, побутуючи тривалий час у мовленні, що не фіксується пам’ятками, можуть остаточно перемогти в конкуренції й отримати права літературності й через багато століть після того, як сама мова, що дала їх, вийшла з ужитку”[23]. Адже в мовознавстві відомі приклади “відродження певної тенденції, передумови якої завжди існували у структурі мови – у сприятливих умовах”[24]. Г. Шухардт висловлював думку, що після припинення існування мови певні її навички й тенденції можуть зберігатися й даватися взнаки в майбутньому[25]. “Лінгвісти давно звернули увагу на те, що мова субстрату може виявитися у переможеній мові через тривалий час”, – пише С.Б. Бернштейн і наводить приклади з південнослов’янських мов[26]. Важливо, що пыд упливом субстрату “в ряді випадків істотно змінюються тенденції розвитку мови”[27].

У зв’язку з усім сказаним вище винятково цікаве спостереження П.С. Вовк про те, що субстратна трипільська лексика становить “внутрішньо організований масив” і за такою фонетичною ознакою, як спільність фонологічного ядра: звукова будова трипільських субстратних слів відзначається домінуванням задніх артикуляцій, звукова будова сучасної української й інших

слов'янських мов – пануванням передніх артикуляцій[28]. Таким чином, на фонетичному рівні спостерігається явне протиставлення фонетичних рис індоєвропейського й доіндоєвропейського компонентів української мови. Пор. позицію Л.І. Прокопової, котра для української мови відзначає "відносну зосередженість артикуляційних рухів... у передній частині ротової порожнини і певну скерованість дії кінчика язика у напрямі до зубів і ясен", але водночас зауважує, що "значна кількість приголосних твориться й при зосередження артикуляційних рухів в інших частинах ротової порожнини – середній і задній"[29].

Наявні всі підстави погодитися з В.І. Абаєвим і в тому, що "явище субстрату передбачає етногенетичний процес, який супроводжується певними мовними наслідками", і, головне, в тому, що "субстрат – це не те, що засвоєне ззовні, а те, що дане середовище зберегло зі своєї попередньої системи після того, як воно перейшло на нову систему"[30]. З іншого боку, важливими видаються міркування В.М. Сидорова: "Для мовознавства питання про субстрат – це питання про причини зміни в мові... Ми повинні вивчати випадки дії субстрату, коли ми хочемо вивчати справжню, реальну історію мови, а не ту історію, яка може бути побудована лише одним порівняльним методом"[32]. Б.О. Серебренников гадає, що "сполучення традиційної компаративістики з "інфлюенцистикою" – особливою галуззю мовознавства, що вивчає численні типи впливу однієї мови на іншу, – повинне влити нові сили у порівняльно-історичний метод, який порохнявіє, й підвищити його можливості"[33].

Розглянуті вище основні положення теорії субстрату, найяскравіші тези представників цієї важливої галузі лінгвістичних досліджень становлять теоретичну й методолого-методичну базу для вивчення проблеми субстрату (субстратів) української мови у зв'язку з можливим субстратом праслов'янської. У перспективі можна було б запропонувати окремий спецкурс "Теорія субстрату" або "Проблема субстрату", який міг би висвітлюватися на матеріалі української мови в порівнянні з іншими слов'янськими, германськими, давньогрецькою. Остання з названих мов особливо важлива з огляду на те, що носії її доіндоєвропейського субстрату (представники егейської культури) за матеріальними пам'ятками особливо близькі до носіїв доіндоєвропейського субстрату праслов'янської мови (представників трипільської культури). Ці зв'язки добре помітні й на мовному рівні[34].

[1]Цит. за: Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. – М., 1990. – С. 13; [2]Мейе А. Общеславянский язык: Пер. с франц. – М., 1951. – С. 13-14; [3]Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. – М., 1986. – С. 124; [4]Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 60; [5]Там само; [6]Там само. – С. 63; [7]Там само. – С. 64 (пор. про можливі доіндоєвропейські сліди в Карпатах – С. 133); [8]Докладніше про можливість доіндоєвропейського субстрату в передісторичній Україні див. Щербаківський В.Д. Формація української нації: Нарис праісторії України. – Прага, 1941; Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001; Мосенкіс Ю.Л. Актуальні проблеми вивчення української та східних мов. – К., 2002; [9]Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988. – С. 16; [10]Ярцева В.Н. Теория субстрата в истории языкознания // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 17; [11]Півторак Г.П. Зазнач. праця. – С. 79; [12]Там само. – С. 79–87; [13]Там само. – С. 26, 42, 47, 80, 81, 86. Див. також: Наєнко Г.М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика. – К., 2002. – С. 112; [14]Півторак Г.П. Зазнач. праця. – С. 25-26; [15]Там само. – С. 82; [16]Шеворошкин В.В. Звуковые цепи в языках мира. – М., 1969. – С. 93; [17]Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К., 1989. – С. 97; [18]Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє: Розповідь про Трипілля. – Нью-Йорк, 1978. – С. 194; [19] Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К., 1989. – С. 89; [20] Пор. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – С. 190; [21]Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. – М., 1987. – С. 109; [22]Ткаченко О.Б. Зазнач. праця. – С. 90; [23]Габинский М.А. Автохтонные элементы в молдавском языке // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 93; [24]Шеворошкин В.В. Зазнач. праця. – С. 142; [25]Цит. за: Ярцева В.Н. Теория субстрата в истории языкознания // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 17; [26]Бернштейн С.Б. [Выступление] // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 133–134; [27]Там само. – С. 134; [28]Вовк П.С. Рец. на: Ю.Л.Мосенкіс. Трипільський прасловник української мови. – К., 2001; Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001 // Мова та історія. – К., 2002. – Вип. 58. – С. 44-45; [29]Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К. Білодіда. –К., 1969. – С. 208; [30]Абаев В.И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 59; [31]Сидоров В.Н. [Выступление] // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 125–126; [33]Серебренников Б.А. Проблема субстрата // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1956. – Т. 9. – С. 56; [34]Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001.

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

МОВНИЙ ЕТИКЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕПІСТОЛЯРІЇ XVIII СТ.

З'ясовується еволюція формул звертання та інші стилетвірні елементи в композиційній структурі листів XVIII ст. у зв'язку з оновленням літературних норм мови.

The Evolution of Formulae of polite Forms of Address and other style-forming elements in the compositional structure of letters of the XVIII c. under the influence of the development of new literary norm of the Ukrainian language are studied in the article.

Комплексний текстологічний аналіз листування потребує врахування суміжної спрямованості інформації (службово-виробнича та родинно-побутова сфери й інтереси), як і впливів іншої персональної документації (чолобитних, скарг, донесень, протестів тощо) для вияву зрушень у саморозвитку жанру, а також вирізнення суб'єктивних чинників, пов'язаних із вибором вербальних базових елементів формуляру. Актуальність порушуваної проблеми дається взнаки, не зважаючи на появу дослідження про засоби ввічливості у листах О. Миронюк[1]. Насамперед, задля системного аналізу не слід, на наш погляд, ігнорувати подвійний каркас у структурі мовної формули, уживаної для титулування особи, що відображає, з одного боку, офіційно-службове звертання, а з іншого - особисте прохання чи зізнання, сповнене почуттів, переживань, сподівань та передане в паралельній живомовній формулі чи її фрагментах.

Препозиція офіційної формули, як і чільне місце її (у формі Давального відмінка) на конвертному боці листа (де зазначений адресат) витримується послідовно у численних звертаннях: **Мсцѣ** пнѣ Скорупина, мнѣ вєлцє зичливая приятєлко! (I, 57480, 1734, арк.70)[2]. Адресат: Єи млсти пнєи Анастасіи Шираєвнѣ Григорієвой Скорупиной<,> моєй вєлцє зичливой пріятєлцѣ (71 зв.)

Мсцѣ пнє Григорій Скоруппа, мнѣ вєлцє мсцѣ пнє и сєрдєчнє коханый плємѣннику! (I, 1748, 1736, арк.76). Адресат: Моєму вєлцє мсцѣвому пну, сєрдєчне коханому плємѣннику, єго млости пну Григорію Скоруппѣ, знатному товаришу бунчуковому (Там же). М(с)цѣ пне писаръ полковый полтавский, мой вєлцє м(с)цѣвый пнє, сердечный брате и благодѣтель! (I, 57479, 1737,

арк.89). Адресат: Єго млости пну Андрєю Рутковскому, писару полковому, моєму вєлцє м(с)цѣвому пну коханому брату и благодѣтелю (89 зв.).

Благородний мсцѣ панє Андрей Петровский, ласкавый нам приятєлю и наш свату! (Приватні листи, 1738,с.85). Адресат: Благородному єго милости пану Андрею Петровскому, ласкавому нам приятєлю и пану свату (Там же). Благородная м(с)цѣ пнѣ обозная полковая пєрєяславская, мнє велцѣ мсцѣ пнѣ дядиная и добродѣйко! Адресат: Благородной єи млсти пнєи Параскевіи Савичовнѣ Симєоновой Сулиминой, обозной полковой переяславской, моєй вєлцє пнѣ дядиной (Там же).

Мсцѣ пнє Лашкевичу, мой ласковый брате і товаришу! (I, 57479, 1733, арк.28). Адресат: єго мл(с)ти пну Івану Лашкевичу, комисару полковому стародубовскому, моєму вєлцє ласкавому брату і товаришу (29 зв.). Останній випадок засвідчує переписку між рівноправними за рангом комісарами - урядниками Лубенського та Стародубського полків. За супідлегливості уживається живомовна ремарка - мой ласкавій добродѣю (I, 57549, 1734, арк. 41-43). Те саме виявляється і в родинному етикеті: Велможный добродію, милостивѣйшій батку мій! (ф.229,оп.1, од.зб. 278,1769, арк.19). Хоча нова загальна величальна формула вельможний пане у 70-80-і роки XVIIIст. стає визначальною також у звертанні до батька, що призводить до нашарування в титулатурі: Велможный пане, всемилосердѣйшій батку и добродѣю Ныколай Тимофѣєвич! (Там же, 1772, арк.85).

Розмивання офіційної формули через украплення побутово-живомовних прикладок у зв'язку з актуалізацією психологічних характеристик для викладу ставлення до адресата спричинилося до переміщення живомовних прикладок у препозицію. Добродѣйко м(с)цѣ панѣ Скорупіна! (I, 57478, 1752, арк.26). Адресат: В м(с) м(с) пнєи сватъ и слуга Афанасій Покорский (Там же).

У препозицію поступово переміщується живомовна формула звертання в цілому: Сердечно коханий плємѣннику, мсцѣ пне Скоруппа! (I, 57480, 1737, арк. 78). Адресат: Сердечно коханому плємѣннику єго млости пну Григорію Скоруппѣ, знатному бунчуковому товаришу (Там же). Внаслідок цих змін на конвертному боці листа залишається тільки офіційна формула: Сердечний мой добродѣю! Адресат: Г(с)дарю моєму Григорію Ігнатієвичу

полковнику прилуцкому єго высокородію Galagану (І, 57478, 1752, арк.22 зв.). Пор. ще (брат до брата): Мой сердечний братє Іванъ Яковлевич! (ф.229, оп.1, од.зб.278, 1769, арк.27). Таким чином, диференційне застосування обох частин бінарної формули призвело, в кінцевому рахунку, до вдосконалення рамкової формули звертання до адресата у структурі листа як і доречного використання природної мови. Це сталося спочатку у приватному листуванні, де провідний компонент у живомовній формулі звертання ніби оживав чимдалі активно, переміщуючись у викладову частину листів (частіше - подружніх, інтимних) і заполонюючи часом весь зв'язний текст у витончених формах звертання (серце, серденько тощо).

Заскорузлість офіційної формули відчували навіть священнослужителі, намагаючись її подолати за рахунок використання влучних народних прикладок чи переозвучень аби передати щирі почуття і теплі дружні стосунки. Пор. Велможный гспдн полковник, млстивый хлѣбосолъ! (І, 57482, 1763, арк.8). Так звертається єпископ переяславський Гервасій з приводу вельможного запиту Якима Сулими на дозвіл звінчати вихрищену єврейку-сирітку за двірського парубка. З'являються образні (замість термінів) визначення в авторських звертаннях до шанованих осіб: Блгородному єго млсти пну Стєфану Скоропадскому Шираю, знаменитому (замість правильного знатному - В.Г.) в Войску Запорожском товаришу, моєму великому добродѣєвѣ належит подати (І, 57478, 1714, 2 зв.). Не потребують коментування перспективні комплекси-гоноративи у живомовних формулах звертання, в основу яких лягли назви спорідненості та свояцтва (типу *Наймилший мой сину* пне Феодоре! - від матері) (І, 57480, 1720, арк.10). *Милий мой сестренче, пнє сотнику полковий* переяславский - звернення П. Полуботка до свого племінника (І, 57480, 1720, арк.12). *Моя милостивая цятусю і добродѣйко* - лист племінника І.Обідовського до тітки (І, 57480, 1720, арк.14). *Сердечний шваgре, брате и коханій* благодѣтель мсцѣ пне Алексѣй Симонтовскій и *друже старий мой*! (І, 57480, 1733, арк.62). *Мѣлостивая мнѣ матко-добродѣйко*! - лист Ф. Сулими до своєї матері (І, 57480, 1725, арк.25). Гібридні гоноративи ґрунтувалися через включення книжних компонентів у живомовні формули, що видаються провідними: Моя мсцѣ добродѣйко! (Лист І. Обідовського до тітки, І, 57478, 1723р.), Добродѣйко мсцѣ панѣ Скорупіна! (Лист до Є.Сулими, там же, арк.26).

Прикінцева формула для самовідрекомендування адресанта упродовж XVIII ст. грунтувалася на апелятивах *приятель-слуга*, серед яких останній превалює з усталеними означеннями (*вѣрний - покорний*) чи без них, але неодмінно у зв'язку із присвійними займенниково-іменниковими конструкціями, що передають визнання честі, поваги до адресата: *Вм пна покорний слуга* (бунчуковий товариш В.Д. Райча у листі до знатного бунчукового товариша Гр. Скорупи (I, 57480, 1737, арк.80). *Велможности вашей слуга* Анисим Алєксандровичъ (господар економ до дружини переяславського полковника (I, 57480, 1754, арк.179). *Вмсти zичливий пртєль* (полтавський полковник до полкового писаря А. Рутковського (I, 57480, 1737, арк.98). Вашей велможности покорный слуга Гервасій єпскопь переяславский (I, 57482, 1763, арк.9). Незважаючи на контекстуальну зв'язність, поступово (з другої половини XVIII ст.) поширюється перспективна усамостійнена модель - *Ваш вѣрний слуга*: Ваш високомилстивого г(с)дря моєго вѣрний слуга Федор Яскевич (I, 57479, 1756, арк.162). При цьому форми жіночого роду *приятелька - слуга* стосовно шляхтянок не поступаються у вжитку: Вашего блгородія всего добра зичливая и слуга покорная Анна Григорієвна Кулябковна Максимова Турковская (Приватні листи, 1745, с. 109), Вамъ всего добра желателная и покорная слуга Ваша Анастасыя Лукашевичова (1760, I, 57479, 1760, арк. 182-183, Лист до сестри). Формула самовідрекомендування у родинних листах чимдалі видозмінюється, спрощуючись до зазначення спорідненості (передусім в листуванні з дітьми). Пор. Приклади: Вашего високоблагородія всезичливий дядя и слуга Данило Покорский.— Павловка, 1756 (I, 57980, арк. 191). Вм(с) пну сердечне коханому племѣннику щирозичливый [й] дядя Іванъ Миклашевский (I, 57480, 1736, арк. 76 зв.)

Спадкоємні традиції у формулярі української епістолярії простежуються у викладовій частині листа. Як і зараз, у XVIII ст. оповіщувальна формула про одержання листа від адресата зі стислим викладом змісту є зачином після звертання до нього. Вона цілком сформована: Мсцѣ пне писару полковій стародубовскій, мой zичливий приятелю!

Лист от в мс <:> м(с)цѣ пне, nоєврія 23 д. з Почєпа отпущєнній, *получила* сєго ж ноєврія 28 д., в которомь пишеш… (I, 57480, 1727, арк.33).

Благородний мосцѣ пане Андрей Петровский, ласкавый нам приятелю и пане свату! *Лист, писанный от вашмосцѣ пана получила* 10 гєнвара, в котором…(1738 р. - Приватні листи, с.85). Мотивувальна формула написання листа пов'язана з викладом певних обставин звертання автора: Добродѣю мой Алєксѣй Тихонович! *Нужда моя позвала к вам* нарочно *написати*… (І, 57479, 1761, арк. 18зв.). Часом її заступає формула вдячності за надані послуги, сприяння в чомусь: Милостивий мой добродѣю! Вдяченъ сей Вашой милости єстемъ.., поневажъ мене, бѣдного сироти, не забуваєте. Боже Васъ благослови! (І, 57480, 1723, арк. 19—19 зв. – лист І. Обідовського до свого дядька).

Формула привітання зі святами ґрунтується як і тепер на провідному компоненті *поздоровляю*: Благородний мсцѣ пнє Лашкевич, мнѣ вєлцє особливій добродѣю! Новозачатым нынѣ годомь *поздоровляю* вашсцѣ панєи и любезныи дѣти новым обогатить здравієм, щастієм и вашим благополучієм на множєство лѣть, всєусердно желаю (І, 57479, 1735, арк.84). Паралельна формула з опорним компонентом *Дай Боже* + інфінітив виявляється ще залежною на письмі: *Дай Боже* щасливе Рождєства Хва дочєкати! Того зичливе желаєм (І, 57478, 1714, арк.8). Кінцева формула побажання здоров'я, щастя і загального благополуччя увиразнюється у вільному її викладі від першої особи: *Зичу во всем щасливого* и благополучного здравия вашецѣ мсцѣ пану зо всѣм благородним домом (І, 57480, 1729, арк.37). Сучасний фрагмент побажання "*Всього доброго"* (>"на все добре!") виявляється у формі *всего добра*, де другий компонент виступає у формі вихідного нечленного (іменного) прикметника: В м(с) м(с) пну *всего добра* зичливий пртел и сват полковникъ Кочубєй. 1730 июня 8 д.Жуки. У цьому зв'язку при побажанні всілякої злагоди та успіхів не бракує й ритмізованих спонукальних формул, джерелом яких було живе народне мовлення, як-от: А Вы на их, чатовниковъ, *нє сподѣвайтеся, якъ вамъ богъ поможє, управляйтєся* (І, 47479, 1743, арк.107зв.)

Після викладу подій, розповіді неодмінно з'являється формула ввічливого прохання (щось учинити, вдіяти чи просто приїхати в гості), з визначальним дієслівним центром у 1 особі (І, 57479, 1701, арк.186). О томь я добродѣйки *прошу:* яви свою материнскую любов (І, 57480, 1723, арк.17 зв.). О що тижъ *просилемъ* в мсти добродѣя, о сиє *и тепер прошу*, вусѣмдесят и пять талярей

битих изволе тижь чрез пана Смешкала одислати Бергеровѣ, купцу вроцлавскому (I, 57480, арк.27). *Прошу* за тоє нє порочить мєнє (I, 57479, 1743, арк.109). Для того Вашего високоблагородія *прошу, як приятель, по-приятелски* и обходится… (I, 57480, 1756, арк.189). *Я Прошу* Вас приєха(т) ко мнѣ в Дємянку, яко къ родной своєй сєстрѣ (I, 57479, 1760, арк.182 зв.).

Чемне прохання передається перспективними формулами - *прошу не отмовити*, Хрста ради буди милостива (I, 57481, 1722, арк.108,) *покорно прошу* (I, 57479, 1761, арк.186), смѣю просити вм добродѣя о позичене дєнєг и виплаченє долгу моєго (I, 57480, 1722, арк.17). Пор. ще паралельну витончену опосередковану формулу сподівання із базовим компонентом *надѣюсь, маю надѣю: Я великую надѣю маю в ласцѣ в мл пана* милого мого дядка и добродѣя и в материнской любвѣ єя милости добродѣйки пнѣ цятусѣ (звернення племінника І.Обідовського до Сулимової родини з проханням допомогти грішми для продовження навчання у місті Вроцлаві). Да обидимий вамъ, *надѣюсь*, что посрамленъ будєтъ - Лист бунчучного генерального Семена Галецького з Санктпетербурга (I, 57479, 1734, арк.30). Більш нейтральна описова формула прохання грунтується на використанні спонукального дієслова *чинити* (та синонімів), що конкретизується у складному реченні з допустово-причиновими (наслідковими) семантичними відношеннями, яке пов'язується безпосередньо із формулою звертання до адресата: Намъ велце ласкавіи мл(с)ти пане Стефан Ширай а особливій благодетель нашъ! Не важтесь и не чинѣте намъ того, а когда хочете, то ми продамо вамъ поцѣнне, як у торги ведется, а сами не берѣте, жебы намъ не съ кривдою было (I, 57478, 1714, арк. 6).

Побажання доброї дороги для гостей, рідних виявляється в усталеному перспективному мовному кліше: *Щасливого повороту* вмсти пну вь Вѣницю (I, 52519, 1717р.).

Нарешті, слід звернути увагу на широке вживання такої важливої етикетної формули у листуванні, як позначка P.S. (лат. post scriptum) для побічного зауваження, застереження, побажання, що додається наприкінці листа за давньою європейською традицією. P.S. А любєзнѣйшому братови моєму, єго мл пну Іоанну и милой єи жєнѣ, моєй коханой пнѣ братовой, особливє кланяюся (лист Сулими Ф. до матері - I, 57480, 1725, 29 зв.) P.S. При писмѣ вашємь получила я карту, в которой нѣякогося трактамєнту трєбуєтє от мєнє за

прибытієм вашим въ Городище (лист Анастасії Савич до чоловіка, І, 57474, 1753, арк. 154зв.).

Дещо спрощено викладає, на нашу думку, у своєму дослідженні О. Миронюк[3] історію слова *товариш* у значенні гоноратива, поруч із пан (і відповідно товариство-панство). Не слід ігнорувати, на наш погляд, значення української (повторюємо, власне української) інновації XVIII ст., що з'явилася через перехід військового терміна у загальномовний словник. Як ми вже відзначали[4], у староукраїнській мові слово *товаришъ* у своїх витоках означало перше військове звання в козаків: член *товариства войскового,* досвідчений (бувалий у походах) із числа *радовихъ козаковъ* (Л. Гр., XVII, 246). Молоді воїни, що пройшли певні випробування, готуючись до посвяти в козацтво звалися *молодиками* (а точніше - *молодцями)*: *Молодиков,* которые при товариству полку Вашей милости служили, и вже могут быти взяты за *товаришовъ*, можеш в.м. упевнити ласкою нашою (АЗР, 1684, V, 176).

Широкий семантичний спектр слова *товаришъ* у XVIII ст. (член ватаги, загону; супідрядник (за наймом, господарським контрактом і т.ін.), загалом, спільник у будь-якій справі, виправі, урядовій діяльності) - не випадковий, і до того ж доповнюється історичним фактом запровадження за гетьмана Мазепи звання *значковий (знатний) товаришъ войсковий* на означення привілейованої касти козацтва, підвладної особі гетьмана, викликав до життя супротивне найменування - *радовий козакъ* (за спільних виступів українського воїнства в організаційній структурі царської армії).

Уже в першій половині XVIII ст. виявляємо початки переміщення до класу гонорaтивів назви *товаришъ,* яка реалізує виразний ще лексико-семантичний варіант "співучасник по службі, колега". Йдеться про листування поміж рівними за рангом урядниками, наприклад, комісарами різних полків: Мсцѣ пне Лашкевичу, мой *ласковый брате і товаришу*! Для поєздки сотною в полк Лубенский к о(т)дачи порцій и рацѣи на по(л)к Волуйский лантмиліцскій комисаровъ сотє(н)них з грошми єщє и понинѣ в Новгородку нѣ одного, кромѣ соте(н)ного почепского, нє имѣєтся. Також и козаковъ чотири з сотнѣ Почєповской хоча й имѣєтся тєпєр при мнѣ, то(л)ко вєсма худи конѣ (І, 57479, 1733, арк.28-29). Адресат: Вмл. Пну мнѣ *ласкавому брату и товаришу* добра всєго желающий комисар полковый стародубовский Іванъ Мовчанъ. 1733

году декабрь 17д. Новгородок. Натомість *товариство* на означення козацької спільноти (на рівні сотні, полку, війська запорозького) лишалося загальним визначенням козацького воїнства, підлеглого вожакам (старшині, генералітету, гетьманові), що й уможливило лише перегодом розширене переносне вживання цього українського військового терміна на означення співучасників ("однокашників") по команді, службі, чинних офіційних акціях тощо. Іншими словами, це й спричинилося (вже після ліквідації козацтва в Україні) до остаточної детермінологізації назв *товаришъ (товариство)* й уживання їх у гонoративній функції. Хоча підоснова такого переходу давня. В опублікованому тексті В. Перетца острозького перекладу „Тестаменту в Христѣ побожного и славного монархи свѣта Василія Цесара кгрецкого до сына своєго... Льва Философа" (1607р.) виявляємо вже вислови: *о товаришохъ вѣрнихъ, о правдивихъ товаришохъ,* де йдеться загалом про спільників[5], а в українському перекладі XVIIст. З російського тексту 1600 року „Ніла, єпископа и мученика главы поучительные" маємо й *товариство* в абстрактному значенні „спілка, дружба", пор: *священіковъ всѣхъ вобецъ шануй, а толко з добрыми товариство мѣвай*[6]. Гонoратив *панство* видається не природним в сучасній українській мові через брак зв'язку з історією життя широких верств українського народу (козацької маси, селянства, загалом вільних і поневолених суспільних низів упродовж наступних століть). Отже, його штучне нав'язування у сучасному слововживанні як гонoратива (що не випадково натикається на стилістичний підтекст) позбавлене перспективи.

[1]Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості). – Автореф. ... канд. філол. наук. − К., 1993; [2]Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) - номер справи. У документах із фонду 229 ЦДІА у м.Києві зазначається фонд, опис та одиниця зберігання рукопису; [3]Миронюк О.М. Зазнач. праця; [4]Історія української мови. Лексика і фразеологія. − К., 1983. − С. 498; [5]Перетц В.Н. Исследования по истории старинной украинской литературы ХУІ − ХУІІ в.в. // Сб. отдела языка и словесности АН СССР. − Т. СІ. − № 2. − С. 51-52; [6]Там само. − С. 84.

Список умовних скорочень назв джерел

АЗР − Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. − СПб., 1846-1853.

Л.Гр. − Лѣтописъ Григорія Грабянки / Комиссия для разбора древних актов.- К., 1854.
Приватні листи − Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. − К., 1987.

Л.Л.Звонська-Денисюк, канд. філол. наук

ФУТУРАЛЬНІСТЬ ТА ВИРАЖЕННЯ МЕТИ В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Розгляд категорій на позначення футуральності в системі паратаксису і гіпотаксису засвідчує, що синтаксис давньогрецької мови відкритий до передачі об'єктивних зв'язків дійсності, і в обох випадках використовуються форми майбутніх часів, проспективного кон'юнктива та потенційного оптатива.

There is the analysis of future in the parataxis and hypotaxis systems. It shows us, that Greek syntax is opened for transfer of objective connections of the reality. In both cases uses future forms, prospective conjunctive and potential optative.

Згідно із запропонованим О.Ф.Лосєвим законом незалежності часів і способів у підрядних речень від відповідних головних речень, можна прийняти твердження, що вони перебувають не у формальній залежності, а лише в залежності від об'єктивної ситуації комунікації[1]. Проте не варто уявляти систему грецького синтаксису, як хаотичне об'єднання розрізнених елементів. Навпаки, всі типи зв'язку ілюструють максимальне наближення мовленевого матеріалу до законів об'єктивної мовної дійсності.

Стосовно моментів витлумачення модального навантаження і впливу різних суб'єктивних чинників на вибір часу і способу присудка, то в багатьох випадках висновки базуються на абстрактній можливості, яка подається як самоочевидність. Принципова припустимість того чи іншого вираження все-таки залишається гіпотезою, яка може бути потенційною, а може бути інфрапотенційною. Це можна продемонструвати на прикладі вираження футуральності в незалежних реченнях та системі гіпотаксису давньогрецької мови. При цьому способи і часи

давньогрецької мови, виражаючи модальність (можливість, здатність, готовність до дії до тощо) мають подвійну часову семантику: потенційність передумови, яка відноситься до теперішнього, а реалізується в майбутньому.

Науково обґрунтованою та достовірно підтвердженою видається думка О.Ф.Лосєва, який розглядає всі типи підрядних речень давньогрецької мови як внутрішній паратаксис. З цим твердженням перегукуються думки В.Г.Адмоні, який твердить про домінування паратактичних моделей в період розмежування індоєвропейських мов[2] та А.Мейє, котрий визначає тенденції переходу від паратаксису до гіпотаксису [3].

Майбутній час дійсного способу означає дію, яка в майбутньому почнеться і буде продовжуватися. Грецький майбутній час відповідає латинському futurum I, українському майбутньому часу доконаного або недоконаного виду: πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ (Ξ. ’Αθ. πολ. 2) *отже, спершу я скажу так.*

Темпоральний діапазон грецького футура не такий значний, як інших часів, зате він перевершує їх своє видовою індиферентністю. Але натрапляємо на випадки, коли в другій особі futurum indicativi має значення пом'якшеного, порівняно з імперативною формою, наказу. Заперечення в цьому випадку – οὐ: χειρὶ δ’ οὐ ψαύσεις ποτέ (Εὐρ. Μ. 1320) *ніколи не торкайся рукою.* Така функціонально-семантична нерегулярність футуральної форми співвіднесена з периферійним сегментом граматичних форм вираження імперативності, що в текстах, наближених до розмовного койне, через схристиянізований вплив гебрайських моделей стане регулярним явищем[4]: καὶ ἐὰν ἑπτάκις τῆς ἡμέρας ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ καὶ ἑπτάκις ἐπιστρέψῃ πρὸς σὲ λέγων· Μετανοῶ, ἀφήσεις αὐτῷ (Λκ. 17.4) *і хоча б сім разів денно він завинив перед тобою і сім разів звернувся до тебе, кажучи: Каюся, - вибач йому.*

Як майбутній час футурум логічно може називати не лише майбутню дію, що, зрештою, сприймається такою суб'єктом і може не відбутися взагалі ніколи, тому її цілком можна сприймати як намір. Для підкреслення заміреності дії використовують перифрастичний зворот μέλλω інфінітивом презенса або аориста, що відповідає латинській конструкції coniugatio periphrastica activa: μέλλω ὑμᾶς διδάξειν (Πλ. ’Απ. 21 B) *маю вас навчати.* Модальний відтінок заміреності дії в койне виражається й перифрастичною конструкцією з ἔχω: Σίμων, ἔχω σοί τι εἰπεῖν (Λκ. 7.40). *Симоне, я*

маю тобі дещо сказати. Поєднання μέλλω з інфінітивом часто рівнозначне виразам: ὑπάρχει ἐλπίδα *є надія, можна надіятись,* πρόκειται *очікується,* πρέπει *годиться:* σύντεμνε τὰς ἀποκρίσεις, εἰ μέλλω σοὶ ἕπεσθαι (Πλ.) *скажи коротко, чи можна мені тебе наслідувати.*

Відносно пізнє формування системи футуральних форм вплинуло на доволі однозначне і темпорально замкнуте на центральному функціонально-семантичному рівні їх використання як майже виключно регулярних моделей. Взагалі мікрополе майбутнього часу охоплює діапазон тривалої чи обмеженої дії у футуральному аспекті. Периферія майбутнього часу завдяки семантичній близькості до потенційної чи ірреальної модальності знаходить своє вираження в інших часах і способах.

Так, з огляду на позицію автора презенс іноді вживається замість футура і означає майбутню дію або стан, як менш реальні тепер:
ἢν νικήσωμεν, τὴν δέ τε προσκτᾶσθε (προσκτήσεσθε) καὶ ἐκείνην ἐλευθεροῦτε (ἐλευθερώσετε) (Θ. 4, 95) *якщо ми перемагаємо (= переможемо), цю здобуваємо, а ту звільняємо.* У свідомості мовця теперішнє невіддільне не лише від минулого, але й від майбутнього, тому проспективність – це спрямованість в часі, що йде безпосередньо за моментом мовлення при безпосередньому зв'язку з ним, на відміну від форм майбутнього часу, які передбачають розрив з точкою відліку[5]. Форми вираження проспективності не зазнали особливих змін і в койне. Футурум залишається основним часом для вираження як найближчої перспективи, так і планів на майбутнє, і його провіщення: οὐδὲ ἐγὼ λέγω ὑμῖν ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ ταῦτα ποιῶ (Лк. 20.8) *Я вам не скажу, якою владою це чиню;* ἔτι χρόνον μικρόν μεθ' ὑμῶν εἰμι καὶ ὑπάγω πρὸς τὸν πέμψαντα με (Ів. 7.33) *ще трохи часу Я пробуду між вами та піду до того, Хто послав Мене.* Значення проспективності в тексті може бути запрограмованим граматичним контекстом, наприклад, якщо питання виражене майбутнім часом, а відповідь представлена категоріями теперішнього: ἐπαινέσω ὑμᾶς; ἐν τούτῳ οὐκ ἐπαινῶ (1 Кор. 11.22) *чи похвалю вас? За це не похвалю.*

У деяких випадках аорист дійсного способу може вживатися замість майбутнього часу, коли мовець категорично впевнений, що дія відбудеться: ἀπωλόμεσθ' ἄρ' εἰ κακὸν προσοίσομεν νέον παλαιῷ

(Εὐρ. Μ. 78) *ми загинемо, якщо додамо нового лиха до попереднього,* ἀπωλόμην ἀρ᾽ εἴ με δὴ λείψεις (Εὐρ. ᾽Αλκ. 386) *я загину, якщо ти мене залишиш.* Практично весь темпоральний діапазон аориста сумірний з аспектуальним значенням доконаного виду (констатація здійснення факту, стрибкоподібне завершення дії, миттєвість або обмежена тривалість, однократність, конкретність акціонального випадку), як відзначають дослідники. Проте нейтралізація видового протиставлення імперфект/аорист присутня в формах сумарного і, частково, футурального та плюсквамперфектного аориста, що дозволяє умовно визначити ці темпоральні моделі як функціонально-нерегулярні.

До багаторівневої структури мікрополя майбутнього часу належать форми футурума третього. Майбутній час третій дійсного способу означає в майбутньому те ж саме, що й перфект у минулому, тобто майбутній стан, який виникне внаслідок певної дії і буде існувати в майбутньому: ἑστήξω *стану і стоятиму,* κεκτήσομαι *здобуду і володітиму*, μεμνήσομαι *запам'ятаю і пам'ятатиму:* ταῦτα ποιούντων ἡμῶν, εὐθὺς ᾽Αριαῖος ἀφεστήξει, ὥστε φίλος ἡμῖν οὐδεὶς λελείψεται (Ξ. Αν. 2,4,5) *коли ми так вчинимо, одразу може відступись Аріей, так що не залишиться у нас жодного друга.* Проте третій майбутній час іноді вказує, що дія відбувається одразу ж, негайно: φράζε καὶ πεπράξεται (᾽Αριστοφ. Πλουτ. 1027) *скажи, і це буде зроблено.*

Функціонально-семантичним еквівалентом майбутнього часу виступає проспективний кон'юнктив, що означає очікувану дію; в Гомера вживається з часткою ἄν (або епічною κέν) чи без неї замість майбутнього часу: οὐ γάρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι (Ὁμ. Ἰλ. Α, 262) *я ж не бачив ані не побачу таких мужів.* У підрядних реченнях кон᾽юнктив ставиться зазвичай після головних часів, тобто пов᾽язується із сферою теперішнього і майбутнього, з прийдешнім, не минулим[7]. Морфологічна подібність і лексико-семантична спорідненість саме проспективного кон'юнктива з майбутнім часом дає підстави пов'язувати виникнення форм сигматичного футурума з парадигми кон'юнктива аориста.

Футуральний оптатив та інфінітив завжди відносять дію до майбутнього: Κῦρος ἔλεγεν ὅτι ἡ ὁδὸς ἔσοιτο εἰς Βαβυλῶνα (Ξ. ᾽Αν. 1,4,11) *Кір сказав, що дорога проляже у Вавилон*. Дієприкметник майбутнього часу відносить дію до передбачуваного або наперед визначеного майбутнього; після дієслів руху заступає підрядні

речення мети: καὶ οὐ τοῦτο λέξων ἔρχομαι (Ξ. 'Αγ. 2,7) *я прийду не це сказати;* ναὶ μὰ τοὺς θεούς σε ἐπαναθεασόμενος ἦα (Ξ. Κυρ. 5,4,10) *клянусь богами: я прийшов тебе побачити.*

Оптатив на позначення прагнення виражає бажану дію, скеровану в майбутнє, але під майбутнім розуміється не лише віддалений, але й безпосередній проміжок часу, що слідує за моментом мовлення. Тому оптатив може позначати бажання-волевиявлення, що зближує його з імперативом. Особливо поширення волюнтативний оптатив набув у койне: μὴ γένοιτο (1 Кор. 6.15) *ніколи!* (дослівно: *нехай цього не станеться*). Футуральне спрямування може підкреслюватися безпосередньо завдяки вживанню футуральних форм індикатива з часткою ὄφελον: ὄφελον καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστοῦντες ὑμᾶς (Гал. 5.12) *нехай будуть відсічені ті, що підбурюють вас.*

Випадки вживання способів у підрядних реченнях мети, які найбільш очевидно пов'язані з вираженням футуральності в системі гіпотаксису[8], підпорядковуються правилу consecutio modorum, згідно з яким після головних часів присудка головного речення ставиться кон'юнктив, а після історичних часів — оптатив (зрідка кон'юнктив, іноді співіснують обидва способи): σιγῇ δόμους εἰσβασ', ἵν' ἔστρωται λέχος (Εὐρ. Μ. 41) *мовчки у дім увійшовши, щоб постелити ложе;* Κῦρος φίλων ᾤετο δεῖσθαι ὡς συνεργοὺς ἔχοι (Ξ. 'Αν. 1,9,29) *Кір вважав, що потребує друзів, аби мати соратників;* δανείζεται χιλίας δραχμὰς, ἵνα διαδοίη τοῖς Βοιωτοῖς καὶ παραμένωσι (Δημ. 49,14) *він дав тисячу драхм, щоб передати беотійцям, і ті залишились.*

Часто після сполучників ὅπως, ὡς з кон'юнктивом поєднується частка ἄν на позначення недосяжної мети: τὰς ἀρετὰς ἐπιτηδεύομεν, ὅπως ἂν μετὰ πλείστων ἀγαθῶν τὸν βίον διάγωμεν ('Ισ. 3,2) *ми прагнемо до доброчесності, щоб проводити життя з найбільшими благами.*

Проспективне побоювання і вживання відповідного кон'юнктива іноді підкреслюється поєднанням із сполучником мети ὅπως: особливо після дієслів, що означають роздуми чи діяльність: δέδοιχ' ὅπως μοι μὴ λίαν φάνῃ σοφή (Εὐρ. 'Ιππ. 518) *я боюсь, щоб вона не виявилась надто розумною, як на мене.* Іноді це призводить до еліпсису керівного дієслова, головним чином, коли ὅπως μή пов'язується з індикативом майбутнього часу, якщо побоювання відноситься до невизначеного майбутнього: οἴμοι τάλας, ὁ Ζεὺς

ὅπως μή μ’ ὄψεται (’Αριστοφ. Ὀρ. 1494) *о, лихо мені, боюсь, щоб Зевс мене не побачив.*

Це зближує додаткові речення з підрядними реченнями з відтінком мети, де остання часто представлена як замірена дія в майбутньому, невизначена стосовно її здійснення, як і всі події, які нам лише уявляються в майбутньому: ἐπιμελοῦνται ὅμως μὴ τοιοῦτοι ἔσονται οἱ πολῖται (Ξ. Κυρ. 1,2,3) *вони турбуються, щоб громадяни не стали такими;* πολλὰ διδάσκεις ἀφθόνως διὰ φθόνον, ὅπως πολλὰ ἀκούων μὴ δὲ ἓν μάθω (Δημ.) *ти щедро навчаєш із заздрощів, щоб багато чуючи, я нічого не навчився.*

Підрядні речення мети можна розглядати як вираження прагнення, що за своєю природою є суб'єктивним, обумовленим позицією підмета головного речення або опосередкованим, тобто через призму сприйняття цього прагнення автором висловлювання: ἀπέχονται, ἵνα δὴ μὴ ἁμάρτοιεν ὁδοῖ διὰ τὸν ῥόον (Ἡρ. 2,93) *вони відійшли, щоб не збитися з дороги через потік (оскільки вони вважали, що таким чином не зіб'ються з дороги).*

Залежність представлення мети як такої від її уявлення підметом головного речення підтверджується тим, що дієслово-присудок головного речення так впливає на дієслово-присудок підрядного речення, що повністю підпорядковує його і переймає його спосіб (маємо уподібнення способу). Якщо керуюче дієслово стоїть у оптативі, то відбувається асиміляція способу присудка підрядного речення: θυμὸν γένοιτο πληρῶσαί ποτε, ἵν’ αἱ Μυκῆναι γνοῖεν (Σοφ. Φιλ. 324) *якщо б він розгнівався, щоб Мікени дізнались*. Якщо головне речення виражає нездійсненне бажання, то присудок підрядного речення має те ж саме граматичне вираження, що й присудок головного речення: εἰ γὰρ ὤφελον οἷοί τε εἶναι οἱ πολλοὶ τὰ μέγιστα κακὰ ἐξεργάζεται, ἵνα οἷοί τε ἦσαν αὖ καὶ ἀγαθὰ τὰ μέγιστα (Πλ. Κριτ. 44) *о, якщо б багато хто, які спроможні чинити найбільші лиха, щоб вони могли б (робити) найбільші блага*. Аналогічне явище спостерігаємо після іронічного твердження, за яким насправді не слід прагнути цієї мети: ἐχρῆν σε Πηγάσου ξεῦσαι πτερόν, ὅπως ἐφαίνου τοὺς θεοῦς τραγικώτερος (’Αριστοφ. Εἰρ. 136) *потрібно було, щоб ти зв’язав Пегасу крила, аби він з’явився до богів ще трагічніше.*

Оскільки нереальна мета часто пов’язується з нереальними передумовами, то після умовного ірреального періоду на позначення недосягнутої мети маємо її вираження формами indicativus irrealis:

εἰ τῆς ἀκονούσης ἔτι ἦν πηγῆς δι’ ὤτων φραγμός, οὐκ ἂν ἐσχόμην τὸ μὴ ’ποκλῆσαι τοὐμόν ἄθλιον δέμας, ἵν’ ἦν τυφλός τε καὶ κλύων μηδέν (Σοφ. Οἰδ.Τ. 1386-1389) *якщо б я міг джерела вух замкнути для слуху, то не мав би чим закрити свою нещасну плоть, щоб бути сліпим і нічого не чути*.

Аналогічне модальне вираження мети бачимо при заміні підрядного речення його семантичним еквівалентом — фінальним інфінітивом: ἐξῆλθον δόμων μή μοί τι μέμφεσθαι (Εὐρ. Μ. 215) *вони вийшли з дому не для того, щоб дорікати мені;* Ξενοφῶν τὸ ἥμισυ τοῦ στρατεύματος φυλάττειν κατέλιπε τὸ στρατόπεδόν (Ξ. ’Αν. 5,2,1) *Ксенофонт залишив половину війська, щоб охороняти табір.* Часто мета представлена футуральним інфінітивом: ὀμνύουσι πάντες οἱ πολῖται, μήτε τὴν τάξιν λείψειν ἀμυνεῖν δὲ τῇ πατρίδι καὶ μὴ παραδώσειν *усі громадяни присягають не полишати бойового порядку, захищати і не зраджувати батьківщину.*

Коли наслідок подається як мета дії головного речення, то це дає підстави вважати його задуманим, зумовленим: ἐθέλω ὑμᾶς συμφῦσαι εἰς τὸ αὐτό, ὥστε δύ’ ὄντας ἕνα γεγονέναι (Πλ. Συμ. 192 Ε) *хочу вас з'єднати в одне так, щоб, будучи двома, стали єдиним.* Використання сполучника ὥστε при інфінітиві мети підкреслює спорідненість мети і задуманого наслідку (оскільки не вбачається великої різниці між метою як навмисною дією та наслідком, який перед здійсненням сприймається як зумовлена чи необумовлена мета) та первісну спорідненість їх вираження граматичними засобами: πῶς τις ἱκανὸς γένοιτο ἂν ὥστε ἀεὶ προστάττειν τὸ προσῆκον; (Πλ. Πολιτ. 295 Α) *хто міг би бути здатним завжди наказувати належне.*

Модальне значення, потенційно закладене в майбутньому часі, в койне значно розвинулося, і футурум починає вживатися в підрядних реченнях мети на заміну проспективного кон’юнктива, повністю вивільняючись від формально-зграматизованих зв’язків системи гіпотаксису: μετάβητι ἐντεῦθεν καὶ ὕπαγε εἰς τὸν Ἰουδαίαν, ἵνα καὶ οἱ μαθηταί σου θεωρήσουσιν σου τὰ ἔργα ἃ ποιεῖς (Ιν. 7.3) *виходь звідси та йди до юдеїв, щоб і учні Твої побачили діла Твої, які чиниш.*

Таким чином, розгляд категорій давньогрецької мови на позначення футуральності в незалежних і складно-підрядних реченнях засвідчує, що синтаксис давньогрецької мови відкритий до передачі об'єктивних зв'язків дійсності, котра відтворюється засобами мови. Об'єктивний зміст речень засвідчує незначну різницю

між складносурядним і складнопідрядним зв'язком; обидва типи зв'язку демонструють відображення реальної дійсності – об'єктивної чи суб'єктивної в уявленні мовця. Критерієм використання відповідної дієслівної форми є форма підрядного зв'язку, узгоджена з суб'єктивним баченням мовцем внутрішніх логічних зв'язків зображуваної дійсності.

Лінгвогерменевтичний аналіз дозволяє визначити випадки залежності вибору форм вираження присудка підрядного речення від модального навантаження, опосередкованості передачі мовцем власної чи чужої думки, передбачуваності, замірености дії та інших суб'єктивних чи контекстуальних залежностей. У різних синтагматичних об'єктів (речення мети, часу, наслідкових та ін.) визначаються явища уподібнення способів, що дозволяє розрізняти основне лексичне значення дієслівної граматичної форми і формально зграматизоване за attractio modorum. При розгортанні герменевтики різних типів підрядності найяскравіше вимальовується у давньогрецьких творах авторський суб'єктивізм, і їх дослідження підтверджує тезу про синтаксис як філософську сторону граматики.

[1]Лосев А.Ф. Языковая структура: Учебное пособие. - М., 1983. – С. 183-191; [2]Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики // Отв. ред. В.М.Павлов. - Л., 1988. – С. 218; [3]Meillet A., Vendryes J. Traite de grammaire comparee des langues classiques. - Paris, 1948. – S. 360; [4]Звонська-Денисюк Л.Л. Типові складності перекладу Нового Завіту українською мовою // Проблеми творення сучасної богословської термінології. − Львів, 1998. − С. 26; [5]Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. – М., 1979. – С 69; [6]Славятинская М.Н. Видо-залоговые отношения в презентно-аористной системе греческого глагола древнегреческого периода // Вопросы классической филологии. − М., 1971. – С. 48-49; [7]Лосев А.Ф. О коммуникативном значении грамматических категорий // Моск. пед.ин-т. им. В.И.Ленина: Уч. Записки /234/. – 1965. – С. 198-210; [8]Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л., 1990. – С. 196.

К.О. Малащук, асп.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА В ХУДОЖНІЙ ПАЛІТРІ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

У статті пропонується аналіз творів Ф. Прокоповича. Особливої уваги надано питанню використання церковнослов'янської мови та її стилістичної функції у художній палітрі митця слова ХУІІІ ст.

In this article an attempt was made of analysis in stylistic differentiation of lexics of works of Theophan Prokopovych and role of Church Slavonic language in his works as well.

Художнє слово Феофана Прокоповича детерміноване культурно-історичними умовами його доби, сповнене емоційної наснаги, що спрямована на формування соціальних запитів.

За тридцять років творчої діяльності відбуваються певні етапи зрушення у творчості письменника.

Загалом староукраїнська літературна мова ХУІІІ ст. характеризується значною строкатістю, що зумовлена неусталеністю її норм, як і невиразністю, аморфністю художніх жанрів.

П. Житецький натомість вважає, що занепад старокнижної мови виявився ще в кінці ХУІІ ст.: "...збереглась... одна лише видимість церковнослов'янської мови. Це вже був древній одяг старця – батька на молодому організмі юнака – сина"[1].

Якою ж саме мовою писав Ф. Прокопович? Ю.Ф. Самарін вважав, що твори Ф. Прокоповича писано російською мовою: "Мовні форми, – зазначає він, – російські, змішані з церковнослов'янськими"[2]. Г.О. Винокур додавав зі свого боку те, що у мові Ф.Прокоповича можна простежити "...риси російського просторіччя"[3].

Мову Ф. Прокоповича зазвичай визначають як книжнослов'янську, маючи на увазі церковнослов'янську мову пізнього періоду.

Л.Л. Кутіна переконливо доводить, що Ф. Прокопович упродовж своєї творчості "...свідомо реформував свою книжнослов'янську мову, спростивши її та наблизивши до мови своєї аудиторії"[4].

Письменник неодноразово наполягав на потребі передавати релігійні істини зрозумілою мовою, власне просторіччям. Зауважимо, що просторіччя в устах Ф. Прокоповича – це не розмовна українська мова, а проста слов'янська мова, де автор намагається синтезувати у художній палітрі риси книжної мови з елементами народної. При цьому даються взнаки вияви стилістичної диференціації лексики у художній поезії.

Лексичний склад книжнослов'янської мови цього періоду помітно зростає, через широке використання словоформ із старослов'янськими основами, з їх лексичною та семантичною архаїкою до найновіших іншомовних загальновживаних слів і термінів науки.

Л.Л. Кутіна доводить, що за морфологічним ладом до чистого книжнослов'янського типу можна віднести лише "Слова" київського і раннього петербурзького періоду (1716 - 1720)[5].

На двадцяті роки ХУІІІ ст. припадає розквіт ораторської майстерності Ф. Прокоповича. Лексико-граматичний лад текстів цього періоду помітно видозмінюється.

Упродовж київського періоду твори автора писані книжнослов'янською мовою. Так, у знаменитому "Панегирикосѣ на Полтавскую победу" виявлено 254 випадки вживання аориста й імперфекта. Відповідно до норми вжиті флексії всіх осіб і чисел. У наступний період зникає давня система минулих часів, з'являються невідмінювані короткі дієприкметники та дієприслівники, істотно змінюється парадигма відмінювання іменників, майже не вживаються двоїнні форми, спрощується структура речень.

Видозмінюється художній словник мови Ф. Прокоповича. Як відомо, Ю.Ф. Самарін наполягав на тому, що "художній елемент у проповідях Ф. Прокоповича мало розвинений"[6]. Спробуємо увиразнити погляд про довершеність художніх форм, звичайно, у рамках доби митця. Для аналізу обрано твори різних жанрів – "Епиникіон", що представляє жанр високого стилю, також драми "Владимир", "Милость Божія" , і ліричні поезії.

Автор плекає форми книжної мови, щоб передати стильовий пафос і виразність. Наприклад:

*О **блаженство** наше*
Царю Богом вѣчанний, силен, о Бозѣ,
Сокрушив, повергл єсі гордого под нозѣ.
*О день **благополучний!***

Кий язик і коє слово ізрещи может ***блаженство*** *такоє!*

(Е. – 32)

Однокореневі книжнослов'янські скріпи *блаженство, благополучний* надають уривкові художньої виразності, як і градації *(сокрушив, повергл еси та ін.)*, викликаючи позитивні емоції, відчуття життєствердної сили. Автор спрямовує до віри в щасливе прийдешнє.

У драмі "Милость Божія", доречно звучить слов'янська лексика, що забезпечує сприйняття твору як цілісно високого стилю:

О, Боже! Возсіяй ми день он скоро златий,
Толикоє ***блаженство*** *моє оглядати !*

(МБ. – 323.)

Повтор лексеми *блаженство* стає співзвучним до пафосу "Епиникіону".

Частими є звертання до Вищої сили, що підкреслюють християнську стихію у творах Ф. Прокоповича. Незалежно від жанру твору основним мотивом є віра в Бога та православна покора. Центральним образом є Господь та його *"всемогущество"*. Для підкреслення важливості Господньої сили автор використовує у колі праслов'янських загальновживаних такі церковнслов'янські композитні епітети: *"Господь великий", "Бог милосердний", "Хранитель наш", "Бог всеблагий*" і подібні.

Засвідчуючи власну віру в Бога, автор послуговується старослов'янізмами для відтворення сталого зв'язку минулого з майбутнім. Така цілісна форма відображення земного життя нерозривно пов'язує з життям небесним :

Что тобѣ воздами ми, о всеблагий Боже?
Кто бо твою к нам милость ізрещи возможе?
Десниця, о Господи, твоя ***прославися***
В кρѣпостѣ, десная ти рука ***утвердися.***

(МБ. – 316.)

Виклад інформації, де автор аналізує власне ставлення до Бога, або ж своїх героїв, відбувається у формі запитання – відповіді, через те природним видається поєднання зі слов'янізмами української лексики типу *вінчанний, оглядати, прославися, утвердися* тощо з давніми слов'янськими коренями. Запитання набуває значення узагальненого, в якому зосереджується звертання до вищого розуму – Господа. Мовлення автора через наявний семантичний синкретизм надає художнім творам автора проповідницьких рис, де ніби витлумачується священний символізм.

Символіка художнього словника Ф. Прокоповича, як виразника християнської любові до Бога, проходить через призму давньої мовної традиції – старослов'янську мову. Часто старослов'янізми природно вплітаються у загальний зміст творів.

Аналіз деяких типових лексичних об'єднань у мовній канві творів Ф. Прокоповича та їх активність на різних етапах його творчості, як і питання про стилістичну диференціацію окремих елементів мови, видається трудомістким через вияви різних типів книжнослов'янської мови і поширення меж синонімічності виразових засобів. У мові проповідей 20 – 30-х років з'являється оновлений шар лексики, що створює синонімію з питомими слов'янськими словами. При цьому церковнослов'янізми співіснують із запозиченнями – західнослов'янськими (найчастіше польськими), тюркізмами. Часом ці слова не перебувають в експресивному словникові народного мовлення, залишаючись нейтральними. Наприклад:

Глагол сей ложний. Не Владимир
Мой брат єсть, но ***враг*** *мой, безбожний.*
Владимир – влад҃ниє мира знаменуєт,
А брат мой з родственною кровію воюєт.
Брат мой , - о горе! – і сей глагол неістовий:
Враг *мой,* ***супостат*** *лютий,* ***жрець моєя крові****.*

(В. – 258.)

У складі наведених синонімів зі значенням "ворог" у Ф.Прокоповича виявляємо перелік строкатих семантичних відповідників типу: *враг, супостат лютий, жрець моєя крові*, *безбожний*. У нагромадженому строкатому ряді слів, різних за генетичними витоками, за допомогою яких автор намагається вплинути на читача або слухача, виявляємо певний стилістичний підтекст. Так ми можемо сказати, що лексема *враг* видається швидше нейтральною у тексті, аніж стилістично забарвленою. Натомість словосполучення *супостат лютий* виражає негативну оцінку, з виразнішим ступенем узагальнення, ніж лексема *враг*. Для посилення емоційного впливу на слухача автор використовує епітет *лютий* до основного слова *супостат*, що передає особливо небезпечний вияв неприязні. До контекстуальних уживань можна віднести пару співвідносних відповідників: *безбожний, жрець моєя крові.* Християнська традиція навіює авторові використання лексеми *безбожний* у значенні "ворог", що підкреслює – заперечення Бога – вороже ставлення до нього. Словосполучення *жрець моєя крові* має

інше підґрунтя – неповноголосна форма *жрець* передає значення “той, що пожирає”, а в тексті “позбавляє крові, знекровлює”. Наголошуючи на нищівній силі ворога, що стає причиною смерті, автор вдається до оновлення внутрішньої форми слів. Старослов’янська традиція творення синонімічних ланцюгів для увиразнення власних переживань, емоцій перетворюється на стилістичну фігуру зі значенням довершеної форми мови автора, широкого спектру його уяви.

Наведемо приклади інших синонімічних рядів: *граница, рубеж, предел; причина, повод, вина* (ці слов’янізми належать до найуживанішого спектру словника Ф.Прокоповича), слова *причина, повод* – широко відомі в українській актовій мові, зокрема в юридичному словникові мови ХУІ ст. Інший ланцюг “тотожників” теж має зв’язок з діловою сферою: *польза , выгода, доход, прибыль, корысть; охота, желаниє, вожделениє, похоть.* У церковнослов’янській мові *охота* – “радість, весело”.

Розгалужений синонімічний ряд утворює спільнослов’янське за походженням дієслово *говорити*, часто уживане в церковнослов’янських текстах, що вже в ХУІІ ст. набувало розмовного звучання, пориваючи зв’язок із книжнослов’янською мовною традицією. Так, Л.Л. Кутіна визначає, що *говорити* у Феофана Прокоповича зустрічається двічі, *сказати-сказовати* – дев’ять разів, *ректи* – двадцять разів, *глаголати* – двадцять шість разів[7]. Отже, письменник надає перевагу книжним формам, що увиразнюють пафосне звучання:

Словеса твоя дивно мене утѣшають,
Єгда толікіє мнѣ побѣди ***глашатають****,*
Убо се по словеси твоєму да будет:
Богдан мой, побѣдитель толик да прибудет!
або *(МБ. – 315.)*

День во тьму облачиться. І недавно в темной сітующе геєнні,
Слишахом от земной страни ***глас*** *проходящий, -*
Пѣніє то бяше тайн твоих.

(В. – 262.)

Однокореневі слов’янізми *глас, глашатають* у таких текстах увиразнюють звучання твору. Ці елементи засвідчують урочисте стилістичне піднесення, надаючи пророчості подіям.

Водночас коло дієслів, які позначають процес говоріння доповнюється великою кількістю народних експресивних лексем: *баяти, болтати-болтнути, вракати.* Дієслово *баяти* іще зберігає у Ф.Прокоповича ознаки не лише народної, але й церковнослов'янської мови; одначе його семантична спеціалізація сприяла осмисленню його як стилістичний засіб народної мови.

На особливу увагу заслуговує уживання неповноголосних форм у творах українського проповідника. У творах раннього періоду неповноголосні форми переважають над повноголосними. Л.Л. Кутіна доводить, що в текстах київського періоду повноголосних форм загалом немає. "Брак повноголосних варіантів (паралельне збереження слов'янської граматики у київських "Словах") – без сумніву свідома позиція автора, який дотримувався норм церковнослов'янської мови"[8]. Очевидно, таку рису можна сприймати як певну традицію. У ранніх творах Прокоповича виявляється чимало неповноголосних форм, як от: *владѣть, гласить, хранить, обременить, согласовать, посрамить, поздравлять, праздновать, усладить, братися, повлещи, влачити, отвлекати, заградити, обратити, предати, преименовати, преложити, прѣминити, преселитися, престати, преступити, претерпѣти; блато, брег, бремя, влас, враг, вран, врата, глава, главня, глас, гласний, град, блань, древо, злато, млеко, мраз, плѣн, срам, сребро, среда, страна, храмина, чреда; драгой, краткий, здравий, младой, праздний, храбрий, сладкий, гласний, златой, градской, средний, краткий.*

У творах Ф.Прокоповича вони звучать як емоційно забарвлені, адже поєднуються з епітетами, що мають символічне значення. Наприклад, *злонравний глас, множайшее злато, град желѣзний, глава мудрая, враг окаянний...* Часом автор метафоризує свою мову, прикрашаючи її лексемами-слов'янізмами:

Не плач, о Украино, престани тужити,
Печаль твою на радость время преложити.
***Призрі** на тя з небес вишняго зіниця,*
Поборствуєт по тебѣ Божия десниця!
*Жолтіє Води **злати** при **брегу** своєму*
Побѣду породили Богдану твоєму.
або (МБ. – 314.)
*О, Боже! Возсіяй ми день он скоро **златий**,*
Толикоє блаженство моє оглядати!

або (МБ. – 323.)

Ко нам же возвращенний ***грядет*** *мир веселий*
І безбѣдно здравиє ведет зо собою.

(Е. – 34.)

У наведених текстах стилістично нейтральні неповноголосні форми потрапляють до ряду стилістично маркованих – в оточенні тропів слов'янізми набувають пафосного звучання, додають символічності та перехідних давніх традицій у мові.

У "Словах" 20-30-х років. ХУІІІ ст. стає помітним частіше використання у текстах повноголосних форм, що доповнюється граматичними змінами. Наприклад, *голос, голосний, берег, городовой, городок, перестать, перемена, перевести, перенести.* Часто у текстах відбувається паралельне використання повноголосних та неповноголосних форм, наприклад:

О шляпа ***драгоцѣнная****! Не* ***дорогая*** *веществом;*
Но вредом своим всех вѣнцов ***дражайшая****.*

(СПП. – 57.)

На позначення буденних реалій автор використовує повноголосну форму, а неповторні та унікальні ознаки втілюються у неповноголосних книжних формах. Звідси ланцюжок словоформ: драгоцѣнная – дорогая – дражайшая.

У "Словах" 20-х років у складі повноголосних форм виявляються ще: голос,голосний, берег, городовой, городок, перестать, перемена, перевести, перенести. Контексти уживання доводять вище наведене міркування:

Воздадим ему благодарение не так ***гласним*** *пѣнием яко сердечним умилением*

(СПС. – 31.)

Не летают пред ним (морським військом) ***голосния*** *вести, не видно дима и праха.*

(СПФ. – 108.)

Як бачимо, в першому випадку автор піднесено звертається до Бога; а тим часом, наступний контекст – буденний, відображає реальне земне життя, тому автор використовує повноголосну форму. Отже, уживання повноголосних і неповноголосних форм підпорядковується певному змістові.

У 30-і роки. Ф.Прокопович часто використовує повноголосні форми незалежно від теми твору і стильової потреби. Йдеться про варіантне використання лексем типу глава-голова, злато-золото,

древо-дерево, краткий-короткий, прейти-перейти, детально досліджене Л.Л. Кутіною.

Повноголосні форми вживаються у стилістично нейтральних контекстах.

У ранній творчості Ф.Прокоповича книжна лексика ще не мала експресивної виразності. Але чимдалі паралельно використовуються книжні слов'янізми та народна розмовна лексика. При цьому значення таких лексем видозмінюється, адже старослов'янізми здобувають певне стилістичне навантаження. Ф.Прокопович дотримується літературно-писемної традиції за власним уподобанням, через те книжні форми виявляємо у творах високого стилю, або тематика яких має історично, політично важливе значення. Дотримання книжних традицій дається взнаки в ораторській прозі, загалом у творах релігійного змісту.

Паралельне вживання у межах однієї мови різностильових початків – це специфічна особливість "Слів" Феофана Прокоповича, істотна для розуміння стилістичного перерозподілу лексики у його творах. Вдале оперування лексичними засобами, використання різноманітних форм, стилістично маркованих зі свідомим накопиченням тропів, засвідчує неперевершений хист видатного художника слова ХУІІІ ст.

[1]Житецкий П. Очерк литературной истории малоруского наречия в ХУІІ-ХУІІІ вв. – К., 1899. – С. 21; [2]Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович. Сочинения. – Т.5. – М., 1880. – С.442; [3]Винокур Г.О. История русской литературы. – Т.3. – М-Л., 1941. – С.58; [4]Кутина Л.Л. Ф.Прокопович. Слова и речи. Проблема языкового типа // Язык русских писателей ХУІІІ в. – Л., 1981. – С.44; [5]Кутина Л.Л. Ф.Прокопович. Слова и речи. Лексико-стилистическая характеристика // Литературный язык ХУІІІ в. Проблемы стилистики. – Л., 1982. – С.16; [6]Самарин Ю.Ф. Указ. раб. – С.402; [7]Кутина Л.Л. Ф.Прокопович. Слова и речи. Лексико-стилистическая характеристика // Литературный язык ХУІІІ в. Проблемы стилистики. – Л., 1982. – С.46; [8]Там само. – С.14.

Список умовних скорочень назв джерел

Е – Епиникіон // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983.

В – Владимир // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983.

МБ – Милость Божія // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983.

СПП – Слово похвальное о баталии Полтавской // Ф. Прокопович. Сочинения. – М.-Л., 1961.

СПС – Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе // Ф. Прокопович. Сочинения. – М.-Л., 1961.

СПФ – Слово похвальное о Флоте Российском // Ф. Прокопович. Сочинения. – М.-Л., 1961.

М.Вербенєц, асп.

КОМІСІЯ З ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ 1849 РОКУ В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТЕРМІНОЗНАВСТВА

На матеріалі першого українського словника юридично-політичної термінології, аналізується початковий етап становлення термінологічної та лексикографічної справ в Україні.

The article is devoted to analysis of formation of law terms and vocabulary in its initial stage in Ukraine based on the first Ukrainian dictionary of juridical and political terminology.

Зі зростанням інформаційного попиту сучасної науки збільшується масив спеціалізованої лексики, яка обслуговує галузеві знання та різні сфери соціальної діяльності людини, і завдяки тому протягом останніх десятиліть дуже активно розгорнулася термінологічна справа. З уваги на те, що її нестача була споконвічною проблемою, вчені зі сходу та заходу України поставили собі за мету витворення національної наукової термінології.

Досі термінологічне питання мало висвітлювалося, оскільки українсько-польський аспект не був настільки актуальним, особливо у сфері правничої лексики. До останнього дня , якщо існували роботи з українсько-польської термінології, то вони, на жаль, не стосувалися саме юридичної тематики.

Треба відмітити, що, в порівнянні з українською, польська юридична термінологія утворилась набагато раніше, і пішла іншим шляхом. Як частина офіційної лексики, вона відчувала потужніший вплив латини. На сучасному етапі розвитку українсько-польських стосунків, тема юридичної лексики стає все більш актуальною. У

зв'язку з цим, ми присвячуємо нашу роботу становленню українського та польського термінознавства в юридичній галузі.

Національну мову завжди відстоювала інтелектуальна, національно-свідома частина суспільства – подвижники, які мріяли про самостійну Україну. Видатний культурний діяч і вчений Іван Огієнко рекомендував: „Недержавний народ, що прагне стати державним, мусить заздалегідь пильно вироблювати собі й найрізноманітнішу технічну термінологію цілого державного життя: комунікаційну, військову, правничу, урядову, канцелярійну, шкільну і т. ін. У народу державного всю цю термінологію творить ціле урядове життя, а в недержавного – державна свідомість інтелігенції".[1] Також авторитетний Іван Франко, якого, без сумніву, можна зарахувати до грона термінознавців своїх часів, висловлював думку, що: „[…] чим докладніша, доказніша має бути наука, тим сильніше мусить учений боротися з сею поетичною сугестією, отже, поперед усього з мовою, – відси йде, напр., конечність витворювати наукову термінологію, звичайно, дику, варварську, в очах філолога, або звичай уживати для такої термінології чужих слів, відірваних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено, – на те, щоби не збуджувати ніяких побічних образів в уяві".[2]

Отже люди освічені взяли на себе виконання цього завдання, цієї складної та не завжди вдячної роботи – створення національної наукової термінології. Це відповідальна роль, і навіть найдосвідченіші вчені розуміють: що б вони не взяли за основу терміноодиниць – народне слово чи слово іншомовного походження, – завжди хтось нарікатиме, що цей термін штучний.

З часом проблемою стала відсутність є д и н о ї наукової термінології. І.Огієнко переконував, що „Єдність наукової термінології – це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу".[3] З того часу вчені вже намагалися впорядкувати та внормувати термінологію, фіксуючи значення окремих термінів державними стандартами, спеціальними словниками і довідниками. Одночасно з інтенсивною лексикографічною роботою, розвивалося вчення про термін і його визначення, а розроблення фахових словників засвідчувало концепцію українського термінотворення і сприяло виробленню термінологічних стандартів.

Досвіду укладання саме українських термінологічних словників, а тим самим історії українського термінознавства (хоча тоді його так ще не називали), нещодавно виповнилося півтора століття. Дехто

може сказати, що це зовсім не довгий період, якщо порівнювати з іншими країнами. Не слід забувати, що творення української наукової мови відбувалося в нелегких умовах, зокрема через вплив екстралінгвальних факторів, з яких найголовнішим була відсутність держави. Український народ був змушений перебороти таки проблеми, яких не мали інші нації, або мали їх у меншому ступені.

Повернемось однак до початків лексикографічної практики, які можна одночасно вважати зародком українського термінознавства. Першим українським термінологічним словником дослідники визнають виданий у Відні у 1851 році „Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe" – результат роботи української секції комісії, скликаної австрійським урядом для складення правничої слов'янської вислівні.

Австрійська імперія, у складі якої знаходилася Галичина на середину XIX століття, вела гнобительську політику щодо підневільних народів. Однак серія визвольних революцій в Європі, яка у 1848 року докотилася до Львова, спричинилася до посилення національних рухів, і в результаті змусила австрійську владу піти на поступки. Імператор Фердинанд змушений був декларувати демократичні свободи та проголосити конституцію.

Політичні принципи національного відродження проголошені були того ж року у Львові під час з'їзду „руських"[4] учених. Одним із найголовніших питань, які ставилися на соборі, було питання про відновлення прав української мови й більш широке її вживання в усіх ділянках спілкування. Українською інтелігенцією передбачався, зокрема, розвиток наукової термінології. Активну участь в дискусіях брали: Яків (Якоб) Головацький, Йосип (Іосіф) Левицький и Йосип (Іосіф) Лозинський.

Після прийняття Конституції від 4 березня 1849 року, згідно з якою всі нації, що входили до складу Австрійської імперії проголошувалися рівноправними, з ініціативи міністра Туна-Гогенштейна (Leo Thun-Hohenstein) в 1849 році було створено комісію для опрацювання юридичної термінології їх мовами. До неї скликано визначних знавців слов'янських мов. Ситуацію, що склалася на той час, Павел Йозеф Шафарик (Pavel Jozef Šafařík),[5] який очолив цю комісію пояснював такими слоавми: „Після того, як основний принцип рівноправності всіх об'єднаних в австрійській

монархії народів зробив широке використання всіх національних мов суттєвою умовою законодавства, що відповідає цьому принципу, та однаково справедливого по відношенню до громадян усіх національностей управління, увага високого імператорсько-королівського Міністерства юстиції безперервно спрямовувалася на те, щоб забезпечити цьому принципу найповніше застосування в усіх сферах державного життя і відвести різним національним мовам належне місце в законодавстві та управлінні".[6] У додатку до Конституції, розпорядженням цісаря передбачалося створити й видавати у Відні загальний імперський вісник законів та урядових постанов на всіх вживаних у країні мовах з однаковою чинністю всіх текстів. Тоді з'явилися недоліки. Мови, які здавна були виключені з високих політичних кіл, не мали деяких загальновживаних понять, котрі належали до нового державного життя, і не без труднощів задовольняли ті вимоги, що несподівано були перед ними поставлені.

Для усунення перешкод, які з цієї причини постали перед вживанням згідно з конституційними положеннями власне слов'янських мов, міністерство прийняло рішення створити комісію і доручити їй виконання завдання, пов'язаного з „розробкою юридичної термінології, яка відповідала б духові цих мов, у достатній мірі задовольняла б потреби теперішнього законодавства та управління, і була б узята почасти зі старих правових джерел, а почасти утворена із природного багатства різних діалектів[7] і яка могла б бути нормою спочатку для редакції імперського вісника, а потім для вживання в загальній практиці".[8]

Комісія була поділена відповідно до вживаних в австрійській монархії слов'янських мов на п'ять секцій, тобто на чеську, польську, русинську, словенську та ілірійсько-сербську. Підготовчий комітет, який був створений з числа членів комісії, мав заздалегідь відбирати з існуючих законів та кодексів, матеріали, а потім розподіляти їх за секціями для здійснення перекладу.

До української секції комісії вибрано професора Львівського університету, відомого культурного діяча Якова Головацького, радника міністерства освіти Григорія (Грегора) Шашкевича, а також редактора імперського вісника законів Юлія (Юліуса) Вислобоцького. Як їм, так і всім членам, скликаним з коронних країв Австрійської імперії, а перед усім голові комісії П.Й.Шафарику, властива була одна спільна ідея – підняти Слов'янщину, зокрема

через зближення як австрійських слов'ян, так і всіх слов'янських племен між собою.

Вперше комісія зібралася 1 серпня 1849 року. Вона працювала щодня протягом трьох місяців і ще один місяць присвятила на загальну ревізію матеріалу. У результаті тих зібрань, українська секція накопичила та переклала на українську мову 17 000 німецьких слів й висловів, які знайшли відбиток на 294 сторінках видрукованого словника. Словникову статтю укладачі побудували з німецького слова (на готичному шрифті) й еквівалентних йому, переважно декількох українських слів та термінологізованих висловів, писаних кирилицею, із зазначенням наголосу на кожному з них.

Словникова стаття, на жаль, не вміщує додаткових зауважень відносно складних закінчень у відмінках, але найголовніше, в ній вказані всі контексти одного слова. Наприклад, з реєстровим словом *abgeben* в межах однієї статті, залежно від контексту, наводяться такі поняттєві окреслення: *дати свѣдоцтво, выдати лѣкарство хоромꙋ, оꙋчинити вырокъ, ôтдати квотꙋ до кассы, освѣдчити сѧ о чôм*. Укладачі словника поставили собі за мету розглядати вибрані із законів слова не абстрактно, а у взаємозв'язку з їх конкретним значенням у відповідному законі, тобто розглядати їх в усіх істотних місцях для того, щоб максимально наблизитися до означених, ними понять,[9] і це безсумнівно, підносить цінність роботи. Ідея розташування в одній словниковій статті всіх відомостей про термін є, з одного боку цінною, проте з погляду сучасної лексикографії потребує докладнішої аргументації. Сьогодні термінознавці підкреслюють, що, з уваги на бажану точність і однозначність, термін не може бути контекстуальним. Без змістовної однозначності, як відзначає російський дослідник мови закону А.С. Піголкін, термін не може виконувати свою чи не найголовнішу функцію означення спеціального поняття.[10]

Важливим було також те, що, як зазначають самі укладачі, з уваги на відчутний брак українських словників, до юридично-політичного словника увійшло багато неспеціальної лексики.[11] У цьому випадку потреби сучасності і можливість практичного використання переважили і витиснули вимоги строгої логіки на задній план. Отже виходить, що або слово *abgeben* взагалі не є терміном, але було включене у словник із вищезгаданих причин, або слово *abgeben* отримує значення термінологізованого вислову тільки завдяки

залученим до нього додатковим словам і залежить від них, тобто від контексту.

З докладного аналізу джерельного матеріалу випливає факт, що мовознавцям початку XIX століття невідома була лексема „термін”[12] у такому значенні, як ми розуміємо її сьогодні. Незважаючи на те, що у працях часто йшла мова про „термінологію”, ніде не вживається слово „термін”, яке в цьому випадку і саме є терміном. П.Й. Шафарик у коментарях до першого видання словника (в німецько-чеському варіанті) дуже часто користується поняттями „слово” і „вислів”, а також „відповідна фразеологія”. Рідко, однак, зустрічається німецьке слово *Kunstwort*. Цей факт, разом з визначенням слова „термінологія” в енциклопедичному словнику 1848 року, де мова йде про „сложность искусственныхъ слов, употребляемыхъ въ какой-либо наукѣ или въ каком-либо искусствѣ, слѣд. искусственный языкъ […]”[13] – усе це дає підстави вважати, що за термін укладачі сприймали слова і вислови, створені штучним шляхом. Згаданий „искусственный языкъ” пов’язується з деякими труднощами в сучасній українській науковій інтерпретації. Він може означати „штучну мову”, і скоріше за все слід дотримуватись такої гіпотези. Однак можливий і такий семантичний варіант, де це окреслення буде стосуватися мови певної науки або м и с т е ц т в а, на що і вказує старий словник, а відповідно не можна виключати і такого тлумачення. Ніякого сумніву не залишає те, що використовуючи цю терміноодиницю (*Kunstwort*), термінознавці-піонери мали на увазі її зв’язок з іншим, більш широким функціональним простором, тобто її обслуговування с п е- ц і а л ь н о ї сфери мовлення. Це було насамперед с п е ц і а л ь н е слово, що повинно було називати спеціальний об’єкт, або явище, і в цьому плані думка дослідників того часу нічим не відрізняється від поглядів їхніх колег з XXI століття.[14]

У наші дні ми диспонуємо вже далеко розробленими теоріями, розглядаємо мову як систему вищого порядку – мовний код, складений із граматичних, логічних, культурних та інших законів. Юридична мова є його підсистемою – субмовою, або субкодом. До головних ознак терміну, крім номінативної функції та професійного значення, входить його співвідношення з іншими найменуваннями в даній галузі. Терміни відображають об’єктивні зв’язки, існуючі між поняттями, оскільки виражені ними поняття складають внутрішньо зв’язну систему – передають місце понять в системі. Як правильно

відзначають сьогодні лінгвісти „системність є однією з найважливіших умов існування терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності”[15].

При складанні першого українською мовою політично-юридичного словника упорядники виробили певні категорії в оцінці терміна як визначеної дефінітивно назви і сформували перші концептуальні засади термінотворення. Однак натрапили вони і на цілий ряд труднощів. Дуже важко виявилось дібрати український відповідник до німецького реєстрового слова. Треба підкреслити, що проблема перекладу німецьких термінів українською мовою існувала не тільки на рівні різних систем мови (їх невідповідності), але і на рівні відмінних систем права. Тож укладачам доводилося занурюватися глибше і заглиблюватися в іншу правову систему. Крім того, йшлося не про ситуацію, за якої потрібно було опрацювати юридичну та політичну термінологію для нерозробленого і чисто національного законодавства, тобто такого, яке розвивалося природним шляхом на основі життя українського народу, а про те, щоб із найточнішим визначенням понять перекласти тисячі вже існуючих термінів, іноді штучно створених, з німецької на українську. В той час німецька мова починала вже, на думку дослідників, страждати від надлишку термінів, особливо в новому законодавстві. Деякі з цих термінів дійсно створювалися самими учасниками даної галузі діяльності чи термінологічної справи. У згаданому вже вище словнику читаємо: „Терминологія происходитъ сама собою въ ремеслахъ, искусствахъ и наукахъ, весьма полезна для кратчайшаго разумѣнія ученыхъ, ремесленниковъ и художниковъ между собою. Но безпрестанное измѣненіе и накопленіе новихъ словъ и выраженый также можетъ сдѣлаться отяготительнымъ и вреднымъ”.[16] Серед австрійських слов’ян панувало переконання, що такі штучно витворені слова, які часто складені з модифікованих елементів церковнослов’янської, російської, польської, німецької мов та діалектних слів, приносять тільки шкоду, тому що нема ясності і точності в назвах поняття.

Сьогодні вчені підкреслюють: щоб юридичний текст, особливо законодавчий, був чітким і лаконічним, бажано, аби він вміщував виключно терміни. За В.М.Коганом – це ідеальна ситуація, до якої потрібно прагнути, але яка ніколи не буде досягнута „[...] из-за

сложности самой действительности, составляющей предмет права и его цель".[17]

Завдяки тому, що право регулює відносини між членами кожної, навіть найменшої, громади, воно є галуззю суспільного життя, яка з'являється як одна з перших. Тому історичні пам'ятки правничої писемності, поряд із текстами релігійного характеру є, як правило, найстарішими пам'ятками історії кожної мови. У українській, і в польській мовах правнича термінологія була тією лексичною підсистемою, яка відокремилася першою. [18]

Якщо початком розвитку української правничої термінології як терміносистеми можна вважати момент першої спроби її систематизації, котрий випав на середину XIX ст., то на польському ґрунті мову права почали систематизувати ще в старопольський період. Це засвідчують збірки правничих термінів, які у Польщі з'явилися ще на початку XV ст. У XVI столітті (1531р.) Ян Цервус з Тухолі (Jan Cervus z Tucholi) видає „Farrago actionum civilium Juris Maydeburgensis",[19] в залучений до якого словник вміщує багато правничих термінів. У праці Бартломєя Ґроіцкєґо (Bartłomiej Groicki) з 1567 р. під назвою „Rejestr do Porządku i do Artykułów prawa majdeburskiego i cesarskiego" знайдемо розділ „Słowa prawne w rzeczy sobie podobne". Наприкінці XVIII століття потребу дослідження правничої термінології помітила вже польська наука.[20]

Ще під час роботи з'їзду українських вчених яскраво заявила про себе особистість Я.Головацького, котрого було тоді обрано головою „Выдѣлу управи языка руского и Словесности руской". Відділ сформував своєрідний перспективний план розвитку української мови з орієнтацією на її народний елемент. Тож не повинен дивувати факт, що встановлене відділом правило: „Маємо ся тримати того языка, якимъ нашъ нарôдъ говоритъ, и що всюда або по найбôльшой части ôтъ него уживане, має быти правиломъ",[21] активно використовувалось і українською секцією урядової термінологічної комісії. Тому у „Juridisch-politische Terminologie…" значна кількість термінів та термінізованих виразів у своїй основі загальнонародна: *законъ, законодавецъ, правознавецъ, скарга, дати свѣдоцтво, наочный свѣдокъ*. Головацький дотримується думки, що: „Язык изъустный народа є запевно правдиве и перше жерело для письменного языка, бо въ устах народа найчистѣйше заховуются всѣ формы, цѣлый ладъ и складъ языка, правый духъ єго".[22]

У словнику зафіксовано багато старослов'янізмів і термінів, побудованих на церковнослов'янській основі. На тому ж з'їзді, у своїй промові Я.Головацкий проголошував: „Кождый признає, що языкъ нынѣ зъ устъ народа взятый недостаточный до выраженья всего того, що наука тепер требує; нащожъ намъ голову ломати надъ твореньємъ новыхъ слôвъ, котрû кто знає чи удадутся такъ зложити, щобъ не були противнû духови языка; сягнѣмъ до нашого жерела, до тои ôтвѣчнои колодязи, тамъ множество слôвъ готовыхъ: хоть глубоко сягати але здорова чиста вода".[23] В іншому місці він наголошував: „Не цураймося старою Словенщиною (церковнословенскою) […] є то языкъ, котрый насъ исъ шêстьдесятью миліонами Словенъ вяже; […] все то що писано на нашôй Руси маємо взяти пôдъ увагу, розôбрати, изслѣдити, испытати, маємо вытягнути, выссати все що є наше родиме руске".[24] Однак звернення до церковнослов'янської мови, або до її модифікованого, „підмальованого" під народну мову варіанта, було, як сьогодні вважає дослідниця – галичанка Олександра Сербенська, великим кроком назад.[25] Спроби використати церковнослов'янську мову, яка давно відмерла і втратила словотвірну та синтаксичну здібність, якраз і призводили до формування своєрідного суржика і „язичія". Це була мішанина „церковщини", „російщини" і „польщини". Треба пам'ятати, що у Галичині на початку XIX століття панувало упередження до живої мови українського народу, яка багатьом здавалася грубою і повною помилок, і яку потрібно ушляхетнювати за допомогою асиміляції з церковною мовою.

Автори словника використали багато термінів із пам'яток старовини: „Руської правди" та „Литовського статуту".[26] У словник було впроваджено багато вузькодіалектних слів і таких, які члени комісії утворювали самостійно, як от: *обвиненецъ, выкличникъ, второпись* (у значенні *дублікат*), *кованє*.

Укладачі залучили до словника деякі інтернаціоналізми, однак тільки такі, що вже закріпились в мовній практиці, приміром: *комісія, аренда, контроль, фабрика, фонд*.[27] У цілісному ж матеріалі помічається загальна тенденція до свідомого уникання інтернаціоналізмів. Якщо вони з'являються, то переважно у супроводі відповідного терміна-дублета, наприклад: *депеша – скора вѣсть, акта – письма, аренда – закупъ* і т.д.

Відповідно до проголошуваної ідеї створення спільної для усіх австрійських слов'ян юридично-політичної термінології, члени

української секції комісії найбільш полюбляли звертатись до інших слов'янських мов, зокрема до польської (*обѣтниця, поборца, подпалѧчъ, згажати сѧ, вимовка*) та чеської (*єднатель, видаватель, не притомнôсть, часописъ, тискарня*). Саме з мовної практики чехів (у т.ч. через голову комісії П. Шафарика) прийшла ідея пуризму. Активно реалізована в той час думка про слов'янську взаємність словацького поета і філософа Я.Коллара (Ján Kollár), працюючого в чесько-моравсько-словацькій секції комісії, передбачала зближення всіх слов'янських народів, аж до об'єднання їх на базі єдиної, спільної для всіх слов'ян мови. Укладачі вирішили, що скрізь, де існує можливість вибрати одне з кількох однаково придатних слів, слід віддавати перевагу тому з них, яке є в ужитку в більшості або принаймні в кількох слов'янських мовах. Зважаючи на цей принцип, який взято було за норму, та на бажання знайти найкращий термін, у словнику зустрічаємо багато синонімів. На позначення одного поняття пропонується декілька варіантів слів: *наслѣдствованье – одѣдиченье, виновникъ – сдѣлатель – виноватець, неправдивий – неистый – подложный*.

Як сказано раніше, важливою ознакою терміна є точність і однозначність, що в свою чергу, гарантує єдність юридичної термінології, яка є умовою для правильного і єдино можливого застосування права. Відомо, що як в юридичному тексті, так і в термінологічному словнику синонімія є невиправданою, оскільки різноманітність може нанести шкоду чіткості, точності й однозначності тексту. Порушення принципу єдності юридичної термінології, тобто лексико-семантична неоднозначність, може спровокувати серйозні правові наслідки.

У підсумку можна сказати, що теоретичні концепції мовознавців того часу наближались до сучасних теорій. Звичайно, вони не так розвинені та опрацьовані, але іноді вони дивують своєю науковою зрілістю. Автори словника послідовно дотримувалися визначених граматичних та орфографічних правил, які ґрунтувалися здебільшого на власних наукових дослідженнях.[28]

Відбиті у словнику закони термінотворення можна спробувати звести до чотирьох основних принципів: 1) якомога частіше орієнтуватися на народну основу; 2) користуватися у словотворенні церковнослов'янською мовою; 3) інтернаціоналізми можливі, але з паралельними перекладами на терміни в більш „народному дусі" (в такому випадку часто використовується їх структурне чи семантичне

калькування); 4) запозичення є бажаними, якщо вони з інших слов'янських мов (вони розглядалися як результат історичної, економічної і культурної спільноти споріднених слов'янських народів).

Характерним є факт, що вже тоді звучали перші голоси у дискусії про те, на що орієнтуватися національній науковій мові. У даному випадку перевага була на боці питомих ресурсів, що є близьким і нашому часові.

Попри все сказане раніше, потрібно мати на увазі й обставину, що процес термінологічного творення є свідомим і цілком регульованим. Відповідно до цього, він має враховувати „термінологічні" можливості даної мови, а саме такими українська мова володіє досконально. Цей потенціал, що закладений у структурі мові і виявляється на різних її рівнях, є надзвичайно важливим.

Уже доведеним є твердження, що мова – це живий організм. Тож завдяки властивому їй інстинктові самозбереження, вона й надалі розвиватиметься. Наше завдання – знайти науково аргументовані засади і критерії, що дозволять узгодити внутрішньо властиві мові інтенції з суспільною комунікативною практикою народу.

[1]Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – К., 1994. – С. 56; [2]Франко І. Вступні уваги про критику // Франко І. Зібр. творів: У 50т. – К., 1984. – Т. 31. – С. 47; [3]Огієнко І. Указ. раб. – С. 55; [4]„Руський" у розумінні галичан означало український; [5]Шафарик П.Й. (13.05.1795 – 26.06.1861) – чеський і словацький філолог, етнограф. Основоположник багатьох галузей славістики. Як один з перших, науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі українського народу й обґрунтував самостійність української мови, що в той час набувало значення захисту національної ідентичності українців; [6]Vorbericht // Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe". – Wien. 1851. – C. III; [7]„[…] у цей час значна частина інтелігенції, навіть та, що обстоювала українську мову, вважала її .д і а л е к т о м [виділення наше – М.В.], або ж мовою вмираючою, а не активнодіючою, унікальною, самобутньою системою світобачення, способом самовираження окремої нації, засобом визначення національної ідентичності". (Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 202.); [8]Vorbericht // Juridisch-politische Terminologie… – C. IV; [9]Там само. – C. VI; [10]Язык закона / под ред.: А.С.Пиголкина – М., 1990. – С.60; [11]Vorbericht // Juridisch-politische Terminologie… – C. XII; [12]Терміном називали тоді

означений проміжок часу (Juridisch-politische Terminologie… – С. 212) або стовп (з нім. Terminus), верхня частина якого мала форму людської голови до грудей, а нижня частина складалася з чотирикутних звужених до низу стовпів. (Справочный энциклопедическій словарь. Изд. К.Кайя. – СПб., 1848. – Т.10. – С. 229.); [13]Справочный энциклопедическій словарь. Изд. К.Кайя. – СПб., 1848. – Т.10. – С. 228; [14]Див.: Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1952. – С.80; Язык закона / под ред.: А.С.Пиголкина – М., 1990, – С. 60; Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні і соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. – С. 11; [15]Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Указ. раб. – С.11; [16]Справочный энциклопедическій словарь. Изд. К.Кайя. – СПб., 1848. – Т.10. – С. 228; [17]Коган В.М. К вопросу о формалзации отрасли права // Вопроси кибернетики и права. – М., 1967. – С.106; [18]В Польщі найстаршими історичними пам'ятками правничої писемності вважаються „Вісліцькі статути" сер. XIV ст. На українському ґрунті т.зв. актова мова більше активно заявила про себе в „Грамотах Галицько-Волинських" XIV – XV століття. Однак ще „Руська правда" вказує на те, що в XI ст. правнича субмова була вже достатньо розвиненою, щоб забезпечувати не тільки вимоги державно-політичного життя, але й збільшуватись шляхом творення нових терміноодиниць; [19]Karplówna M. Słownik Jana Cervusa z Tucholi. – Wrocław, 1973; [20]Ostrowski T. O wyrazach albo terminach sądowych prawnych // Ostrowski T. Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego. – Warszawa, 1784. – T. 2. – C. 29-45; Maciejowski W.A. Język prawny i technika // Maciejowski W.A Historia prawodawstw słowiańskich. – Warszawa-Lipsk, 1832. – T. 1. – C. 216-219; [21]Головацький Я. Историческій очеркъ основанїѧ Галицко-рꙋскои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія. – Львів, 1850. – Ч. 5. – С. CI; [22]Там само. – С. 74; [23]Там само. – С. 77; [24]Там само. – С. 76-77; [25]Див.: Сербенська О.А. Взаємодія інтернаціонального і національного в мовленнєвій практиці Франка-журналіста // Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка. Текст лекції. Львівський державний університет ім. І.Франка, 1993. – С. 96; [26]Див.: Vorbericht // Juridisch-politische Terminologie… – С. XI; [27]Там само. – С. XII-XIII; [28]Там само. – С. XII.

СТИЛІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ ПРОЕКЦІЇ

Л.Л. Шевченко, канд. філол. наук

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ СВЯТОГО ПИСЬМА НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЛІ

У статті йдеться про причини появи та особливості перекладів Біблії українською мовою.

This article deals with the matters of rise and peculiarities of the Bible translations into Ukrainian.

Спроби перекладу Святого Письма на народну мову починаються тоді, коли старослов'янська мова в X-XI століттях стала конфесійною мовою східних слов'ян – церковнослов'янською. В українських перекладах, переписах церковних книг, з XI ст. починаючи, таких як Остромирове Євангеліє (1056 р.), Слово про Закон і благодать митрополита Іларіона, Галицьке Євангеліє (1144 р.), Мстиславове Євангеліє (1115 – 17 рр.), Христинопільський Апостол, Полікарпове Євангеліє (1307 р.), Кам'янко-Струмилівське Євангеліє (1411 р.), Ісидорів Служебник та ін., зустрічаються елементи народної мови. Вони наростають у кожному столітті як вияв потреби вживати народну мову в Святому Письмі. Переписувачі чи автори церковних книг відчували необхідність наблизити богослужбову мову до розуміння народу, хоч церква офіційно намагалася дотримуватися в служінні церковнослов'янської мови.

Переклади канонічних текстів українською мовою з'явилися лише з XV ст. Вони були індивідуальними намаганнями зробити доступними розуміння релігійних текстів широким масам населення. Крім внутрішніх стимулів у творців цих перекладів – наближати слово Боже в зрозумілій формі до свого найближчого довкілля, – важливими були й зовнішні чинники: зразки чеських і польських перекладів Святого Письма (протестантські) із додаваними коментарями. Ці переклади з'явилися завдяки Реформації – релігійного руху з метою розвінчання зловживань римсько-католицької церкви і ознайомлення із Божим Словом широких мас

людей. В усіх куточках Європи, де проросли зерна Реформації, почалася робота над перекладами Біблії місцевими мовами та діалектами – хоча часто ця робота зустрічала великий спротив. Основна "філологічна" ідея цих рухів – читання Святого Письма народними мовами – спочатку не викликала у православних слов'ян такого інтересу, як у католиків. Під час зародження перших релігійних рухів у Європі освічені українці без труднощів розуміли церковнослов'янську мову, хоча уже в той час вона відчувалася як нерідна за походженням, яка має в собі велику кількість не вживаних в Україні, штучно створених і малозрозумілих застарілих слів та граматичних конструкцій. Через це уже в XV ст. ідеї протестантизму знайшли в Україні благодатний ґрунт, оскільки розуміння церковнослов'нської мови було до того часу вже дуже ускладнено. І. Огієнко підкреслював, що вже задовго до Реформації Україна знала ідею Святого Письма живою мовою, доказом чого він вважав, наприклад, "живі голоси" в рукописах XV ст. Однак лише Реформація не тільки чітко сформулювала ідею перекладу Святого Письма народною мовою та вживання її в богослужінні, але й активно втілювала це в життя.

Так, у Німеччині сам Мартін Лютер в рекордні строки (з грудня 1521 по березень 1522 рр.) таємно у Вартбурзі, куди він був переправлений своїми друзями, переклав Новий Завіт німецькою мовою. У 1534 р. німецькою мовою вийшла вся Біблія. Цей переклад був переглянутий і поправлений спеціальною комісією в 1883 р. і вважається основним для лютеранської церкви.

В Англії цю працю виконав оксфордський учений і священик У. Тайндейл. Через переслідування церковної влади йому довелося переселитися в Німеччину, де він відкоригував переклад Нового Завіту і переклав деякі книги Старого Завіту. Хоча У. Тайндейл за цю роботу був страчений, його працю продовжили інші, і в 1535 р. переклад був повністю завершений.

Перша надрукована чеська Біблія з'явилася в 1488 р. у Празі. Робота над більш точним і красивим перекладом почалася в 1577 р. і закінчилася в 1593 р. Цей переклад, від місця його надрукування в Кралиці в Моравії, називається "Кралицька Біблія".

Білоруський переклад був зроблений д-ром Ф. Скориною і виданий у Празі, частково – у Вільно в 1515-25 рр., але від цього перекладу збереглось тільки декілька книг.

Польський переклад, зроблений реформатами, був надрукований в Бересті в 1563 р. на засоби князя М. Радзівілла; підготовлений аріанами був надрукований в Несвіжі в 1572 р.; католицький переклад Я. Вуйка надрукований в Кракові у 1599 р.; виправлений протестантський переклад (яким користуються до цього часу) був надрукований в Данцігу (Гданську) в 1632 р.

Польські протестантські переклади поширювались в Україні й служили прикладом поваги до власної мови. За даними І. Огієнка, із середини XVI ст. в Україні з'являються переклади Святого Письма живою українською мовою, причому оригіналами цих перекладів звичайно служать протестантські переклади. Так, Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. використало (але не дослівно) текст лютеранського Нового Завіту Секлюціана 1553 р. (перекладач користувався, крім церковнослов'янського, чеськими і польськими джерелами), Євангеліє В. Тяпинського (біля 1570 р.) – переклад соціанського Нового Завіту М. Чеховича 1577 р., Крехівський Апостол (біля 1560-х) – переклад із кальвінської Біблії 1563 р. У 1581 р. з'явилося Євангеліє В. Негалевського (четвероєвангеліє). Переклав він свій твір з польського перекладу М. Чеховича (1577 р.). У перекладі В. Негалевського майже немає слідів церковнослов'янської мови, проте відчувається вплив білоруської й польської мов у лексиці й синтаксисі. Так звана Острозька Біблія, видана на Волині (1581 р.), виявляє в своїй церковнослов'янщині впливи української народної мови.

Отже, у XVI ст. в Україні вже існувала ціла низка перекладів Святого Письма, звичайно, неповного, живою українською мовою. Це Євангелія (недільні і щоденні), а також учительні Євангелія, апостоли, акафісти і т. ін.

Значне місце серед цих перекладів займали так звані учительні Євангелія, що містили пояснення тексту кожного розділу (глави) Євангелія. Служили вони для повчання широких мас і популяризації Святого Письма. В учительних Євангеліях, як рукописних, так і друкованих, нерідко зустрічаються переклади народною мовою уривків з книг новозавітних, а також старозавітних.

У XVI-XVIII століттях з'явився ряд учительних Євангелій, написаних народною мовою: "Учительне Євангеліє" 1568-69 рр., видане гетьманом Хоткевичем, "Данилівське Учительне Євангеліє" 1646 р. (Закарпаття), "Учительне Євангеліє" І. Капишовського

(Пряшівщина), С. Плав'янського 1668 р., П. Колочавського 1737 р. У 1619 р. К. Транквіліон-Ставровецький видав учительне Євангеліє, в якому подав різні переробки тексту, вставки в нього й повчання. Тут знаходимо теж численні елементи народної мови; він перероблював церковнослов'янську мову в дусі народної мови.

Проте лише XIX ст. приносить справді важливі результати в справі перекладу Святого Письма живою українською мовою, що йшло разом із пробудженням національної свідомості. Першим тут був галицький поет і письменник М. Шашкевич, що переклав Євангеліє Іоанна в 1842 р., але тяжка недуга, а потім і смерть у 1843 р. перервали його наміри, так що, крім Євангелія Іоанна, він зміг перекласти тільки частину Євангелія Матвія. Уривки з них опубліковано вперше тільки 1884 р., а повністю – 1912 р.

У першій половині XIX ст. деякі письменники в Східній Україні також думали про переклад Святого Письма українською мовою, але їх перекладацька праця обмежилась тільки фрагментами. Так Гр. Квітка-Основ'яненко переклав тільки вибрані частини Біблії, а М. Максимович "Псалмы переложенные на малорусское наречие". Систематична ж праця над перекладом Біблії почалася аж у другій половині XIX ст.

Перший повний переклад чотирьох Євангелій та Діянь апостолів виконав П. Морачевський у 1860-1862 рр. Він був педагогом родом із Чернігівщини, працював у Сумах, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Ніжині (інспектор ліцею кн. Безбородька протягом 1849-1859 рр.) і тому був обізнаний із народним мовленням різних регіонів України. Усі чотири Євангелія були надруковані лише в 1907-1911 рр. мовами церковнослов'янською і паралельно з нею українською. Після революції 1917 р. у час відродження Української Автокефальної Православної Церкви Всеукраїнська Православна Церковна Рада в Києві схвалила переклад П. Морачевського для вжитку в церковних відправах.

Переклад П. Морачевського (без паралельного церковнослов'янського тексту) передруковано в 1921 р. Він справив помітний вплив на подальших перекладачів Нового Завіту – Я. Левицького (1921 р.) та М. Кравчука (1937 р.), співробітників варшавського Українського наукового інституту, що 1939 р. опублікували напрестольне Святе Євангеліє (передруковане 1948 р. у Вінніпезі, 1966 р. – у Бавид-Бруку), І. Огієнка та ін.

У Східній Україні П. Куліш піднявся до перекладу всієї Біблії. Перекладав частинами, починаючи з 1864 р. У роботі йому допомагав богослов І. Пулюй, а після смерті П.Куліша його працю закінчував І. Нечуй-Левицький. У 1903 р. накладом Англійського Біблійного Товариства з'явився український переклад усієї Біблії за оригінальними текстами. Заслугою Кулішевої Біблії є те, що вона являє собою перший повний переклад Старого та Нового Завітів новою українською літературною мовою. Другий повний переклад Біблії здійснив у 20-30-х роках XX ст. професор І.Огієнко (митрополит Іларіон); його було видано в 1962 р. Це набільш вживаний сьогодні переклад Біблії. Трохи пізніше вийшла друком так звана Римська Біблія – переклад І. Хоменка – під назвою "Святе Письмо", яка була надрукована у Римі у 1963 р.

Отже, робота над українськими перекладами Біблії, особливо Нового Завіту, відбувалася в постійному зв'язку з відтворенням цих текстів іншими слов'янськими і германськими мовами. Помітним поштовхом цьому послужили ідеї Реформації, тобто наближення Святого Письма до розуміння простого народу. Це був процес, що поширювався у всій північній і північно-східній Європі.

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

ОБРАЗНЕ СЛОВО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА: ГЕНЕЗА І СЕМАНТИКА ЛІНГВІСТИЧНОЇ АТРИБУЦІЇ.

Система образних засобів пам'ятки давнього українського письменства розглядається як синкретична, рухлива функціонально і полі варіантна щодо виразових можливостей.

The system of figurative means of a monument of the ancient Ukrainian writing is examined as a syncretic, functionally mobile and polyalternative in aspect of expressional opportunities.

Раннє українське середньовіччя є спраглим пошуком і світлим втіленням софійності. Християнське світобачення і одночасно зверненість до візантійської канонічної традиції у змалюванні духовних змагань людини, відтворення сакрального в парадигмі семіотичної спадковості культури (за Ю.С. Степановим)стає для української традиції всеобіймаючим.

Формування естетики Київської Русі відбувається в симбіозі "двох стихій: візантійського християнства, сповненого неоплатонізмом, гностицизмом та еллінськими традиціями, і міфологічного поганського світу, який перебуває у вигляді прихованого комплексу культурних ідей"[1].

Синкретизм культурно набутих з прийняттям християнства і ментальних ізоглос виявлено як художньо-естетичну парадигму ціннісних ідеалів, що сконцентровані навколо ідей істинної віри, духовного самопізнання і праведності шляху людини в осягненні суті Божественного, а отже – прекрасного. Разом із тим, християнські духовні змагання властиві людині, що живе в конкретному (або гіпотетично модельованому як узагальнена дійсність) світі. Ця паралельність, чи, швидше, контамінація концептів генетично успадкованої і набутої культурних ізоглос формулюють специфічний світоглядний, а звідси й художній час і простір, набуваючи характерної емоційно-вольової та вербальної тональності, що хронотипічно виявлена і вічністю, і позачасовістю, і безкінечністю, і цілим, і частиною[2].

Жанри літературної мови, що в українській дослідницькій традиції пов'язуються з християнством і писемними пам'ятками, за

типами хронотопу, вербалізованого в них, типологічно співвіднесені з різними субстанціональними просторами, зокрема **фольклорним** (літописи) чи **ідилічним** (повчально-дидактичні тексти).

Ідилічний вербалізований простір як хронотипічна цілісність ідейно-естетичних засад і мовних форм набуває характеру функціональної типології існування національної літературної мови. Йому властиві органічність, єдність названого (зображуваного) і місцезнаходження чи місцереалізації подій: факти висвітлюються в контексті життя, географії, атрибутики рідного краю, дому, поля, лісу та ін.[3]. Ідилічний хронотип не вимагає надмірної деталізації обставин, за яких відбуваються події, – важливою передусім є змістова сублімація, християнська ідея, проектована в реальний світ. І найважливіше, ідилічний хронотип – це можливість "єднання людського життя з життям природи, єдність їх ритму, спільна мова для явищ природи і подій людського життя... В ідилії ця спільна мова переважно стала чисто метафоричною..."[4].

У ранньому українському середньовіччі ідилічний хронотип виразно відбиває процеси звуження і розширення в культурі ментальних ізоглос (відбитих у формах природної мови українців) і набутого цивілізаційного зразка, втіленого старослов'янською, пізніше – церковнослов'янською української редакції.

Києво-Печерський патерик є характерним з погляду репрезентації засадничих ідей і характерних особливостей києво-руської писемності: публіцистичний і одночасно "повчальний щодо князівської влади характер, а також зв'язок із фольклором і принцип викладення матеріалу за роками"[5], на що звернув увагу ще в середині минулого століття Д.С. Ліхачов[6].

Повчально-дидактична спрямованість тексту пам'ятки давнього києво-руського письменства, його агіографічність визначають жанрову специфіку твору і, відповідно, системні характеристики мови, з виразною домінантою книжного слова. Фольклорна стихія зумовлює не лише "семантичні прирощення" слова і смислу та функціонально-комунікативну перспективу Києво-Печерського патерика в українському світі, але й мотивує частоту фольклорної образності, її прозорість і зрозумілість читачеві. Врешті, в сукупності це і визначило популярність, певним чином хрестоматійність Патерика протягом історично об'єктивізованої культурної історії українського народу. Загальновідомо, що в кожній освіченій оселі поряд із творами Кобзаря читали Києво-Печерський

патерик, “золоту книгу українського письменного люду”, за афористичною характеристикою В.І. Крекотня[7].

Важливо, що джерельна база Патерика, зокрема текстів Симона (“Слово о создании церкви Печерской”, “Послание къ Поликарпу”) спирається на житія Антонія Печерського, Теодосія, Ростовський літопис, монастирський Синодик, перекладні тексти – “Ліствицю” Івана Ліствичника, Скитський Патерик, Пролог та ін., що їх виділяє сам автор, цілком залишаючись у межах тогочасної традиції: важливими передусім є події, їх етична й історична оцінка, відповідність жанру. Аналогічна ситуація з текстами інших авторів – Полікарпа, і пізніше приєднуваними до Патерика (з XV ст.) текстами Несторового літопису, що хронологічно, тематично і з погляду мовно-структурного складають цілісність Патерика. Тому логічним є коментар Патерика як “доморідного відгомону пізньовізантійської монахоманії”, що є найкориснішим з “соціяльного й інтелектуального погляду”, як зауважив Михайло Грушевський[8], наголошуючи на християнських витоках писемної традиції та особливому місті її в духовному розвитку народу. Якщо від загальної, безумовно обґрунтованої характеристики Патерика в історії української культури, звернутися безпосередньо до тексту, його мовної структури, переконливість слів М. Грушевського вочевидь.

Безсумнівним є церковнослов’янський вплив на мову Києво-Печерського патерика, що зумовлено суспільним статусом “книжного вчення священною мовою богослужебних книг”[9]. Навіть у жанрово відмінних текстах цього історико-літературного періоду, таких як “Слово о полку Ігоревім”, присутня названа характеристика літературних текстів[10]. Тематика Патерика, сюжетна й дидактична зверненість до постатей і діянь, асоційованих у національній історії культури з основними догматами та ідеями православ’я, логічно мотивували вербалізацію християнської свідомості авторів у канонізованому слові.

Генетично церковнослов’янською є атрибутивна оцінність Патерика: ***божественаа, свята церква*** *(“Разумно бысть всѣм, яко все строится божіимъ, промыслом, еже о той* ***святѣй*** *и* ***божественѣй церкви****”*[11]; *“Основана же бысть сіа* ***бежественаа церква*** *богородичина в лѣто 6581”*[12]), ***христолюбивый, благовѣрный князь*** *(“****Христолюбивый князь*** *Святославъ вдав же 100 гривенъ злата в помощь блаженному”*[13]; *Въ дьни* ***благовѣрнаго князя*** *Святослава, сына Ярославля, нача здатися церкви сіа, иже*

своима рукама нача ровъ копати”[14]), ***блаженый митрополитъ*** *(И въпроси тѣх* ***блаженый митрополитъ****: “что ради приідосте, не звани бывше?*[15]), ***богохранимый Костянтина градъ*** *(Придоша от того же* ***богохранимаго Костянтина града*** *къ игумену Никону писця иконниі...”*[16]), ***благочестивый муж*** *(“Бысть убо нѣкый* ***благочестивый муж*** *от града Любеча…”*[17]), ***человѣколюбивый Господь*** *(“****Человѣколюбивый*** *же* ***Господь*** *възложи сему ити въ страну Гречьскую и тамо острыщися*[18]) та ін.

Староукраїнська літературна мова успадкує семантичну модель образності, вибудованої на атрибутивних характеристиках, що є аналогами до священного тексту або цитатами з нього. Симон, розповідаючи про побудову церкви Печерської, зауважує: *“Въ Ѳеодосіевѣ же житіи всѣм явленна сут, како столпъ огнѣнъ явися от земля до небеси, овода же облакъ, иногда же яко дуга от връха оноя церкви на сіе місто, многажды же и иконѣ преходити, аггеломъ ту носящимъ, на хотящее быти мѣсто. Что сего, братіе, чюднѣе? Прошедъ убо* ***книги ветхаго и новаго закона****, нигдѣже убо таковых чудесъ обрящеши о святых церквах, якоже о сей”*[19].

Розуміння Симоном біблійного тексту як канонічного, “закону” (наголосимо, до речі, і Старого, і Нового Заповіту, оскільки авторові доводилося чути зумовлену сучасною церковною дискусією в Україні необхідність уваги в лінгвістичному аналізі лише до Нового Заповіту як священної книги православ’я) поширюється і на мову цього “закону” – вона є взірцевою, вербальним узусом тогочасного мислення. Постійні образні характеристики, переважно атрибутивні, мають кваліфікативну природу, віднесеність до мовного зразка.

Однак мовний зразок не є показником застиглості значення і форми, відсутності руху у світосприйманні живою людиною та її динамічною мовою. Атрибутивні словосполучення метафоризуються, трансформуючи біблійну образність у розгорнені образні ряди. Логічно скорельована з християнським текстом, проте естетично нова мовленнєва реальність постає у метафорах, що спираються на переносне значення прикметникової атрибуції: “*... се, о владыко,* ***стадо словесных твоих овець****, им же мя бѣ пастыря еси сътворилъ и еже упасах на божественѣй твоей пажисти…”*[20], *“И къ учеником его рече: приидѣте, благое стадо, добляго пастыря* ***словесныя овчата****, иже мене ради алькавше и трдившеся, приимѣте уготованное вамъ царство от сложенiа миру”*[20] та ін.

В образній атрибуції, що є однією з давніших форм метафоричності (саме ці форми здебільшого фіксуються в сучасній літературній мові українців загальномовними / стертими метафорами) відбувається розвиток полісемантичності слова. Тобто, природні зв'язки явищ та їх характеристик трансформується в логічні зв'язки, взаємозалежності набутих у культурі асоціацій і мотивацій. Києво-печерський патерик рельєфно відбиває ці характерні для інтелектуалізації літературної мови закономірності:

1) *"И оттолѣ цвѣтяше и умножашеся мѣсто то праведника молитвою: "праведникъ бо, рече,* ***яко и финиксь процвѣтеть и яко кедръ, вже въ Ливанѣ****, умножится. Умножаху бо ся оттолѣ братіа, и* ***цвѣтяше місто то добрыми нравы и молитвами их*** *и инѣмь благочьстивым…"*[21]; 2) *"Аще бываше брат* ***легокъ сердцем и тепль на любовь божію****…"*[22]; 3) *"…и се вниде* ***свѣтель отрокъ*** *въ воиньствѣи одежди и поклонися…"*[23].

Таким чином, Києво-Печерський патерик є не лише пам'яткою української літературної мови раннього періоду середньовіччя, що увібрав потенції двох мовних стихій – живомовної та старослов'янської – в його мовній тканині відбиті витоки системних лінгвістичних процесів, що актуалізовані в сучасній мовній свідомості і носіїв мови, і дослідників.

[1]Бовсунівська Тетяна. Історія української естетики першої половини XIX століття. – К., 2001. – С. 4; [2]Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 5; [3]Бахтин М.М. Зазнач. праця. – С. 258; [4]Бахтин М.М. Зазнач. праця. – С. 259; [5]Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності). – Львів – Київ – Нью-Йорк, 1998. – С. 101; [6]Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М., 1947. – С. 77; [7]Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – С. 271; [8]Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – IX; [9]Житецкий П.Г. О поэтическом стиле и литературной форме «Слова о полку Игореве» // П.Г. Житецький. Вибрані твори. Філологія. – К., 1987.– С. 257; [10]Там само. – С. 257; [11]Києво-Печерський патерик. – С. 15; [12]Там само. – С. 8; [13]Там само. – С. 8; [14]Там само. – С. 8; [15]Там само. – С. 14; [16]Там само. – С. 9; [17]Там само. – С. 16; [18]Там само. – С. 16; [19]Там само. – С. 23; [20]Там само. – С. 23; [21]Там само. – С. 38; [22]Там само. – С. 41; [23]Там само. – С. 50.

К. С. Буркут, м. н. с.

ЛЕКСЕМА *ЛЮДИНА* В ПОЕТИЧНИХ СВІТАХ О. ОЛЕСЯ, П. ТИЧИНИ, М. РИЛЬСЬКОГО

Зіставляється функціонування лексеми людина в поетичній творчості О. Олеся, П. Тичини, М. Рильського.

The article deals with the comparative characteristic of functioning of the lexem* людина *in the poetical works by O. Oles, P. Tychina, M. Rylsky.

Зіставлення поетичних ідіолектів є особливо важливим для глибшого пізнання художніх світів тих митців, чия творчість порівнюється. Про значущість такого роду лінгвістичних досліджень добре сказала Н. К. Соколова: „Стилістична своєрідність того чи іншого автора, оригінальність певного прийому краще пізнаються шляхом зіставлення одного явища з іншим”[1]. Порівняння різних ідіолектів знайшло відображення у працях В. П. Григор’єва[2], О. Д. Григор’євої[3], З. О. Петрової[4] О. А. Некрасової[5] Н. В. Павлович[6], Л. О. Пустовіт[7], Н. П. Дарчук[8]. Завдання нашої статті полягає у зіставленні елементів поетичних систем О. Олеся, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського періоду 1896-1929 рр.

Людина – сьомий за популярністю іменник у текстах П. Г. Тичини; 12-й – у ліриці М. Т. Рильського і 42-й – в поезії О. Олеся. В усіх митців ця лексема рідко вживається в тропеїчних контекстах. Тропеїчні сегменти, як правило, містять у собі яскраву емоційну оцінку людини. *Пор.: «…безліч щастя на землі, І тільки люде – звірі злі…»*[9] *(О. Олесь); «Люди були звірми і єсть…»*[10] *(П. Тичина); «Ах, ще вчора ми (*закохані*. – К.Б.) були квітками, А сьогодні – люди і… чужі»*[11] (М. Рильський). Паралелі, на яких базуються наведені образи («люди – звірі», «люди – квіти»), є усталеними.

Особливо широко застосовує стійкі поетичні парадигми О. Олесь*:* «…єсть на світі люде І великі, і малі: Ті літають духом в небі, ці плазують по землі…»[12]; «Людей я зовсім не любив. Озброєні душею, Вони могли б літать і жить високо над землею. Та на землі їх вабили болота й бочка гною, І лазили вони по ним… червою. А ті орли, що в гори піднімались, Ті на хрестах безлюдно

розпинались…»[13] тощо. Представлені образи базуються на традиційних зіставленнях людини з птахом (орлом) і червом, тобто з зооморфними субстанціями. Авторська оцінка людини в таких фрагментах є досить яскравою. Принагідно зауважимо, що тропи зі структурним елементом *орел* у поетичній системі О. Олеся досить численні. З орлом у ліриці митця порівнюється сильна духом, вольова, мужня людина. *Орел* у переважній більшості творів поета виступає еталоном величі і могутності. Інколи до орла уподібнюються країна, народ, дух народу, мова; іншими словами, такі тропи беруть участь у розробці патріотичної тематики. У цих образах відчутна одна з основних рис лірики О. Олеся – патетичність, а також опора на поетичну традицію. Молодші сучасники митця, П. Г. Тичина і М. Т. Рильський, у період 10-х – 20-х рр. не створюють свої тропи за семантичною моделлю "людина – орел", лексема *орел* у поетичних дискурсах цих авторів функціонує рідко і, як правило, не виступає структурним компонентом тропеїчних синтагм.

У багатьох контекстах, як тропеїчних, так і автологічних, поети висловлюють своє ставлення до людини, що свідчить про особливу увагу митців до означеного образу. Для рельєфності вираження оцінки О. Олесь і М. Т. Рильський нерідко послуговуються прийомом антитези. Найбільш часто в обох поетів вступають в опозицію семантичні комплекси «людина» і «природа»: *«Я… його* (тепло спочуття. *– К. Б.) не в людей з чулим серцем знайшов, А у неба та сонця ясного…»*[14] (О. Олесь)*; «В глибокому затоні, Далеко од людей Цвітуть лілеї сонні, І тихо круг лілей. В глибокому затоні Води зелений тон, І відблиски червоні спадають на затон. Тут – кайдани, закони І суєта страшна… А там, в яснім затоні – Прозорість, тишина…»*[15] (М. Рильський). Основи протиставлення в таких контекстах різні, в О. Олеся – байдужість; у М. Т. Рильського – «кайдани, закони і суєта…», але природа – це ідеальний, кращий світ для ліричних героїв обох митців.

Іншим ідеальним світом для М. Т. Рильського є мистецтво*: «В високій келії, самотньо-таємничій, Де тіні вічнії спинились у кутках, Сиджу за книгою. Ніхто мене не кличе, І до людей давно уже згубив я шлях… В високій келії, щасливо-одинокий, Чернець без Божества і жрець без молитов, Найшов я крижаний і незглибимий спокій, що більший над земні страждання і любов…»*[16].

Антитетичність семантичних комплексів «люди» і «мистецтво» чужа поезії О. Олеся.

П. Г. Тичина майже не використовує протиставлення, компонентом яких є людина, винятком є опозиція «людина – Бог»: *«Людині гімн, Людині, а не Богу!..»*[17]. Звеличування людей, віра в те, що людський світ стане ідеальним, визнання людини кращою істотою у всесвіті – це лейтмотиви творчості П. Г. Тичини. Пор.: *«І стане світ новий і люди як Боги…»*[18]; *«Приставайте до партії, де на людину дивляться як на скарб світовий…»*[19]; *«Всесвіт наш – це дивна казка, Це одна з фантазій Божих, А Людина – сон найкращий З-поміж снів його пригожих…»*[20]. З іншого боку, поет вказує і на людську жорстокість, це простежується, наприклад, у таких метафорах-ототожненнях, як: *«Людина – звір…»*[21], *«Люди були звірми і єсть»*[22], інколи в нього прориваються нотки зневіри, які викликані пасивністю людей*: «О люди, душі паперові, чи розпалю вас, розгорю?..»*[23].

Жорстокість, злість, байдужість, пасивність – про ці негативні якості людини неодноразово говорить і О. Олесь, лексема люди часто супроводжується у таких контекстах епітетами: *«О, не життя, а люде злі… Для себе ж злі без краю… Вони єдині на землі Зробили пекло з раю»*[24]; *«Усе ділило наше горе, Нас гріли гори крижані, – Мовчали тільки браття – люде, Чужі, холодні, кам'яні!..»*[25] тощо. Це лейтмотиви лірики О. Олеся. В той же час, ліричний герой митця прагне кращої долі для людини, мріє про її щастя: *«Засяє сонце правди В небі і над нами, І всі люде у нас стануть Вільними братами…»*[26]. Мотив боротьби за волю, за щастя людей у ліриці О. Олеся корелює із зневірою в можливість щось змінити на краще. Ця зневіра нерідко являє собою результат втоми від людської байдужості, злості, пасивності – якостей, які найбільш часто викликають осуд поета.

Для творчості М. Т. Рильського 10-х – початку 20-х років наскрізними є опозиції, на які вже вказувалося: „світ людини – світ природи", „світ людини – світ мистецтва", чи, інакше: „суєта – спокій", або „буденне – вічне". Пізніше такі протиставлення поступаються місцем радісному прийняттю буденного життя, бажанню покращити життя людей, що інколи виражається у формі заклику, раніше непритаманній поету. Пор.: *«О, перекинь моста, моя немудра пісне, До радощів людських і до людських зусиль… Хай людям принесе це слово благовісне Журбу зцілющую і животворний біль!..»*[27]*;*

«Покинувши красу, невловну і незриму,

Звертаю знову я на вулиці земні,
З людьми вітаюся – і весело мені,
Що з ними я свій хрест і свій вінок нестиму…»[28]*;*

«Збирають світлі, золоті меди
Веселокрилі та прозорі бджоли.
Поглянь, людино, і спокійно йди
На вулиці, на площі, в гай, у поле.

Неси в щільник свій мозок, кров і плоть.
Таких, як ти, кипучі міліони
Ідуть, щоб світ востаннє розколоть
На так і ні, на біле і червоне»[29].

Наведені контексти є свідченням еволюції поглядів М. Т. Рильського. Об'єктами ідеалізації для митця залишаються природа і мистецтво, але вони вже не різко протиставляються людині, тому що людський світ з його «радощами і зусиллями» вартий звеличування.

[1] Соколова Н.К. Слово в русской лирике начала XX века. – Воронеж, 1980. – С. 18; [2] Григорьев В.П. Введение // Поэт и слово. Опыт словаря. – М., 1973. – С. 15-170. [3] Григорьева А.Д. Слово в поэзии Леонида Мартынова (сб. «Гиперболы») и Бориса Слуцкого (сб. «Доброта дня») // Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М., 1977. – С. 295-391; [4] Петрова З.А. Ключевые слова в поэтическом идиолекте // Словоупотребление и стиль писателя. – СПб., 1995. – С. 127-141; [5] Некрасова Е.А. Сравнения // Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М., 1977. – С. 240-294; [6] Павлович Н.В. Язык образов. Парадигмы образов в русском поэтическом языке. – М., 1995; [7] Пустовіт Л.О. „Сходить вечір по зоряних сходах" (метафора в поезіях В. Сосюри і А. Малишка) // Культура слова. – Вип. 10. – К., 1976. – С. 45-50; [8] Дарчук Н.П. Статистичні характеристики лексики при зіставленні авторських стилів // Структура мови і статистика мовлення. – К., 1974. – С. 155-162.; [9] Олесь О. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.1. – С. 806; [10] Тичина П.Г. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1983. – Т.1. – С. 302; [11] Рильський М.Т. Зібрання творів: У 20 т. – К., 1983. – Т.1. – С. 91; [12] Олесь О. Вказане видання. – С. 393; [13] Там само. – С. 593; [14] Там само. – С. 581; [15] Рильсьский М.Т. Указане видання. – С. 108; [16] Там само. – С. 127-128; [17] Тичина П.Г. Указане видання. – С. 119; [18] Там само. – С. 95; [19] Там само. – С. 140; [20] Там само. – С. 294; [21] Там само. – С. 306; [22] Там само. –

С. 302; [23] Там само. – С. 185; [24] Олесь О. Вказане видання. – С. 590; [25] Там само. – С. 484; [26] Там само. – С. 652; [27] Рильський М.Т. Указане видання. – С. 288; [28] Там само. – С. 290; [29] Там само. – С. 220.

Заболотна Н.В. асп.

СИНОНІМІЯ В МОВІ ТВОРІВ КЛИМЕНТІЯ ЗИНОВІЄВА ТА ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

Визначаються особливості іменникової синонімії творів Климентія Зиновієва та Івана Величковського, тенденції розвитку синонімії.

Peculiarities of noun synonymity in Klymentiy Zynoviyiw's and Ivan Velychkowskyy's works and tendencies of synonymity development are determined.

Климентій Зиновіїв та Іван Величковський - два визначні представники староукраїнської літературної традиції II половини XVII - початку XVIII століття.

Значна частка поезій І.Величковського написана слов'яноруською мовою, тимчасом джерелом мудрості і натхнення для Климентія Зиновієва були не лише "старовѣчниє книги" (КЗ 64, 24), але й неосяжна скарбниця народної мудрості. Перший збирач українських приказок і прислів'їв часто включав їх у свої поетичні тексти, не змінюючи народного вислову, творчо їх переосмислював, разом із тим у творах Климентія наявні численні цитати та посилання зі Святого Письма, творів церковних діячів, що засвідчує його освіченість. Мова творів Климентія Зиновієва є близькою до народної, із вкрапленнями слов'янізмів там, де цього вимагає зміст і тематика вірша. Осмислюючи світ, теми буття, людської долі, схвалюючи чи засуджуючи певні людські вчинки та поведінку, зображуючи працю ремісників, дивуючись прояву Божого задуму в різних сферах буття світу, поет розкриває можливості народної мови, які найяскравіше ілюструє синонімія.

Тематичний діапазон творів Климентія Зиновієва набагато ширший, до того ж "авто(р), або тє(ж) выклада(ч) вѣршовъ си(х)" (КЗ 206, 1-2) свідомо наводить в одному вірші і навіть в одному реченні цілий ряд синонімів, а частіше синонімічну пару, задля уточнення,

тих чи інших понять, іноді просто застосовується градація - характерний для доби бароко стилістичний прийом. Усе це спричиняє кількісну і якісну перевагу синонімів у творчості Климентія Зиновієва. Водночас простежуються спільні тенденції у мові обох авторів.

У складі синонімічних пар і рядів співвідносних слів виділяється лексика, успадкована із праслов'янського періоду, наявна у староукраїнській мові з XIV-XV століть та інновації XVI – I половини XVII століття, де виявляється питома українська лексика та запозичення. Аналізуючи синонімію II половини XVII - початку XVIII століття, варто вдатися до свідчень лексикографічних праць XVII століття, зокрема до "Лексикону словенороського" П.Беринди.

У європейській науці XVI століття синоніми розглядалися лише як слова на позначення тієї самої речі або поняття[1]. Синоніми виконували тільки естетичну функцію як засіб прикрашання стилю, яке досягалося за рахунок накопичення або ж урізноманітнення синонімів у тексті. Але вже наприкінці XVII ст., коли синоніми усе ще сприймалися як засіб прикрашання мови, починає набувати ваги їх смислова диференціація[2]. Історичний підхід до синонімії XVII століття потребує врахування авторських оцінок, з'ясування мотивів добору автором слів, співвідносних із іншими в тому ж синонімічному ряді.

Привертає увагу іменникова синонімія, як стилістично і кількісно неоднорідна. Для іменникової синонімії найбільш показовими є такі тематичні групи: назви осіб за покликанням, назви осіб за їх чинністю, побутових реалій та абстрактних понять.

Серед **назв осіб за покликанням** домінанта *авторъ*[3] (КЗ 206,1; 209, 15) поєднує три ряди абсолютних синонімів: 1) *писатєль* (КЗ 185, 7) - *списатєль* (КЗ 209, 15) - *писєцъ*(КЗ 171, 10); 2) *выкладачъ* (у XVII ст. зафіксовано у значенні "тлумач"[6]; КЗ 206, 1); *изъложитєлъ* (КЗ 206, 9); 3) *вѣршописєцъ* (КЗ 204, 16) - *вѣршописъ* (засвідчене у XVII ст.[7]; КЗ 204, 9-11).

У парі стилістичних синонімів *проповѣдникъ – казнодѣи* останній, як архаїзм, уже потребує витлумачення: ***Казнодѣєвъ*** *нє ты(л)ко що го(д)но восхвалять: лєчъ трєба аггєлами бжіими іхъ зва(т). Жє то слово бжіє всѣмъ проповѣдаютъ: и* ***проповѣдниками*** *прєто и(х) называютъ* (КЗ 297, 28-31).

Назви осіб за їх чинністю репрезенетує ряд семантико-стилістичних синонімів *ворогъ – врагъ, супостатъ, неприятель* (засвідчено у XIV ст.[6]). До слов'яноруських "*враг*" і "*супостатъ*" П.Беринда подає українські відповідники "*ворогъ, нєпрїятєль*" (ЛС 17), до "*ворогъ, нєпрїятєль*". У Климентія Зиновієва типологічно марковане *"враг": Бгъ вамъ нєха(и) побѣжда(т)* ***враговъ*** *помагаєтъ: а васъ о(т)* ***враго(в)*** *в во(и)скахъ и в дома(х) сохраняєтъ.* (КЗ 157, 36-37); тим часом, в анонімного автора: *Як под тими* ***ворогами*** *стогнала я тяжко з вами!* ("О Боже мой..." 113, 33-34); *І нє зычи(л) бы(м) того и* ***нєприятєлємъ*** (КЗ 303, 24); ***супостатовъ*** *твои(х) побѣжду* (КЗ 80, 18); [Костянтин Острозький] *преодолѣл и побѣдил…****супостат*** *кролевства Полского* (Вел. 137, 31-32).

У **побутовій сфері** сиконімічні пари утворені здебільшого різногенетичними словами типу *ворота* (українське) – *врата* (слов'яноруське), *брама* (<стп. *brama*, *brana*, <стч. *brána* [7]) – семантичні синоніми. *Ѡ zамкахъ, що zамыкаю(т)* ***брамы****, або* ***ворота*** *дворовъ пно(в) вєлмо(ж)ных(ъ)* (КЗ 309, 19-21); *І прє(д)* ***враты*** *бубня(т) трубя(т) пновъ вє(л)можныхъ* (КЗ 271, 13).

Годинникь (КЗ 39, 33; пор. "Гербы..." 83, 4, 6; з XVI ст.[8]) – *зєгар / дзєgаръ* (КЗ 39, 33; 271, 28; пол. *zegar* з XVI ст. <нім. *Sieger* (про пісочний та водяний годинник)[9], пор. *зыкгарок пѣсочен* (Гербы… 83, 6) - абсолютні синоніми.

Дорога – путь (КЗ 50, 22), *шляхъ, стєжка* (КЗ 74, 6-7), семантично обмежені порівняно з домінантою, *стезѧ* (КЗ 164, 18) - семантико-стилістичні синоніми. П.Беринда наводить синонімічніі пари *"Путь: Дорога"* (ЛС 101), *"Стєзѧ: стєжка"* (ЛС 121). *Ѡ zаблуждаючи(х) в* ***дорога(х)*** *людє(х)* (КЗ 50, 11); *...и в лито(в)ски(х) края(х)…ка(р)чмы по* ***шляха(х)****... маю(т)* (КЗ 109, 19-21).

Ѡбразъ (засвідчено в цьому значенні у XV ст.[10]) - *образокъ* (КЗ 140, 18), *икона* (КЗ 276, 31). Якщо *ѡбразъ* є стилістично нейтральною назвою оправленої ікони, то здрібніле *образокъ* (*богомазкии*) протиставляється йому і співвідноситься з мальованою чи витисненою на папері іконою, що привносить антонімічний відтінок до синонімічного ряду[11]. [Золотарі] *робя(т)… І до* ***ѡбразовъ*** *вѣнцы ручки и короны* (КЗ 69, 30-31). П.Беринда наводить обидва слова: *"Икона и ѡбразъ"* (ЛС 47).

У ряді синонімів *присловіє* (КЗ 211, 2), *приповѣстъ* (КЗ 173, 27; 211, 1), *слово* привертає увагу останній відповідник ("*слово*" у

значенні “художня оповідь”, відомому з часів Київської Русі, вживається й у мові творів Климентія поряд із “*слово*” – “прислів’я”): *И то стары(х)* ***слово****, жє в страха вєлики очи* (КЗ 174, 34).

Термѣнъ (лат. terminus[12]) – *рокъ* (з XIV ст.; < стч., стп. *rok*[13]), *рєчєнєць;* увесь цей ряд вживає Климентій Зиновіїв, у той час, як у Величковського лише *термѣн* (Вел. 143, 38): *...прє(з) прєшлы(и)* ***термѣнъ*** *да(л) в(ъ)двоє члвѣку* (КЗ 55, 6); *а вы тє(ж) наємники* ***роко(в)*** *дослугива(и)тє* (КЗ 285, 32; пор. у цьому значенні в ІКД 113, 11); *прє(з)* ***рєчєнєць*** *буду в(ъ)двоє о(т)давати* (КЗ 55, 18).

Шабля (з XV ст.; < стп. *szabla* < мад. *szablya* [14]) - *мєчъ*; у XVII-XVIII ст., на відміну від XIV ст., були стилістичними синонімами: ***Шабля*** *жє по славє(н)ску* ***мєчємъ*** *называєтъ* (КЗ 156, 34).

Абстрактні поняття втілені у мові Климентія Зиновієва та І.Величковського у розмаїтих синонімічних рядах.

Гордость – пиха, помпа, надутостъ, высокіє думы (*высокии* у значенні “зарозумілий” засвідчується з початку XVII ст.[15]) – семантико-стилістичні синоніми. П.Беринда до слова *“Гордынѧ”* подає синонімічний ряд *«Пыха, по(м)па,... высокаа мысл”* (ЛС 27). *Гин(ъ) жє тєпє(р)... за упрямую твою* ***гордо(ст)*** (КЗ 49, 31-32); *Минет* ***помпа****. Минет* ***гордость****. Минет* ***пыха****... Минут* ***высокіє думы*** (Вел. 64, 34-36); *Помсти(т)сѧ Хс г(с)дь...и за* ***надуто(ст)*** (КЗ 302, 31).

Доброчинностъ – благодѣяніє, благотвореніє (стилістичні синоніми).У цьому ряді на чільне місце виходить українська лексема, яка вживається й у високому контексті *Блжє(н) бо мл(с)тивы(и) іжъ помлова(н) будєтъ: са(м) бгъ* ***доброчинно(с)тє(и)*** *тако(г)[о] нє забудє(т)* (КЗ 85, 11-12)*; кгды убо кто іному сотвори(т)...* ***блгодѣяніє*** (КЗ 58, 9-10); *Хс неха(и) васъ... до* ***блготворєни(и)*** *всячєски(х) наставитъ* (КЗ 53, 34-35).

Красота – краса, врода / урода (семантико-стилістичні синоніми*). Минет* ***урода****. Минет телесная* ***красота*** (Вел. 65, 16-17); [гончарі] *фа(р)бами всякоѧ* ***красы*** *додаваю(т)* (КЗ 131, 19); *нєха(и) бы на свою ко(ж)ды(и) позрѣлъ* ***вроду*** (КЗ 65, 37).

Кривда / крывда (засвідчено з XV ст.[16]) – *обида* (І.Вел. 65, 38; КЗ 84, 3; засвідчено і в XVст.[17]), *ѡзлоблєніє* (КЗ 94, 29-33) є семантико-стилістичними синонімами. [Люде] ***Кривди*** *викореняти*

твердили (І. Вел.143, 10)*; покара(н) з нємного бываєтъ. А то нє за що ты(л)ко за* ***крывду*** *бжую* (КЗ 122, 20-21).

Милость (засвідчено у XV ст.[18]) – *ласка* (у цьому значенні фіксується з XV ст.[19]), *ласкавость, благостынѧ* - семантико-стилістичні синоніми. П.Беринда тлумачить слово *"блгостыня"* і як *"ласкаво(ст), мл(с)ть"* (ЛС 9*). …свою* ***мл(с)ть*** *к(ъ) на(м) всугуби* (КЗ 31, 6); *єго ж* ***мл(с)ти*** *и* ***ла(с)цѣ*** *нє ма(ш) конца* (КЗ 81, 21)*;* ***ла(с)цѣ*** *вшо(и) себє поко(р)но вручаю* (КЗ 54, 23)*; Прійми теды… з врожонои своєи* ***ласкавости*** *тыє два пекторалики* (Вел. 59, 18-19); *за мл(с)тыню: будє(т) мѣти себѣ бжію* ***блгостыню*** (КЗ 71, 16).

Надѣя (з XV ст.[20]) – *надежда* (стилістичний синонім)*, чаяніє* (семантико-стилістичний синонім до попередньої пари). ***Надѣя*** *подобенство маєт з листом* (Вел. 129, 19-20); *само древо с коренем, листє и овоц – образ вѣры,* ***надежды*** *и любви* (Вел. 129, 15-16); *мѣть буду(т) нєха(и) на тѧ* ***чаяніє*** (КЗ 83, 27-28).

Праца (у значенні «результат, здобутки праці»; < стп. praca*;* у XV ст. лише у значенні "клопіт, труднощі"[21] < ч. *práce* "робота, труд"*,* стч. *prácĕ* "труд; страждання"[22]) – *трудъ, трудолюбіє, робота, дѣло* (семантико- стилістичні синоніми). *...абы и тая…* ***праца*** *в тѣни забвенія не зоставала* (І.Вел. 69, 31-32); *то(и) жє навыкъ чужды* ***труды*** *присвояти* (КЗ 45, 34); *Млек[о],… або* ***труды*** *поетицкіє во честь преблагословеннои дѣвы Маріи составленныє* (І.Вел. 69, 1-5); *многіи народове... много мают не тылко ораторских, але и поетицких, чудне а мистерне, природным их языко(м)… составленны(х)* ***трудолюбій*** (І.Вел. 76, 37-40); ***роботу*** *будє старую якую крѣпити* (КЗ 138, 13); *І теслѣ церкви робятъ, ты(л)ко нє такъ славно* ***дѣло*** *и(х) дрєвяноє* (КЗ 146, 14-15). Із цим рядом пов'язаний синонімічний ряд *робота* (як процес) - *праца, трудъ, труждане, трудность, дѣло* (семантико-стилістичні синоніми). *…до* ***роботы*** *пилно(ст) маєтъ* (КЗ 134, 17); *хто рємєсла своєго за(в)шє часто пи(л)нуєтъ: тому до єго* ***працы*** *и са(м) бгъ пособствує(т)* (КЗ 136, 27-28)*; трєба в_мъ всякихъ писарє(и) хвалити: и за* ***тру(ж)да(н)ѧ*** *оны(х) го(р)ливє любити* (КЗ 297, 17-18)*; штучки поетицкіє, которыє любо суть короткіє, маленкіє, але великую компонуючым их задают* ***трудность*** (І.Вел. 77, 26-28; пор. КЗ 150, 22); *в(ъ) нєдєлю… всє робятъ… тако(ж) и в полю* ***дѣло*** *всякоє поліовоє* (КЗ 104, 14-15).

Присяга (з XV ст.[23]) – *присяжностъ, клятва* (у XV ст. лише у значенні “прокляття, анафема”[24]), зарок ряд семантичних синонімів. *ащє и* ***присяги*** *тоє(и) нє зломиши: то удобѣє живо(т) вѣчны(и) наслѣдиши* (КЗ 299, 3-4); ***Присяжно(ст)*** *нє по правдѣ да(р)мо сѧ нє минає(т)* (КЗ 51,6); *прє(з)* ***зарокъ*** *и* ***кля(т)ву*** *пиє(ш)* (КЗ 88, 26).

Розумъ (КЗ 124, 1) – *разумъ* (КЗ 122, 15), *умъ* (КЗ 129, 22), *голова* (у цьому значенні фіксується з XV ст.[25]) – семантико-стилістичні синоніми. *... до писа(р)ства хо(ч) нє трєба булавы: ты(л)ко жъ єднакъ потрєба добро(и) и* ***головы*** (КЗ 297, 15-16).

Сердитостъ – сердце (стилістичні синоніми). [Причина сліз] *З* ***сердца****, з* ***сердитости*** (Вел. 146, 27); пор. лексему “серъце” в цьому ж значенні: [батько каже про сина] *из* ***серъца-м*** *го побил, А тепер бим го рад колачем привабил* (Дерн. зб. 51,17-18).

Розгалужений ряд семантико-стилістичних *синонімів смутокъ – смущєніє, скорбъ, пєчаль, жаль, жалостъ, фрасунокъ* (пор. пол.frasować się < нім. fressen[26]), *соболѣзнованіє.* П.Беринда наводить ряди *“Скръбь: фрасунокъ, смуто(к)…”* (ЛС 115), “*Печаль: Фрасунокъ, болєсный жаль, пєчалованьє, скорбъ, болєзнь,…журба, смутокъ”* (ЛС 81). *Яко ѡгнь прє(д) водою хо(ч) нє ра(д) смиряє(т): тако и радо(ст) изъ* ***сму(т)комъ*** *житіѧ нє має(т)* (КЗ 79, 2-3); *жаднаѧ вѣ (м) нєндза у нєго нє жиєтъ: а ѡнъ вла(с)нє в* ***фрасу(н)ку*** *або в* ***скорби*** *жиєтъ. Ґды (б) добрыє и мнѣ бгъ давалъ повоже(н)ѧ: нѣgды бы(м) дарємно(г)[о] нє по(з)налъ* ***смущє(н)ѧ*** (КЗ 85, 31 – 86, 2*); Ѡ вєсєлости дво(р)ско(и) и ѡ* ***смущєніи*** (КЗ 183, 16-17); *Zнаючи… и(ж) будє(т)* ***пєча(л)*** *и* ***ско(р)бъ*** *и* ***фрасуно(к)*** *мѣти* (КЗ 39, 17-18*); І игры и(х)* [довбишів і трубачів] *слухачо(в) часомъ ввєсєляютъ: а іно(г)да на* ***жало(ст)*** *вєлику взбуждаютъ* (КЗ 278, 1-2); *Ѡ бжє тво(р)чє тожє(с)* ***жалю*** *на(м) примножаєшъ* (КЗ 106, 26); [причина сліз] *З* ***жалю*** *албо з* ***соболѣзнованія****. З* ***фрасунку*** (Вел. 146, 30-31).

Хотѣніє - жєланіє, жаданє (у XV ст. у значенні “прохання; вимога”[27]; зв’язок із *жадати* “хотіти” висуває цю лексему в напрямку домінанти), *волѧ* (у цьому значенні відоме у XV ст.[28]), *охота* (семантико-стилістичні синоніми)*: ...и дає(т) є(и) по своє(м)* ***хотѣніи*** *что проситъ* (КЗ 153, 6); *Хс спо(л)нитъ вши тыє* ***жєланіѧ*** (КЗ 99, 3); *Много таки(х) є(ст)... что смє(р)тє(и) жадаю(т): ко(т)рымъ* ***жада(н)ємъ*** *свои(мъ) бгу наругаютъ* (КЗ 36, 15-16); *воздаждъ и(мъ), яко ты сам(ъ) хощеши хо(ч) sломъ: или я(к)* ***волѧ***

твоѧ стаѧ хочь добромъ (КЗ 84, 5-6*); прибудє(т)* ***охоты*** *до всєго* (КЗ 172, 27).

Шляхетство – благородіє (засвідчено в кінці XVI ст.[29]) – стилістичні синоніми. *О* ***шляхетствѣ*** *, албо, quod idem est, о* ***благородіи*** (Вел. 153. 28-29).

Наведений матеріал доводить, що синонімічні пари та ряди утворює не лише абстрактна, але й конкретна лексика.

Серед назв осіб за покликанням виділяються семантичні (наприклад, *писатє(л) - вѣршописєцъ)* та стилістичні синоніми (типу *проповѣдникъ – казнодѣи).* Для назв осіб за їх чинністю характерна семантико-стилістична синонімія (наприклад, *врагъ – нєприятєлъ, супостат).* Побутова лексика представлена ширше у поезії К.Зиновієва, що зумовлено тематикою творів. Тут наявні абсолютні (наприклад, *годинникъ – зєгаръ),* семантичні (*икона - ѡбраз*), стилістичні *(шабля - мечъ)* та семантико-стилістичні *(дорога – путъ, шляхъ, стєжка, стєзѧ)* синоніми. Синонімічні ряди й пари сформовані переважно народною лексикою, трапляються запозичення *(термѣнъ).* Абстрактні поняття передані найбільш кількісно наповненими і стилістично диференційованими синонімічними рядами. З огляду на типологію серед одиниць виявляємо, значну кількість книжної лексики (типу *блгостынѧ, чаянiє).* У цій категорії не представлена абсолютна синонімія, що свідчить про семантичну і стилістичну розгалуженість абстрактної лексики цього періоду, її здатність до вираження великої кількості відтінків значень. Так, наприклад, у синонімічному ряді *робота – праца, трудъ, труждан*є*, трудность, дѣло домінанта "робота"* є стилістично нейтральною і найбільш абстрактною за значенням, слова *"праца" і "трудъ"* є семантично вужчими за домінанту, в лексемах *"труждан*є*" і "трудность*" помітний відтінок значення "дія", слово *"дѣло*" семантично найбільш віддалене і може розглядатися як контекстуальний синонім з відтінком ситуативності[30], оскільки не всяке діло, справа є роботою.

Таким чином, проведений аналіз доводить, що іменникова синонімія широко представлена у поетичній спадщині Климентія Зиновієва і дещо меншою мірою – у творчості Івана Величковського.

Змодельовані синонімічні ряди дають змогу провести паралель від кінця XVII століття до наших днів. І справді, хоча синонімія вважається синхронічним явищем, синонімічний ряд по

суті не має часових рамок[31]. Звичайно, протягом історії відбуваються зміни як у лексичному складі, так і в семантиці слів, деякі лексеми виходять з ужитку через зникнення відповідних реалій чи активізацію їхніх синонімів, синонімічні ряди поповнюються новими словами, у тому числі й запозиченнями.

Водночас можна побачити, що певна кількість синонімічних рядів зазнала незначних змін упродовж століть. “Краса – врода”; “робота – праця, труд”; “ворота – брама” – ці й подібні ряди й пари синонімів наявні і в сучасній українській мові. У процесі історичного розвитку зі складу синонімічних рядів випали слов’янізми (типу *благостыня, благотворєніє),* ряди синонімів позбулися історичної лексики, яка в сучасний період уживається хіба що в художніх творах на історичні теми (наприклад*, рєчєнєць).* Деякі слова, вийшовши з літературного вжитку, локалізувалися в говорах (так, слово *фрасунок,* поширене досі в південно-західних діалектах, ще у XVII столітті вживали і Климентій Зиновіїв, який походив із Правобережжя[32], і полтавець І.Величковський). У деяких синонімічних рядах активізувалися одні лексеми, тим часом, як інші поступово вийшли з ужитку. Так, із ряду *термѣнъ – рокъ, рєчєнєць* в сучасній українській мові залишилося запозичення “термін”.

Проблема дослідження історичної синонімії ускладнюється тим, що масив лексики, який до нас дійшов, обмежений тематикою та змістом пам’яток, що збереглися до наших днів, проте моделювання синонімічних рядів II половини XVII століття через порівняння їх із попередніми джерелами дає змогу відтворювати процес формування синонімії цього періоду, що пов’язується з рухом значень слів.

[1]Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. – М., 1986. – С. 109; [2]Там само. - С.109; [3]Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – У 28 вип. – Вип.1-7. – Львів, 1994-2000. – Вип. 1. – С.71; [4]Там само. – Вип.5. – С.185; [5]Там само. – Вип.6. – С.158; [6]Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – У 2 т. – К., 1977-1978. – Т.II. – С.42; [7]Словник української мови – Вип.3. – С.48-49; [8]Там само. – Вип.6. – С.240; [9]Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 2000. – 806s. – S.651; [10]Словник староукраїнської мови – Т. II. – С.70; [11]Брагина А.А. Указ.раб. – С.27; [12]Brückner A. Зазнач. праця. - S.569; [13]Словник староукраїнської мови – Т.II. – С.301; [14]Там само. – Т.II. – С.553; [15]Словник української мови - Вип.6. – С.48-49; [16]Словник староукраїнської мови – Т.I. – С.513; [17]Там само. – Т.II. – С.68; [18]Там само. – Т.I. – С.592; [19]Там само. – Т.I. – С.539; [20]Там само. - Т.II. – С.124; [21]Там само. – Т.II. – С. 224; [22]Bańkowski

A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – T.I-II. – Warszawa, 2000. – T.II. – S.757; [23]Словник староукраїнської мови – Т.ІІ. – С.271; [24]Там само. – Т.І. – С.478; [25]Там само. – Т.І. – С.248; [26]Brückner A. Зазнач. праця. - S.127; [27]Словник староукраїнської мови – Т.І. – С.352; [28]Там само. – Т.І. – С.195; [29]Словник української мови – Вип.2. – С.101; [30]Filipec J. Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie (Příspěvek k poznání systému v slovní zásobě). – Praha, 1961; [31]Брагина А.А. Зазнач. праця. – С.65; [32]Визначна пам'ятка українського письменства / В.П.Колосова, І.П.Чепіга // Климентій Зіновіїв. Вірші Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги, вст. ст. В.П.Колосової та І.П.Чепіги. – К.,1971.

Список умовних скорочень назв джерел

Гербы... - Гербы и трены при гробѣ и трунѣ того ж яснепревелебного єго милости господина, отца и пастыра кир Сильвестра Косова, архієпископа, митрополита кієвского, галицкого и всея Россіи, екзархи святѣйшого апостол[с]кого Константінополскаго трону, з свѣтом раздѣленного, на подѣленнє жалю, през музы коллекгіум Києво-Могилеанского раздѣленые // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядн. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. – К., 1992. – С.66-97.

Дерн. зб. - Інтермедії з Дернівського збірника // Українські інтермедії XVII – XVIII ст. / Упоряд. Л.Махновець. – К., 1960. – С.50-83.

І.Вел. - Величковський І. *Твори. – К., 1972. – 191с.*

ІКД - Інтермедії *до драми М.Довгалевського "Комическое дѣйствіе" //* Українські *інтермедії... – С.99-120.*

КЗ - Климентій Зіновіїв *Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги, вст. ст. В.П.Колосової та І.П.Чепіги. – К., 1971. – 391с.*

ЛС - Лексикон *словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вст. ст. В.В.Німчука. – К., 1961. – 272с.*

"О Боже мой..." - *"*О *Боже мой милостывій..." //* Українська *поезія... – С.113-114.*

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Г.І., Мартинова, канд. філол. наук

СХІДНА ЗОНА СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті подано лінгвогеографічну характеристику східної зони середньонаддніпрянських говірок, унаслідок чого їх кваліфіковано як мішані з елементами різних діалектних систем.

The article is presented the characteristic of east zone of the mid-upper-Dnieper patois because of that their gualificated as mix with elements different dialectical systems.

Одним із найважливіших завдань діалектології залишається членування діалектних територій та визначення наслідків між говіркових контактів у невеликих діалектних зонах. Середньонаддніпрянський діалект досі не був об'єктом регіонального лінгвогеографічного аналізу, хоч так потреба очевидна як з огляду на удокладнення його внутрішньої диференціації, уточнення зони поширення, так і особливостей формування. Картографування явищ фонетичної і фонологічної системи середньонаддніпрянського говору дозволило встановити внутрішню диференціацію середньонаддніпрянського діалекту, для якої релевантними виявились опозиції *центр – периферія, північ – південь, захід – схід.* Це дало підстави виділити діалектні зони – *центральну, північну, південну, західну і східну*, у межах яких функціонують окремі групи говірок.

Об'єктом аналізу у пропонованій статті є східні середньонаддніпрянські говірки, проблема статусу яких залишається актуальною в українській діалектології. На специфічність полтавських і східнополтавських говірок (так умовно називали говірки, що знаходяться східніше р.Сули) вказували ряд дослідників. Більше як століття тому К.П. Михальчук, характеризуючи східну гілку говірок лівого берега Дніпра, відзначав, що у них ще можна було фіксувати первинний стан механічного змішування складових елементів нового говору – то подільських, то сіверських, то

українських, то волинських за приналежністю[1]. В.С.Ващенко, досліджуючи полтавські говірки як цілість, виявив їх неоднорідність і диференціював на центральні, північні, західні, наділивши кожну групу своєрідними особливостями, а також прилягаючі до них слобожанські, степові і невелику смугу північноукраїнських. Північною межею полтавських говірок дослідник вважає р.Сейм, східною – умовну лінію від Красноградa в напрямку між Опішнею і Краснокутськом, Зіньковом і Охтиркою, Гадячем і Лебединoм до Білопілля; південною — нижню течію р.Орелі в нарямку до Красноградa[2]. Ф.Т.Жилко виокремив полтавські і східнополтавські говірки, тим самим обмежуючи функціонування на сході і півдні, на його думку, давнього середньонаддніпрянського говору. Дослідник вважав полтавські говірки генетично пізнішими і відмежовував їх від середньонаддніпрянських ізолінією східніше Переяслава-Хмельницького по річці Оржиці до впадіння її в Сулу і від неї до Кременчука[3]. С.П.Бевзенко, погоджуючись щодо виділення полтавських говірок, не відобразив їх на карті, поданій у посібнику, а східнополтавські говірки він взагалі відніс до слобожанських[4]. І.Г.Матвіяс хоч і відзначав, що частина говірок на Лівобережжі позначена специфічними рисами, проте вважав, що їх наявність як окремого типу ніким не обґрунтована[5]. На карті діалектної диференціації говорів української мови, вміщеній в АУМ, полтавські і східнополтавські говірки віднесено до середньонаддніпрянського говору, хоч мішаний характер говірок північно-східної і південно-східної Полтавщини виразно засвідчують карти АУМ, що репрезентують ареали смуги контактів північних (переважно східнополіського), південно-західних і південно-східних говорів[6]. Карти засвідчують, що східні середньонаддніпрянські говірки виникли унаслідок тривалих міждіалектних контактів, і тому потребують ретельного аналізу наявної лінгвогеографічної інформації та регіонального дослідження.

Власне зональні ізоглоси, що окреслюють ареали східної групи говірок, перетинають досліджувану територію по горизонталі, будучи спрямовані із півдня на північ, і по вертикалі у напрямку із заходу на схід. Очевидно, ізоглоси першого типу репрезентують поширення особливостей південно-західної локалізації з південного заходу, про що свідчать мікроареали цих явищ у правобережних південних говірках. Вони підтверджують думку Ф.Т.Жилка, який вважав, що дозаселення на правобережжі Середньої Наддніпрянщини

відбувалося головним чином із заходу до басейну р.Гнилий Тікич та на південь від басейну р.Тясмин, а на Лівобережжі по басейну р. Орелі, переважно на північ від неї, р.Псла та в басейні р. Ворскли і далі на схід[7]. Ізоглоси другого напряму свідчать про відмежування східних говірок мішаного типу від лівобережних наддніпрянських. Східні середньонаддніпрянські говірки виокремлюють такі власне зональні ізоглоси: реалізація фонеми /е/ звуком [і] перед складом з [і] та у сусідстві з м'якими приголосними; реалізація фонеми /а/ звуком [і] у закінченнях *–ім,- іх* дав.–місц.в. мн. іменників*: ˈкон'ім, ˈл'уд'ім, на^ˈкон'іх, на^ˈл'уд'іх;* реалізація фонеми /а/ звуком [і] у лексемі *коˈлод'із';* випадки нейтралізації опозиції /и/ : /о/→[и], [и[1]], ‹$о_и$›, ‹$и_о$›; нейтралізація опозиції /р/ : /р'/ у кінці слова; нейтралізація опозиції /ч/ : /ч'/→[ч'(ч˙)[1]], [ч']; парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч'(ч˙)/ /дж/, повне чи часткове руйнування опозиції /у/ : /о/ переважно у рамках вокальної гармонії. Від центральної і південної груп говірок східну зону досліджуваного континууму відмежовує така умовна лінія: Шишаки, Трубайці Хорольського р–ну – Устимівка Семенівського р–ну – Гриньки Глобинського р–ну Полтавської обл. – Тіньки Чигиринського р–ну Черкаської обл. – Велика Андрусівка, Григорівка, Талова Балка Світловодського р–ну Кіровоградської обл. Пасмо ізоглос, що репрезентують східну зону середньонаддніпрянських говірок, широке; ізоглоси розташовані ступінчасто із заходу на схід та з півдня на північ. Більшість із них проходять східніше р.Сули, проте дві пролягають західніше, приблизно по межі Черкаської і Полтавської обл.. У південній частині на Правобережжі ізоглоси захоплюють кілька говірок Чигиринського р–ну Черкаської обл., Знам'янського, Світловодського р–нів Кіровоградської обл. та Кременчуцького р–ну Полтавської обл. Частина зональних ізоглос східної групи говірок утворює мікроареали переважно у західній і південній зонах досліджуваного континууму, ніби вказуючи на шлях їх поширення.

Правомірність виокремлення східної зони у системі досліджуваних говірок підтверджують інші джерела. Так, виділені В.С.Ващенком центральні полтавські говірки, розташовані у радіусі 100–120 км навколо Полтави, характеризують такі риси: закінчення *–ом* у ор. в. одн. іменників середнього роду із суфіксами –ат–, –ен–: *теˈл'ом, йагˈн'ом, поро́с'ом,* закінчення *–е* у наз.в.мн. іменників із суфіксом –ан–*: громаˈд'ане, ци́ган,* форма дав. в. займенника я: *м'і́н'і*, інфінітив на *–ти* чи *–т,* тоді як на *-т'* майже не виявляється;

закінчення *–ат, -ут* у 3 ос. одн. і мн. дієслів тепер. часу. Західна межа цих говірок Градизьк – Семенівка – Лубни – Лохвиця приблизно відповідає межі східної зони досліджуваних говірок[8]. У межах східнополтавських говірок виділяли південнополтавські, або кобиляцькі, що як суцільний масив визначають за деякими рисами, властивими для південно-західних діалектів: послідовне поширення прийменника-префікса *від-,* твердий [т] у 3 ос. одн. і мн.теп.ч. дійсного способу та 2 ос. мн. наказового способу дієслів 2 дієвідміни *ходит, ходят, ходіт;* переважно закінчення твердої основи у дав.в.одн. іменників чол.і жін.р. з м'якою основою: *ковальові* (поряд з *ковалеві), землью;* закінчення *–ові* у дав. в. одн. іменників середнього роду із суфіксами –ат–, –ен–: *тельові*[9]. Територіально цим говіркам відповідають виділені В.С.Ващенком степові, що поширені на південний схід від центральних полтавських, – по Дніпру та нижній течії Орелі в напрямку до Красноград. Дослідник характеризував їх такими рисами: звук [и] у іменнику *ги*ˡ*рок;* зрідка зближення вимови ненаголошеного [о] з [у] у рамках вокальної гармонії*: то*ᵘˡ*б'і, го*ᵘˡ*лубка;* дієслівні форми 3 ос. одн. тепер. часу: ˡходе, ˡносе, пˡросе[10]. Ф.Т.Жилко вказував на необхідність виділення східнополтавських говірок, які не можна відносити до середньонаддніпрянських, оскільки вони багатьма своїми рисами відрізняються і є перехідними до слобожанських. Міграційні рухи з подільських говірок відбувалися переважно на менше заселену південну смугу правобережних середньонаддніпрянських говірок та далі на схід і північний схід по басейну річок Псла і Ворскли, тобто на територію південно– і східнополтавських говірок[11]. За матеріалами АУМ, для південно-східної частини середньонаддніпрянського ареалу, характерні ряд особливостей південно-західної локалізації, що є важливим лінгвістичним аргументом на користь думки Ф.Т.Жилка. Зокрема, у них зафіксовано: приставний голосний [и]: *ир*ˡ*жати (т'), ир*ˡ*жут'(ат');* [і] як репрезентант [е](←*ь) у післянаголошеному закритому складі: ˡ*перст'ін', х*ˡ*лоп'іц', ˡкус'ін',* ˡ*диш'іл',* ˡ*п'ів'ін';* [і] як репрезентант ненаголошеного *ę*: ко*ˡ*лод'із';* [і] як репрезентант ненаголошеного *ę у числівниках на –дцять: *два*ˡ*нац':іт', де*ᵘ*ўат*ˡ*натц'іт';* звук [оᵘ] перед складом з наголошеним [і]: *о*ᵘ*к*ˡ*р'іп;* фонетична структура слова *шворінь: с*ˡ*вор'ін', с*ˡ*ворен', с*ˡ*воре*ᵘ*н'*; [е], [еᵘ...и] як відповідники кореневого ненаголошеного *о: *ле(е*ᵘ*...и)ско*ˡ*тати(т');* фонетична структура лексеми *сочевиця:*

сача(о,е,и)ˈвиц'а; фонетична структура лексеми *щавель: шчаˈв'ій, шчаˈв˙іл';* [у] як відповідник ненаголошеного *у: *учˈкур;* сполука [мн]: *ˈр'імниї ;* [с'ц'] у кінці слова*: г'іс'ц', тес'ц';* [с'ц']: *шˈчас'ц'а;* [с'ц']: *капус'ˈц'аниї;* закінчення *–ойу* у ор.в.одн. іменників колишніх ја-основ після [ц]: *доˈлон'ойу, криˈниц'ойу;* закінчення *–а* у род. в. одн. іменника сир: *ˈсира;* закінчення *–ові* у дав.в.одн. іменників чол.р.колишніх јо-основ: *ˈгайов'і*; закінчення *–ом* у ор.в.одн. іменників чол.р.колишніх јо-основ: *коˈн'ом;* закінчення *–ом* у ор.в.одн. іменників чол.р. колишніх јо-основ: *ˈгайом, ˈрайом;* закінчення *–ові* у дав.в.одн. іменників середнього роду колишніх т-основ: *теиˈл'ов'і, гуˈс'ов'і, йагˈн'ов'і, пороˈс'ов'і;* закінчення *–ом* у дав.в.одн. іменників середнього роду колишніх т-основ: *теиˈл'ом, гуˈс'ом, йагˈн'ом, пороˈс'ом;* закінчення *–ім* у дав.в. іменників коні, люди: *ˈкон'ім, ˈл'уд'ім;* закінчення –іх у місц.в. іменників сіни, груди*: у^с'ін'іх, у^гˈруд'іх*; дав. в. займенника я: *м'іˈн'і;* дав. в. займенників ти, себе: *туб'і, суб'і;* наз.в.числівника чотири: *чиˈтири, чеˈтири;* інфінітив дієслів із закінченням –ти, –т: *хоˈдити, сиˈд'іти,* рідше *хоˈдит, сиˈд'іт;* і 2 ос.одн. теп.ч.дієслова *дути: ˈдуйу, ˈдунеш;* закінчення *–ат* у 3 ос. мн. теп.ч. дієслів 1 та 2 дієвідміни: ˈход'ат, ˈнос'ат, воˈлочат, ˈлоўл'ат; лексема *насˈтіл'ник* 'скатерть'*; коˈлиска* 'гойдалка'*; ц'а-ц'а,* рідше *теиˈреш* 'вигуки, якими відганяють овець'*; вут'-вут'* 'вигук, яким кличуть гусей'[12]. Останні чотири особливості репрезентують елементи північної локалізації, що підтверджує думку Ф.Т.Жилка про те, що дозаселення сюди відбувалося також з півночі, хоч і меншою мірою, ніж з південного заходу, про що свідчать також зведені карти АУМ[13]. Саме наявність особливостей інших діалектних систем, що виявлені не спорадично, а більш-менш регулярно є специфічною рисою східної групи досліджуваних говірок, які повинні стати об'єктом докладного вивчення.

У східній зоні досліджуваних говірок виділяємо ряд мікроареалів явищ, властивих , з одного боку, центральним середньонаддніпрянським говіркам, а з другого, північним і південно-західним діалектам. Невеликий замкнений ареал окреслює ізофона типової для центральних середньонаддніпрянських говірок парадигматичної структури піднебінних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/. Кілька мікроареалів явищ північної локалізації фіксуємо у південній частині східної зони: реалізація /і/(←*ě) звуком [и] у слові *симїˈ(н')а;* звук [у] як репрезентант /у/(←Q): *дуˈбина, дубˈрова;*

реалізація фонеми /і/(←*о) звуком [у]: *с'тул(')иц', с'тул(')чик;* реалізація фонеми /і/(←*о) звуком [о]: *пиро'жок;* спорадична реалізація фонеми /і/(←*і, *и) звуком [и] у закінченнях прикметників, займенників у наз.в.мн.: *са'ми, та'ки;* спорадична реалізація фонеми /і/(←*і, *и) звуком [и] у іменниках з основою на шиплячий у наз. в.мн.типу *'д'іжи, г'роши.* Наявність у східній зоні досліджуваних говірок ареалів і мікроареалів північної локалізації аргументує думку Ф.Т.Жилка про дозаселення лівобережних говірок з півночі, однак значну частину нашарувань на середньонаддніпрянську діалектну основу становлять елементи південно-західних діалектів[14]. Крім названих вище ареалів східної зони, виділених за результатами нашого картографування та за АУМ, фіксуємо також ряд мікроареалів подільського та волинського походження: спорадичні випадки реалізації фонеми /и/ у наголошеній позиції звуком [е]: *о'ден, по'сед'іти* тощо; реалізація фонеми /е/ в звукові [а] у суфіксі пасивних дієприкметників *–ан(ий);* випадки повної і часткової нейтралізації опозиції /у/ : /о/; лексикалізовані випадки реалізації /о/ звуком [і]; спорадична реалізація /о/ у звукові [и], архіфонемах ‹$о_и$›, ‹$и_о$›: *$ти_о$'д'і, 'п˙ідто$_и$чка;* протеза [г] в окремих формах; лексикалізовані форми з диспалаталізованим [р'];парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /дж/; руйнування фонемних опозицій /з/ : /ж/, /ц/ : /ч/ у позиції перед голосними переднього ряду унаслідок повної чи часткової втрати ДО "дентальність": *'р'із$_ж$н'і.* Оскільки з XVI ст. добре заселеними були землі до Полтави на Лівобережжі і Чигирина, Балти на Правобережжі[15], то говірки східної зони сформувались у II половині XVI ст.–XVII ст. унаслідок дозаселення території, що знаходилась східніше Псла, як людністю з середньої та південної Київщини, так і вихідцями з інших регіонів, зокрема східного Полісся, Волині, Поділля, частково Галичини. Лінгвістичним підтвердженням цього, є лінгвогеографічні свідчення регіонального картографування середньонаддніпрянських говірок, матеріали АУМ та окремі дослідження.

Отже, східна група досліджуваних говірок становить своєрідне мовно-територіальне утворення, яке включає говірки мішаного типу, у яких наявні деякі основні риси середньонаддніпрянського діалекту, проте їм характерний системний вияв особливостей південно-західної локалізації та окремі

вкраплення поліських нашарувань. Під впливом середньонаддніпрянського діалекту частина цих особливостей нівелювалася чи нівелюється, проте їх наявність ще достатньо виразна для того, щоб ці говірки не зараховувати до середньонаддніпрянських, а розглядати як мішані. На жаль, проблема статусу східнополтавських говірок, яка була дискусійною принаймні упродовж півстоліття, залишається актуальною і потребує розв'язання у докладному регіональному дослідженні.

[1]Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 458; [2]Ващенко В.С. Полтавські говори. − Х., 1957. − С. 408−413; [3]Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. − К., 1955. − С. 156−157; Атлас української мови. − В 3−х т.− Т. 3. − К., 2001. − Ч. 1. − к.VIII. Далі АУМ; [4]Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 235; [5]Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. − К., 1990. − С. 118; [6]Атлас української мови. − В 3−х т. − Т. 1. − К., 1984. − к. IX, кк. №№ 367 − 262; [7]Жилко Ф.Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії//Філологічний збірник. – К., 1958. – С.76; [8] Ващенко В.С. Зазнач. праця. − С. 408−411; [9]Жилко Ф.Т. Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення) // Середньонаддніпрянські говори. − К., 1960. − С. 12; [10]Ващенко В.С. Зазнач. праця. − С. 411−412; [11] Жилко Ф.Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 75−76; Жилко Ф.Т. Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення) // Середньонаддніпрянські говори. − К., 1960. − С. 12; [12]Атлас української мови − В 3−х т. − Т.1. − К., 1984. −кк. №№ 24, 47, 48, 50, 61, 63, 77, 78, 83, 88, 96, 109, 110, 111, 186, 193, 198, 199, 200, 210, 210, 222, 223, 224, 225, 249, 250, 257, 261, 294, 296, 336, №339; [13]Жилко Ф.Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 75−76; Атлас української мови. − В 3−х т. − Т. 1. − К., 1984. − кк. №№ 387, 388; [14]Жилко Ф.Т. Зазнач праця. − К., 1958. − С. 75−76; [15]Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки института истории АН СССР. − М., 1950. − Т. 32. − С. 232; Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. − К., 1898. − Кн. 12. − С. 8−137.

Г.І. Дуброва, студ.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ РАКУРС

У статті на матеріалі пам'яток другої половини XVI – XVII ст. і сучасних діалектних словників досліджуються теоретичні проблеми функціонування української діалектної лексики в діахронному зрізі. Велика увага приділяється статусу запозичень, зокрема полонізмів.

In the article the theoretical problems of the Ukrainian dialect lexicon's functioning in diachronical aspect are analysed (based on the material of the ancient and modern Ukrainian lexicography). The main attention is attached to the loanings' status, particularly to the polonisms.

Багатство лексики народних говорів, різноманітність номінацій, збереження у словниковому складі діалектної мови одиниць, відмінних за генетичною та часовою віднесеністю, - усе це актуалізує дослідження складу, закономірностей системної організації, особливостей функціонування лексики говорів на одному синхронному зрізі чи в їх сукупності, тобто в діахронії. Цінність діалектних даних зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики, літературознавства та ін. Таким чином, усі галузі наук, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної та духовної культури етносу, значною мірою спираються на свідчення діалектної лексики. І це не випадково, оскільки не лише нові методи можуть збагатити такі дослідження, а й нові конкретні мовні факти, особливо дані народних говорів, що часто виступають каталізаторами нових ідей, нових підходів до вирішення складних проблем. Динаміка діалектної лексики простежується в ареальному і часовому аспектах. З одного боку, доводиться спостерігати взаємодію літературної та народно-розмовної мови в різні історико-мовні періоди і набуття останньою статусу літературної (особливо під час становлення літературних норм), а з іншого, визначати процеси переходу цієї

лексики у статус діалектної, а отже, досліджувати релікти колишніх лексичних одиниць, що функціонували в староукраїнській мові, на матеріалі сучасних діалектів (діахронний аспект). Крім цього, зовні нетипові формальні і семантичні зміни лексики в більшості випадків мають відповідники в інших говірках (синхронний аспект).

Важливим є визначення таких синхронних зрізів староукраїнської мови, коли в ній відбувалися важливі зрушення в різних галузях, що, у свою чергу, спричинювало збільшення вмісту запозичених слів. Так, починаючи з XIV ст., і активніше у староукраїнській мові другої половини XVI – XVII ст. функціонують запозичення з польської мови. Статус цих слів як літературних відповідників, запозичень чи діалектизмів не засвідчено у тодішніх лексикографічних працях. Зважаючи на варіативність літературної норми у періоди адаптування книжної мови до народнорозмовних зразків і становлення літературної мови на народній основі, доцільно надавати цим полонізмам літературного статусу.

В українському мовознавстві неодноразово наголошувалось на потребі системного вивчення лексичного складу українських говорів (Й. Дзендзелівський, П. Гриценко). Особлива увага до лексики викликана тим, що вона найчутливіше реагує на зміни, легко засвоює іншомовні слова. Деякі рівні південно-західного наріччя (морфологічний, словотвірний, фонетичний) опрацьовані краще, ніж лексика (див. праці К. Дейни, А. Залеського, Я. Пури, П. Приступи, Н. Осташ, В. Грищука, Д. Гринчишина та ін.) що ж до лексики цих говорів, то вона вивчена фрагментарно. Оскільки предметом нашого зацікавлення виступають полонізми в південно-західних українських говорах, то треба поставити такі завдання для дослідження: 1) схарактеризувати діалектну лексику сучасної української мови щодо наявності полонізмів; 2) з'ясувати їх вплив на формування сучасної діалектної лексики; 3) зіставити польські запозичення в українських говорах з їх статусом в українській літературній мові другої половини XVI-XVI ст.

Серед пам’яток другої половини XVI – XVIIст. найбільша кількість полонізмів у перекладах з польської мови на мову руську (українську), що представляють рукописні пам’ятки, наприклад, Выкла(д) мѣсцъ труднѣших, I пол. XVII ст., Книга трєтяѧ каза(н)я розныє, I пол. XVIIст. Наступна група пам’яток – страродруки ораторсько-проповідницького і полемічного характеру (Галятовський І. Грѣхи розмаіти, 1685 р., Ключ разумѣния, 1663р., Зизаній Ст.

Казанье святого Кирилла, 1596 р., Радивиловський А. Вѣнец Христов, 1688 р., Смотрицький Г. Ключ царства небесного, 1587 та ін). У цей час казання будується переважно за латино-польським зразком, що робить органічним використання полонізмів.Так само відчутний цей польський вплив і в інших пам'ятках, зокрема полемічних. Для аналізу було обрано також лексикографічні праці другої половини XVI – XVII ст. - Лексикон славенороський Памва Беринди, 1627, Лексис Лаврентія Зизанія, 1596. У перекладній частині лексикографічних досліджень вміщено польські слова поруч із староукраїнськими, що засвідчує лексичну синонімію.

Остання виникла внаслідок тривалих польсько-українських мовних взаємовідношень, що вже тривало декілька століть ще до появи Речі Посполитої. Українська інтелігенція, до якої належали автори, найпершою відчула вплив польської мови, особливо на західно-українських землях, знала польську мову й говорила нею. Українські письменники, такі як І. Галятовський, А. Радивиловський, П. Могила та ін. стають двомовними й майстерно пишуть свої твори українською та польською мовами. Взагалі, українська шляхта намагалася у всьому наслідувати шляхті польській і почала користуватися польською мовою навіть у буденному вжитку. Більшість цієї шляхти незабаром зріклася свого народу, прийняла католицтво і польська мова стала для неї рідною.[1]

Для визначення реліктів полонізмів, які функціонували в староукраїнській мові, потрібно проаналізувати лексичний склад сучасних українських діалектів. Формування української мови до XVI ст. на основі південно-західного наріччя і локальна близькість цього наріччя із Польщею сприяли входженню полонізмів саме в ці говірки, насамперед бойківські, буковинські, а також до говірок іншої групи – північної: західноволинські та ін. Опис південно-західного наріччя, найбільш архаїчного в українській мові, вміщено в працях І. Верхратського ("Говір батюків", "Говір замішанців", "Знадоби до словаря южноруського", "Про говір галицьких лемків", "Про говір долівський"), В. Гнатюка ("Русини Пряшівської єпархії і їх говори", "Руські оселі в Бачці"), В. Шухевича ("Гуцульщина") та ін. У цих працях засвідчено лексику названих говірок кін. XIX – поч. XX ст. із зазначенням її походження, в тому числі зафіксований чи не найбільший відсоток полонізмів. Дані цих праць підтверджуються і доповнюються сучасними діалектологічними дослідженнями (М.

Корзонюка “Матеріали до словника західноволинських говірок”, “Матеріали до словника буковинських говірок”, М. Онишкевича “Словник бойківських говірок”, М.Пшепюрської “Надсянський говір”, Studia nad dialektologią ukraińską i polską).

Дослідження діалектної лексики в історичному аспекті показують, що частина вживаних в другій половині XVI – XVII ст. полонізмів збереглася в бойківських, буковинських, західноволинських та інших говірках, але багато запозичень з польської мови в опрацьованих нами матеріалах не засвідчено в сучасних українських говорах. Очевидно, більшість із них – історизми другої половини XVI – XVII ст., напр., бонда “гроші, що заробив невільник” (Історичний словник українського язика/ під ред. проф. Є. Тимченка. – Харків, 1930. – Т.1, 123), гисарня “майстерня, де виливають літери до друку” (Тимченко, 524), але зустрічаються слова гавенда “вигадка” (Тимченко, 498), гавтъ “гачок, застібка” (Тимченко, 499), гайстер “чорний боцян, чорногуз” (Тимченко, 501), гамонъ “роззява, дурень, пришелепкуватий” (Тимченко, 506), ганкеръ “скріпа, стягач, залізна клямра, що в’яже частини стін, муру або балок” (Тимченко, 507), герстъ “отоман, ватажок, голова” (Тимченко, 520), гецовати “шліфувати, полірувати” (Тимченко, 522), , змаза “пляма” (Gesta Romanorum, 74), коропатва “куріпка” (Gesta Romanorum, 75) та ін. Названі слова вміщено в словнику Є.Тимченка, але з постійною фіксацією їх як запозичень в давніх пам’ятках не пізніше XVIII ст. Варто також зазначити, що більшість цих слів – германізми, які потрапили до української мови через польське посередництво. У цьому разі варто окреслити ще одну проблему дослідження діалектної лексики сучасної української мови в ретроспекції – визначення належності слів до польських запозичень і час входження їх в діалект. Крім того, інколи важко розмежувати власне полонізми та запозичення з інших мов через польське посередництво. Так, М.Онишкевич наводить такі групи запозиченої лексики за джерелами в бойківських говірках:

1) власне полонізми, наприклад: *броети,вашедь, взавід, вивиґматати, вигрівач, виспа, виступок, вшиток, гварити, глупства, дуфати, завше, занізвати, зась, збиткуватися, зуфалий, інцідла, кобіта, крак, кревний, прибишувати, притомок, розмаїто, сеймити, стокротне, схлібяти, тягарівка* та ін.;

2) германізми: *балія, бинда, брандура* зі всіма варіантами,

ванькир, ваньтюх, вирахуватися, вінчувати, гандилити, гендляр, гаптка, гарап, ґнирати, ґод, ґраґарь (з варіантами), *дилина, диль, жубрувати, капірувати, кльоб, лата, латри, літерки, маглівнпця* (з варіантами), *мадзяти, маця, полумадьок, ринва, тибель, трам, фіра, шифля, шпихлір* та ін.;

3) латинізми: *атрамент, астамент, бурак, віват, віхтували, гинґлюс, интерциза* (з варіантами), *конотачка, контракт, лівар, мапа, пулярош* (з варіантами), *рицепка, титулу, фантувати, фариня, фолгоїн, фрибра, цирата, шальвія* та ін.;

4) галліцизми: *бальон, бамбони, бухи, валіза, калісони, кондовіт, майшет, манорія, портфель, таборек* та ін.;

5) чехизми: *бобруна* (з варіантами), *внет, гне, канцір, кляштор, криж* (з похідними), *малженський, повх, трапитися* та інш.;

6) угризми: *карбач, покиришований, фалат, чемерства* та ін.;

7) тюркізми: *барханя* (з варіантами), *воркіш, габляк, тидия, димка* (= спідниця), *курманя, кутас, місюрка, чіжми* та ін.;

8) італіанізми: *басамани, фалъбанка, фацєлик, фаціята, фоса, фраінки, фріко* та ін.;

9) англійського походження в польській мові є: *ровер* і *доляр*.[2]

Ще однією проблемою історико-діалектологічного дослідження є визначення критеріїв розмежування питомої української лексики і слів, які увійшли до її складу, очевидно, ще в дописемний період. На думку І. Огієнка, “чимало слів, які ми звичайно вважаємо за полонізми, знаходяться вже в українських пам’ятках XI-го віку; та й не тільки в українських, але й в інших слов’янських. Подібні слова я вважав би загально-слов’янськими, що були в нашій мові ще з праслов’янських часів, а не полонізмами. Напр.,в найдавніших наших пам’ятках знаходимо слова: *аби, аж, як, але, година, вабити, ваблення, сварка, телиця, тяжар, наський, напослідок, обридати, подоба, приклад, принада, слота, треба, ліпший, вельми, глумитися, глум, глядати, зимний, користь, ласкавий, ніколи, питати, рік, рота, свита, досить* і т. п.”[3] Дослідник рішуче стверджує, що за своїм словником українська мова, - особливо її західні говірки – з найдавнішого часу наближається до західнослов’янських мов, - словацької, чеської та польської, з якими вона має спільне праслов’янське лексичне надбання. Тому в питанні про так звані давні лексичні полонізми треба бути дуже обережними та поміркованими, щоб не

зараховувати праслов'янські слова до полонізмів.

Наступна проблема ретроспективного дослідження діалектної лексики стосується її класифікації. До цього питання зверталися О. І. Блінова[4], П. Ю. Гриценко[5], Р. І. Аванесов[6] та ін. Найповнішою і найгрунтовнішою нам видається типологія діалектних відмінностей Р. І. Аванесова і Л. П. Жуковської, яка дозволяє вирішити проблему перенесення вчення про різні явища лексичної системи – синонімії, варіювання слова і т. д. – із внутрішньосистемних (система літературної мови чи окремого говору) на міжсистемні відношення (система діалектної мови як ціле). Можливість позитивного вирішення цієї проблеми ґрунтується, по-перше, на тому, що окремі діалекти української мови не утворюють замкнутих систем, а входять до складу спільної і складної системи окремих діалектних систем, по-друге, на чіткому розмежуванні внутрішньосистемних (однодіалектних) і міжсистемних (різнодіалектних) синонімічних, антонімічних, варіантних та інших співвідношень слів.

Типологію діалектних лексичних відмінностей Р. І. Аванесова та Л.П.Жуковської відрізняє і те, що лексичні відмінності проаналізовані ними в системі інших діалектних відмінностей – фонетичних, морфологічних, синтаксичних.

У цій класифікації витриманий спільний принцип матеріальної або семантичної спільності слів, що зіставляються. Щоправда, поняття "спільності", покладене в основу класифікації, видається нам не зовсім вдалим, оскільки припускає можливість подвійного його розуміння: в одних випадках спільність семантична або матеріальна означає повний збіг або семантики, або фонемного складу слів, або кореневої морфеми слова. В інших випадках спільність матеріальна означає неповний збіг фонемного складу слів. Ця обставини позбавляє представлену класифікацію протиставних лексичних відмінностей необхідної чіткості.

Цю схему можна застосувати для визначення історичної ретроспективи діалектної лексики в українській мові другої половини XVI – XVII ст. і підтвердити тезу про діалектну основу літературної мови до XVI ст.

Проблема в застосуванні даної класифікації полягає в тому, що інколи досить важко розмежувати повні і часткові семантичні відмінності. Повні диференційні ознаки у межах просторового або часового континууму творять слова-омоніми. Омонімію не можна змішувати з багатозначністю слів. Проте в мові є такі слова, що

важко визначити – багатозначні вони чи омоніми, тобто вони становлять одне слово, вжите в різних значеннях, або кілька слів з однаковим звучанням, але не завжди можна провести абсолютну межу між багатозначністю слів та омонімією. Пояснюється це тим, що омоніми дуже часто виникають внаслідок дальшого розвитку багатозначності слова. Окремі його значення можуть втрачати зв'язок між собою й усвідомлюватись як самостійне слово, що їх виражає, розпадається на кілька слів-омонімів. Відповідні омонімічні явища, що виділилися в процесі розвитку багатозначності слова внаслідок втрати семантичних зв'язків між окремими його значеннями можна проілюструвати наступними прикладами.

У бойківських говірках слово *гарап* має значення "нагайка; нагайка, яку носив молодий пан під час весілля" (Онишк., I, 161), у західноволинських говірках присутній іменник жіночого роду *гарапка* "нагайка, сплетена з тонких ремінців"(МСЗвГ, 95). Є. Тимченко в "Історичному словнику українського язика" подає іменник *гарапъ* "лови, полювання" (Тимченко, 508). Реконструювати зруйновану полісемію допомагає "Słownik etymologiczny języka polskiego" А.Брюкнера: *harap* – bić z długim scnurem, jakim myśliwy psów zdobyczy poskramiał (Brükner, 168).Отже, іменник *гарап* у діалектах позначав мисливську нагайку, але згодом це поняття генералізувалося. У буковинських говірках словами *гарап-гарап-гарап* (МСБГ, I, 87) прикликають собак, це також підтверджує нашу думку про утворення омонімії.

Часткові семантичні відмінності в синхронному і діахронному аспектах є різними значеннями одного слова.

У говорах можна зустріти слово *дуфний* – гарний (пишний, зарозумілий, гонорний) (SDUP, 116), а також *дуфалий* – 1. Мужній, сильний; 2. Здатний на щось, здібний до чогось; *дуфати* – сподіватися (Онишк., I, 240). У буковинських говірках *дуфати* означає: 1. Поважати, піклуватися, дбати про когось. 2. Пишатися (МСБГ, II, 43). У пам'ятках *дꙋфаю* має значення "радіти": *... бо такъ ѡ́ны(й) го́ло(с)<,> яко ѡд само́го Х҃а при(й)му́ю<,> яко бы(х) єго чу(л) а ѡ(н) мовѣ(т) прє(з) священ(н)ика<,> што до ѡ́ного хо́рого мови(л)<,> дꙋфа(й)*("радій") *С҃ну<,> ѡ(д)пꙋщоны су(т) грєхи твои…* (Каз. Роз., 2б). Семантичні відношення у цій парі слів визначити дуже складно: можна віднести ці слова до омонімів і, відповідно, зарахувати їх до повних семантичних відмінностей, але ми

схиляємося до того, що у цих слів є спільний семантичний стржень “сподіватися – радіти”.

Звичайно, зазначити всі проблеми, які постають перед дослідником діалектної лексики, дуже складно, але, як висновок, можна виділити основні: добору джерельної бази староукраїнської і сучасної діалектної мови; визначення належності слів до безпосередніх чи опосередкованих польських запозичень; вироблення класифікацій діалектної лексики сучасної української мови в ретроспекції; диференціації входження польських слів у літературну мову і діалект у часовому вимірі; висвітлення загальних лексичних явищ, характерних і для полонізмів (полісемія і омонімія). Треба зазначити, що дослідження цієї проблематики є досить перспективним з огляду на те, що вона не є досить розробленою, особливо цікавим є питання поєднання формальних і змістових чинників у просторово-часовій класифікації, запропонованій нами у дослідженні.

[1]Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. І Крехівський апостол 1560-х р. – Варшава, 1930. – С. 469; [2]М. О. О н и ш к е в и ч. Польские елементы в диалекте бойков// Исследования по польскому языку. М.,1969. – С. 236; [3]Огієнко І. Зазнач. праця – С. 463; [4]Блинова О.М. Введение в современную региональную лексикологию. – Томск, 1975. – С. 176; [5]Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С. 41; [6]Вопросы теории лингвистической географии. – М., 1962. – С. 173.

Список умовних скорочень назв джерел

Каз. Роз. – Книга трєтяѧ каза(н)я розныє, І пол. XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. 289 (61) П.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6.

МСЗвГ – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок// Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62 – 267.

Онишк. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.– К.,1984. – Т. 1 – 2.

Радив.- Радивиловського А. Вѣнец Христов. Киев, 1688 р. – Ст.-др. ЦНБ НАН України, Ш. Кир. 59.

Тимченко– Історичний словник українського язика/ під ред. проф. Є. Тимченка. – Харків, 1930 –1932. – Т. 1 – 2.

Brükner – Brükner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1970.

SDUP – Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Kraków, 1975.

З.Г.Козирєва, канд. філол. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕХІДНІ ЯВИЩА В НОВІТНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

На матеріалі, вибраному із численних лексикографічних праць XIX-XX ст., простежується перервність у викладі сучасних понять у сфері конфесіної лексики через механістичне дотримання давніх традицій у вітчизняній лексикографії.

The article is based on the lexicographic works of the XIX-XX-th century. The lack of completeness in the presentation of modern concepts from the field of confessional lexis as a result of dogmatic following of old traditions is studied in the article.

Сучасні тлумачні словники національних мов (передусім академічного типу) являють собою скарбницю культури певного періоду, де як у дзеркалі відображена не лише його історична пам’ять, але й еволюція світосприймання з певною реакцією на ті чи інші інновації його представників, правлячої еліти, інституцій і т.п. Хронологічна адекватність у викладі понять – визначальний критерій об’єктивно виваженої семантичної характеристики лексичних одиниць, що часом порушується. І це дається взнаки, коли справа заходить про актуалізацію в певну епоху слів пасивного мовного фонду, а то й власне тих, що перебували раніше на периферії комунікативного словника. Йдеться передусім про нове життя давніх слів (у тому числі запозичень) у системі виразових засобів української мови. Джерела поширення їх, як і сфери вживання, є найрізноманітніші: побут, культура (матеріальна і духовна), суспільне життя, віросповідання тощо. Проблеми відображення перехідних явищ в системі словника сучасної літературної мови можна продемонструвати на аналізі однокореневого гнізда слів з вихідною назвою *мормони.*

Після знаменного 1991 р. в Україну завітали численні місії християнських церков і сект, діяльність яких захопила різні верстви

українців звабливістю зібрань, витонченим прищепленням віри, відправами, схожими на спектаклі, де мозаїчно переплелися релігійні традиції зі світським молодіжним вербально-музичним, пантомімічним супроводом.

Наші знання про цю сферу суспільного буття досі здебільшого були уривчасті й випадкові, про що слушно зауважують дослідники: „Брак знань про релігії інших країн і континентів, читання неправдивих статей і книжок про релігії у період засилля безбожництва – усе це спричинило неймовірну плутанину в головах багатьох українців і українок, часом навіть високоосвічених, з дипломами й атестатами”[1]. Що, скажімо, нам відомо про мормонів? В 11-томному Словнику української мови читаємо: “***Мормони*** - члени релігійної секти у Північній Америці, віра яких є сумішшю християнства і багатобожжя”[2]. Далі словникова ілюстрація натякає на один із законів мормонів – “Слово мудрості”, що забороняє вживати шкідливі для здоров’я алкогольні напої, каву, а також радить позбутися згубних звичок – палити, уживати наркотики і т. ін.

Визначення в енциклопедіях виразніше: „***Мормони*** – члени релігійної секти, створеної в США 1830 р. Релігійні погляди мормонів являють собою еклектичну суміш елементів християнства, буддизму, античних релігій та ін.[3]. Тут же поряд із самоназвою *мормони* (англ. mormon) подана давня офіційна назва – Святі останніх днів (англ. Laterday Saints). Про секту, а не церкву йдеться у Словнику іншомовних слів за редакцією О.С.Мельничука: „***Мормони*** – члени релігійної секти, заснованої в XIX ст. в США Дж. Смітом, що 1830 р. опублікував книгу, яку видав за переклади нібито знайдених ним таємничих письмен ізраїльського пророка Мормона (звідси й назва). Релігійні погляди мормонів є еклектичною сумішшю різних релігій”[4].

Натомість новітні переклади основоположних мормонських джерел (“Книга Мормона”, “Учення і Завіти”, “Перлина”), твори фундаторів церкви та її пророків, як і сучасні періодичні видання (часописи “Ліягона” і “Друг”) одностайно доводять, що існує мормонська церква, власне, Церква Святих Останніх Днів, як відроджена церква Ісуса Христа: *Наше послання – мир на землі і добра воля щодо всіх людей, любов, милосердя й прощення – ось що має спонукати всіх пов’язаних з Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів* (Д.-Ф. Сміт,142); *Отже, ми маємо двох свідків – Біблію й Книгу Мормона, обидві книги свідчать про ту саму істину:*

що Ісус є Христос, що Він помер і живе знову, розірвавши пута смерті й перемігши могилу. Ця друга книга є додатковим доказом цього факту. Святі останніх днів мають цей доказ на додаток до того, чим володіє християнський світ, який не вірить у Книгу Мормона (с. 204); *Ісус – наш Спаситель і наріжний камінь нашого богослов'я* (Ліягона, №5, 2000, 11); *6 квітня 1830 року через одкровення Ісус наказав Джозефу Сміту знову відновити Його Церкву. Ісус був главою Своєї Церкви, коли жив на землі. Він і тепер є глава Своєї Церкви. Члени Його Церкви і тепер називаються святі. Свою теперішню Церкву Ісус назвав Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів. Слова "Святі Останніх Днів" показують, що це Церква Ісуса Христа, яка існує на Землі у наш час* (ОЄ, с. 117); *Церква Ісуса Христа Святих останніх Днів: Офіційна назва Церкви Ісуса Христа, яку він відновив у наш час через пророка Джозефа Сміта. Цю церкву іноді скорочено називають мормонська церква* (с. 258).

Безпідставні намагання деяких дослідників пояснити назву *мормони* на позначення членів релігійної організації загальною англійською назвою *mormon* у значенні "багатоженець". До речі, таке тлумачення подано у Словнику іншомовних слів А.Н. Чудінова: „Мормони – релігійна секта, що проповідує теократію і полігамію"[5].

Уперше слово *мормони* в лексикографічних джерелах української мови зустрічається в "Словарі чужих слів" З.Кузелі і М.Чайковського, а згодом у "Словнику чужомовних слів" із явно застарілими тлумаченнями: „Релігійна секта у Північній Америці, що признає многоженство"[6]. „Мормони – члени північноамериканської секти; їх релігійне вірування є мішаниною різних релігій; визнають спільність майна і полігамію, вірять у переселення душ, у злих і добрих духів тощо"[7].

Приписування мормонам багатобожжя з'явилося пізніше (на поч. XX ст.). У давніших словниках кінця XIX ст. (на жаль, лише російських): А.Д. Міхельсона "30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке" (М.,1870), А.Н.Чудінова „Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка" (С.-П.,1894) про це не згадується. Натомість А.Н.Чудінов підкреслює полігамні стосунки, що існують всередині релігійної організації.

Нас передусім цікавить, звідки з'явилося тлумачення про сповідування мормонами багатобожжя. Як уже зазначалося, сучасні українські та російські лексикографічні джерела в цьому питанні

одностайні. Такий тенденційний підхід мотивується тривалим перекочовуванням застиглих тлумачень з російських лексиконів XIX ст., починаючи з А.Д. Міхельсона та А.Н. Чудінова і завершуючи "Энциклопедическим словарем" Ф.А. Брокгауза – П.А. Ефрона (1896), де йдеться про полігамію, а в радянські часи – "Словарем иностранных слов" (1937), де виразно прописана теза про суміш християнства з багатобожжям, як тавро, без належного її витлумачення. Звичайно, в історії мормонської церкви були на світанку її становлення на американському континенті вельми дошкульні і несумісні з християнським віровченням в етиці етапи, пов'язані з полігамією, що доходило до запеклих сутичок із суспільством і державою. Але, юридично відмовившись від багатоженства (1890 р.) і взявши за кредо чітку організованість своїх членів задля практичної діяльності, секта еволюціонувала успішно в церкву з вельми перспективним соціальним спрямуванням, що відзначено вже у славнозвісному «Энциклопедическом словаре" Гранат, де читаємо: "Однією з головних основ проповіді мормонів є ідея праці. Тому, де б не з'являлися ці проповідники "релігії труда" (а їхні місіонери знаходяться в найвіддаленіших країнах), вони швидко доводять свої громади до дивовижного економічного добробуту"[8]. І як неупереджено засвідчив „Энциклопедический словарь", "оселившись у штаті Іллінойс, вони перетворили жалюгідне містечко Коммерс на квітуче місто, назване ними Наву (Nauva) з просторим, оригінальним за архітектурою храмом"[9]. Ця ідея проймає також культ повноцінної сім'ї, що є надійною клітиною в послідовному втіленні Божих заповідей та плідної діяльності церкви на землі, яка має ствердити її праведність як живої церкви Ісуса Христа. Цьому служить і система дисциплінованого самонавчання, що зводиться до ретельного засвоєння текстів основоположних джерел та Біблії у розгалуженій системі церковної освіти різного рівня. У Прово (штат Юта) відкрито Університет імені Бригама Янга, де на різних факультетах одночасно здобувають освіту понад 30 тисяч студентів, а з 2000 р. діє освітня програма, яка допомагає молоді здобувати вищу освіту через надання кредитів. Справді, на певному історичному етапі (у перші роки існування організації, за умов суворих переслідувань і утисків) мормонам було дозволено полігамні стосунки, але невдовзі їх було скасовано і натомість запроваджено суворі моногамні подружні взаємини, викладені в "Законі цнотливості", хоч

лексикографічні джерела ще тривалий час, аж до середини XX ст. продовжують наголошувати на цьому.

За свідченнями прихильників і послідовників мормонізму, походження самоназви *мормони* пов'язане з "Книгою Мормона", яку отримав Джозеф Сміт на золотих пластинах і переклав англійською мовою з мови оригіналу, а власне Книгу впорядкував і написав до неї частину Мормон – пророк, що жив у IV ст. н.е., а перед загибеллю передав її на збереження своєму синові Моронію. У цій Книзі викладено історію давніх вихідців з Палестини, що переселилися до Америки і отримали для неї особливі одкровення.

Отже, офіційна назва мормонів – святі останніх днів, а повна назва релігійної організації – Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів. Тож безпідставним видається приписування багатобожжя мормонам, які сповідують християнство, вірячи в триєдиного Бога. На сучасному етапі Мормонська церква (Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів) набула надзвичайного поширення в усьому світі і має організації в понад 100 країнах світу, налічуючи понад 11 мільйонів членів. Перші лексикографічні свідчення наголошували, що мормони – переважно заможні фермери, що первісно рекрутувалися з дрібної буржуазії. На сучасному етапі ця обставина набуває неабиякого значення, адже США відтепер зорієнтовані на перетворення своєї країни на всесвітній інтелектуальний центр і зосередили акценти на традиційній галузі – сільськогосподарському виробництві, основу якого в Америці здавна становили мормонські громади.

СУМ подає й похідний абстрактний іменник *мормонство* зі значенням "погляди, переконання, поведінка мормонів" [2, с.803]. З'явився вже й синонім до цього слова – *мормонізм*: *"Мормонізм прийшов у світ для світового блага. Навчаючи істини, прищеплюючи моральність, охороняючи чистоту домівок, шануючи владу й уряд, заохочуючи до набуття освіти і підносячи людей, наша релігія засуджує злочини і є ворогом тиранії в будь-якій формі. Мормонізм прагне піднімати, а не знищувати суспільство* (Д.-Ф.Сміт, с.124).

Часто вживаним видається і похідний прикметник *мормонський*: *Мормонський люд налаштований доброзичливо і щедро допомагати бідним і нещасним; немає серед святих останніх днів тих, хто чує, і тих, хто не чує мене зараз, жодного, хто не вділив би від себе нужденному ближньому* (Д.-Ф.Сміт, с.194); *Типовий мормонський дім є храмом сім'ї. ... Тут навчають заповідей*

моральності й релігійних істин і тактовно наголошують на їхній важливості (с.124).

Видається, що настав час поглянути на мормонів неупереджено, з урахуванням новітніх реалій і умов сьогодення, та запропонувати більш коректне, на наш погляд, витлумачення загальної назви:

Мормони, *-ів*, мн. (одн. *мормон*, *-а*, ч.; *мормонка*, *-нки*, ж.). Послідовники мормонізму, члени Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів.*Джозефа Сміта запитали, чим відрізняється релігія мормонів від інших. Він відповів: „Уся різниця полягає в дарі Святого Духа”* (Л., 2001, №4, с.10).

Від імені Мормона *(Mormon)* – легендарного пророка і засновника релігійної громади, який жив у IV ст. н.е. і написав частину до книги, надруковану Дж.Смітом під назвою “Книга Мормона”.

Варто також подати похідні від цього слова:

Мормонський, *-а –е.* Стос. до мормони, мормонізм, мормонство. *Провідники Церкви закликали членів Церкви, засоби інформації та інших вживати повну й правильну назву Церкви – Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів – і уникати термінів „Мормонська Церква” або „Церква СОД”* (Ліягона, 2001, №4, с.2). // Властивий мормонам, мормонізму, мормонству; характерний для них. *Мормонський люд налаштований доброзичливо і щедро допомагати бідним і нещасним; немає серед святих останніх днів тих, хто чує мене зараз, жодного, хто не вділив би від себе нужденному ближньому* (Дж.-Ф.Сміт, с. 194). // Належний мормонам. *Мормонський храм – свята будівля, звичайно відноситься до дому Господнього, в якому виконуються священні обряди, такі як обряд вічного шлюбу* (Основи Євангелії, с. 258); *Святкування упродовж однієї години включало виконання хором мормонської скинії дев’яти піонерських гімнів і виступ оркестру на храмовій площі* (Ліягона, 2001, №4, с.1). Δ ***Мормонський перехід*** – вимушене переселення, здійснене святими останніх днів в 1846 – 1847 рр. з Наву (штат Іллінойс) на захід до Долини Великого Солоного озера (штат Юта). Δ ***Мормонський хор*** – хор скинії Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів.

Мормонізм, *-у*, ч. 1. Християнське віросповідання, що виникло в 1830 р. у Північній Америці, засноване Джозефом Смітом і ґрунтується на “Книзі Мормона”, де визнається безперервне надання

одкровень через Святого Духа, хрищення дорослих і померлих. *Мормонізм прийшов у світ для світового блага. Навчаючи істини, прищеплюючи моральність, охороняючи чистоту домівок, шануючи владу й уряд, заохочуючи до набуття освіти й підносячи людей, наша релігія засуджує злочини і є ворогом тиранії в будь-якій формі. Мормонізм прагне піднімати, а не знищувати суспільство* (Дж.-Ф.Сміт, с. 124). 2. Ідеологія та звичаї мормонів. *Мормонізм визнає, що основними принципами і обрядами євангелії є: перше – віра в Господа Ісуса Христа, друге – покаяння, третє – хрищення зануренням у воду для відпущення гріхів, четверте – рукопокладення для надання дару Святого Духа* (Друг, 2001, №12, вставка); *Істина в мормонізмі. Бог – його творець. Він – наш щит* (Ліягона, 2001, №8, с. 34).

Мормонство, -а, с. Т.с., що ***мормонізм***.

[1]Степовик Д. Релігії, культи і секти світу. − К., 1997.− С.84; [2]Словник української мови в 11-ти томах. – Т. IV. – К., 1980. − С.803; [3]Український радянський енциклопедичний словник. – Т. II. − С. 447; [4]Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1974. − С. 449; [5]Чудинов А.Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – С.-П., 1894 − С. 549; [6]Кузеля З., Чайковський М. Словар чужих слів. – Чернівці, 1910. − С. 207; [7]Словник чужомовних слів. – К., 1932. − С. 269; [8]Гранат. Энциклопедический словарь. – Т. 29. − С. 334; [9]Брокгауз Ф.А., Эфрон П.А. Энциклопедический словарь. – Т.19. − С. 864.

І.О. Гаценко ,асп.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ЇХ СЕМАНТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ

У статті розглядаються семантичні особливості звуконаслідувальних слів української мови, подається їх класифікація, виділяються найпоширеніші типи та групи ономатопоетичних слів.

Проведене дослідження дозволило виділити 4 продуктивні класи (звуконаслідувальні слова, що пов`язані з людиною та її діями, ономатопоетичні слова, що виражають звукові ознаки явищ та звучань неживої природи, ономатопоетичні слова, що є наслідуванням звуків живої природи, наслідування звучань, що

пов`язані з діями предметів, які призводить в рух людина) та 15 семантичних груп, 10 з яких виділені нами як продуктивні. Найбільш численними виступають групи ономатопоетичних слів, що наслідують звучання ударів та рухів механізмів, а також наслідування криків тварин та птахів. Незначною кількістю представлена семантична група слів, що передають звучання, утворювані людиною (звуки сміху, свисту) та звучання предметів, які призводить в рух людина (наслідування звучань музичних інструментів та звуків падіння, попадання).

In the following article the semantic peculiarities of onomatopoetic words in the Ukrainian language are considered and classified by us. The research gave the opportunity to mark out four productive classes (1. onomatopoetic words connected with a man and his activities, 2. onomatopoetic words which imitate the sounds of animate nature, 3. onomatopoetic words connected with objects` actions which are set into motion by a man, 4. onomatopoetic words which imitate the sounding of inanimate nature)and 15 semantic groups, 10 of them are defined by us as productive ones. The most numerous groups are those which imitate the sounds of: 1) blows and movements of mechanisms, 2) animals and birds. The semantic group which imitates the sounds made by men (sounds of laugh, whistle) and the sounds of objects which are set into motion by a man (phonation of musical instruments and the sounds of the objects` fall has not a big amount of words.

Звуконаслідування посідає чільне місце серед маргінальних явищ мови, і тому не випадковим є інтерес мовознавців до ономатопеї. Група звуконаслідувальної лексики привертала увагу дослідників дуже давно, адже вона безпосередньо пов`язана з надзвичайно важливою для мовознавчої науки проблемою зв`язку звуку і значення. Сучасний стан розвитку даної проблеми дозволяє зробити загальні висновки про її недостатнє дослідження в українському мовознавстві. Нами зроблена спроба визначити основні семантичні класи та групи ономатопоетичних слів в українському мовознавстві.

До складу першого типу входять звуконаслідувальні слова, що пов`язані з людиною та її_діями. Тип продуктивний, нараховує близько **22%.**

1) Артикуляційні ономатопоетичні слова — наслідують фізіологічні процеси, здійснювані мовними органами. У зазначених ономатопоетичних словах на перший план виступає імітація руху мовних органів людини, акустичний фактор у даному випадку відступає на другий план. Зазначена група нараховує близько **13%.**

а) звуконаслідування, що відтворюють невимушені звуки, які вимовляються живими істотами (кашель, клацання зубами, хрипіння і т.ін.): *Наприклад: кахи, ках, бухи — наслідування звуку кашлю, хлип — наслідування звуків схлипування, ху (фу) — дути ротом, тьху — наслідування звуків плювання, туди-денця — клацати зубами від холоду.* Група продуктивна, нараховує близько **7%.**

б) ономатопи, що наслідують звуки сміху, *наприклад: ги-ги, хи-хи, хе-хе, га-га, го-го, ха-ха, хі-хі.* Група продуктивна, нараховує близько 3**%.**

Звичайно, що звуки, які утворюються при наслідуванні сміху, теж є якимось чином невимушеними, як і звуконаслідувальні слова попередньої підгрупи. Специфіка зазначених слів полягає в тім, що свідоме їх вживання може іноді виконувати функцію вигуків. Але все ж за своєю вимовою вони принципово відрізняються від більшості вигуків, що є умовною ознакою чуттєвого стану. У досліджуваних нами мовах звуконаслідувальні слова сміху представлені в декількох варіантах, кожен з яких може нести в собі певний відтінок значення, наприклад: *ги-ги (гиготати)* — злорадно; *га-га (гагакати)* — зверхньо; *ха-ха (захахакати)* — стримано; *хи-хи (хихикати)* — сором'язливо, *хе-хе (хехекати)* — самозадоволено.

Звичайно, що наведені вище смислові відтінки значення є умовними: залежно від контексту вони можуть змінювати відтінок значення або виступати нейтрально. *Наприклад: Хи-хи-хи! — зареготавсь О. Хведор. (Н. – Левицький). – Хе-хе-хе! О, бодай тебе, що вигадав, - хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки (Коцюбинський).*

в) наслідування звуків свисту: *ф"ю, хвіть, фюїть, фють.* Група не продуктивна, нараховує близько **2%.**

2) Ономатопоетичні слова, що відтворюють звуки жування*: чав (чавкати), шам (шамкати), гам, плям, хрум, сьорб, гризь.* Зазначена група поширена, нараховує близько **4%.**

3) Звуконаслідувальні слова, що пов`язані з ходою людини. В українській мові представлені різні види ходи людини та її рухи в танці. Наприклад: *човг — звуки шаркання ногами, шарх —_звучання,*

що означає глухий звук від човгання, тертя, туп — наслідування звуків ходи, гоп — звук, що супроводжує стрибок, підстрибування в танці, тюп — наслідування звуків ходи невеликими кроками, талап, чалап —звуконаслідування, що передає характерні звучання під час ходи в розтоптаному або великому взутті.

До наступної великої групи ономатопів відносимо слова, що виражають звукові ознаки явищ та шумів неживої природи. Тип продуктивний, нараховує близько 11**%.**

а) першу підгрупу утворюють ономатопоетичні слова, що наслідують звучання, безпосередньо пов'язані з явищами природи (наслідування звуків грому, шелесту листя, вітру і т.ін.), а також шуми, утворювані рослинами та деревами, *наприклад: гу-у — звуконаслідування, що передає звучання вітру, шурх-наслідування звуків шурхотіння, гр-р-наслідування звучання грому, дмух — розм. наслідування звуків подиху вітру чи струменя видихуваного повітря, ш-ш, шу-шу — звучання*

шуму води, вітру, колосся, у-у — звуконаслідування, що передає звучання завивання вітру, хуртовини. Зазначена група продуктивна, нараховує близько 4**%.**

б) ономатопоетичні слова, що наслідують звучання рідинних тіл. До даної групи належать як звуки дзюрчання, капання, так і звучання падіння в рідину. Наприклад: *буль — наслідування звуків, що утворюються при виливанні рідини з пляшки з вузькою шийкою, бульк — вживається на позначення звуків, що утворюються від сплеску води при падінні, шубовсть-наслідування звуків падіння в рідину, плюсь — звуконаслідування, що передають сплеск води чи іншої рідини, шум від падіння чого-небудь (переважно у воду або в щось рідке), а також звучання, схожі на такий сплеск, хлюп-звуки хлюпання, плескання води; звуки від коливання води, падіння чи удару по її поверхні, тороро — звуки сильного кипіння рідини, телеп-звук від падіння чого-небудь (особливо в рідину), дзюр-звуки дзюрчання, шуму води.* Зазначена група продуктивна, нараховує близько 6**%.**

Наступний клас утворюють ономатопоетичні слова, що є наслідуванням звуків живої природи. Тип продуктивний, нараховує близько **24%.** Виділимо наступні підгрупи:

а) наслідування звуків тварин: *няв, мур — наслідування нявкання кота, куві, хрю-хрю, скугу-скугу — наслідування крику свині, кум, ква — наслідування крику жаби, бе-е, меке-ке — крик*

ягняти, цапа, барана, му — наслідування ревіння корови, бика. Зазначена група продуктивна, нараховує близько **10%.**

б) наслідування крику та співу птахів, наприклад: *бруку, буркуку — наслідування крику голуба, цвірінь — крик горобця, кар, труп — крик ворона, ку-ку — крик зозулі, хавав — приглушений крик перепела, пугача, тьох, тью-і — спів солов`я, фюїть — звук пташиного свисту, курли, кру — крик лелеки, киги — крик чайки, у-ду-ду, кир, куд-кудак, кво — крик курей.* Зазначена група продуктивна, нараховує близько **12%.**

в) наслідування звучань, що утворюються при злеті птахів. Наприклад: *хур — шум пташиних крил, фур, пирх, шур-р, фурр — звуконаслідування, що передає звучання, які супроводжують політ птахів.*

Група не продуктивна, нараховує близько 2%.

Наслідування звучань, що пов`язані з діями предметів, які призводить в рух людина. Названий клас продуктивний в українській мові, нараховує близько **43%**. Визначимо окремі підгрупи:

а) наслідування звуків музичних інструментів: *брень, бринь — наслідування грі на струнному музичному інструменті, бутум-бас — наслідування грі на віолончелі, телінь, ті-лі-лі, ти-ри-ри — наслідування грі на скрипці, тра-ра-рі — наслідування грі на музичному інструменті.* Зазначена група не продуктивна, нараховує близько 3**%.**

б) наслідування звуків механізмів. Зазначена група продуктивна в українській мові, нараховує близько **13%.** Наприклад: *ту-ту — наслідування сигналу паровоза, машини, тах — наслідування розмірених уривчастих звуків мотора, кулемета, пах — звуки пострілу, та-та, трах-тарарах — розмірені уривчасті звуки удару, пострілу, тік-так — звуки годинника, клац — наслідування звуків клацання.*

До даної групи відносимо також ономатопоетичні слова, що наслідують звучання дзвона: *бім, бом, бум, бам, бо-у, бев — звуки наслідування ударів дзвона, дзвонити роздільно в один дзвін, дзень, дзінь, телень, дзелень, тень-телень — звучання дзвоника, дзвінка.* Названа група ономатопоетичних слів продуктивна в українській мові, нараховує близько **4%.**

в) найбільшою за кількістю семантичною групою ономатопоетичних слів української мови виступають наслідування звуків ударів. У даній підгрупі представлені різні за якістю види

звучань. Порівняйте: *тук, грюк, гряк — звуки коротких стуків, бабах, гец, бах, бац, тарах — сильний звук удару, падіння, пострілу.* Група продуктивна, нараховує близько **19%.**

г) непродуктивною в українській мові виступає група звуконаслідувальних слів, що передають звучання падіння та попадання у щось. Наприклад: *геп — глухий звук від падіння, удару, пуць — звук падіння, гургуц — звук стуку при падінні, бех — звук падіння, удару, гуп — глухий звук падіння, удару.* Ономатопоетичні слова даної групи паралельно зі звуками падіння можуть наслідувати звучання ударів. Зазначена група не продуктивна в українській мові, нараховує близько 3**%.**

ґ) до наступної групи відносимо звуконаслідувальні слова, що пов`язані з тертям, скрипінням, трісканням, хрустінням: *черк — різкий звук шуму від тертя одного предмета об інший, скрип — різкий високий звук від тертя, стискання предметів або їх частин, рип - звук рипіння, хрусь — звук тріску, хрустіння, розпаду чогось, хруп, трісь — звук переламування, лопання чогось, торох — різкий сильний шум, звук від падіння, удару.* Зазначена група продуктивна, нараховує близько **5%.**

Нами виділені лише найбільші групи. Звуконаслідувальні слова, що утворюють незначні за кількістю підгрупи, як окремі нами не виділяються, входячи до складу зазначених семантичних класів. Наприклад: *цьвох, хльось — звуконаслідувальні слова, що передають звучання при ударі батогом; рип, рум — наслідування звуку рипіння* тощо. Зазначимо, що причина утворення звуконаслідувальних слів у даному випадку нами не розглядається, адже звуки падіння, пострілу тощо існують не залежно від того, як саме вони утворені: чи зусиллями людини, чи без її участі. Порівняйте: *Коли це з лісу бух! бух! бух! Так і повалило три воли у валці (Драган). Бух в воду, ніби втопився (Драган).*

Проведене дослідження дозволило виділити 4 продуктивні класи звуконаслідувальних слів української мови та 15 семантичних груп, 10 з яких визначені нами як продуктивні. Найбільш численними виступають групи ономатопоетичних слів, що наслідують звучання ударів та рухи механізмів, а також наслідування криків тварин та птахів. Незначною кількістю слів представлена семантична група, що передає звучання, утворювані людиною (звуки сміху, свисту) та звуки предметів, які призводить в рух людина (наслідування звучання музичних інструментів та звуків падіння, попадання).

Д.В.Радван, асп.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ: ПОГЛЯД У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізується розвиток психологічного напрямку української фонології 20-40-х рр. XX ст. у контексті актуальних проблем сучасної лінгвістики і психологічної фонології

The article contents the analysis of development of the psychological direction in the Ukrainian phonology in the 20-40 years of the 20th century in the context of actual problems of modern linguistics and psychological phonology.

Теорія фонеми, що її сформулював наприкінці XIX ст. видатний лінгвіст Я. Бодуен де Куртене, стала визначальною для розвитку фонетичної думки наступного століття. Як відомо, представники провідних лінгвістичних шкіл пропонували власні інтерпретації теорії фонеми, а сам термін “фонема” став неодмінним атрибутом опису фонетичної системи мови. Я. Бодуен де Куртене обґрунтував свою теорію на матеріалі польської мови, залишаючи відкритим питання застосування теорії фонеми до звукового матеріалу інших мов. Науковці світу спершу застосовували теорію фонеми до матеріалу своїх рідних мов, що, в поєднанні з новими підходами до дослідження, давало в результаті нову інтерпретацію самої теорії.

Дозволимо собі на мить звернутися до історії. Провідною в теорії фонеми Я. Бодуена де Куртене була ідея фонеми як психічного еквівалента звука[1], тобто як фізіологічного, аудиційного та перцептивного уявлення, котре виникло внаслідок узагальнення вражень, що їх отримує мовець від почутого/вимовленого звука. У зв’язку з цим учений виділив у фонемі акусму (далі неподільний аудиційний елемент), кінему (далі неподільний фонаційний елемент), та кінакему (уявлення про кінему й акусму, коли завдяки кінемі утворюється акусма). Психологічний підхід був домінуючим у психофонетиці, галузі фонетики, у межах котрої Я.Бодуен де Куртене запропонував вивчати фонеми, оскільки, на думку вченого,

“безперервність фонетичного боку мови – це лише психічна безперервність, пов’язана з уявленнями”[2]. На початковому етапі розвитку теорії фонеми провідні лінгвістичні школи обирали саме психологічний підхід.

На кінець сорокових років XX ст. в українській фонології було сформовано основні параметри визначення фонеми і звука, поняття фонеми було застосовано до матеріалу української мови, окреслено у першому наближенні фонологічну систему української літературної мови. Українська лінгвістична школа періоду, що розглядається, перебувала у тісній взаємодії з іншими лінгвістичними школами (передусім зі Щербівською та Московською фонологічними школами), елементи структуралізму, що розвивалися в межах Празького лінгвістичного гуртка, знайшли відображення, зокрема, у працях О.Курило, активно обговорювалися дослідження європейських лінгвістів. Однак найбільший вплив на інтерпретацію теорії фонеми українськими лінгвістами мали ідеї автора теорії фонеми Я. Бодуена де Куртене, що і зумовило пріоритетність психологічного підходу.

Українські лінгвісти О.Курило, М.Йогансен, Є.К.Тимченко, І.Троян та М.Я.Калинович приділяли першочергову увагу психологічному поясненню сутності фонеми та процесів сприйняття і породження мовлення, що дає підстави виділити в українській фонології 20-40-х рр. XX ст. *психологічний напрямок*, який мав власні традиції, а проблеми, що розглядалися в межах цього напрямку, були актуальними і для відповідних напрямків інших лінгвістичних шкіл.

“Дофонемний період” української фонології тривав від початку XX ст. до двадцятих років XX ст. Протягом цього періоду вчені, не використовуючи термін “фонема”, представили спроби узагальнити і класифікувати на підставі фізіологічного, акустичного або психологічного критерію звуки української літературної мови та її діалектів як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті (роботи Я.Демченка, О.Брока, П.Залозного, Є.К.Тимченка, І.Свєнціцького, С.М.Кульбакіна). У науковий обіг було запроваджено поняття окремих типів звуків та форми звука. Психологічне тлумачення цих понять у працях Є.К.Тимченка (“Українська граматика”, 1917 р.), І.Свєнціцького (“Основи науки про мову українську”, 1917 р.), С.М.Кульбакіна (“Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии”, 1919 р.) наближається до фонеми в розумінні Я. Бодуена де Куртене, зокрема, є всі підстави співвіднести

форму звука як слухове враження (Є.К.Тимченко) з акусмою – складовою частиною фонеми. Таким чином, психологічне тлумачення фонеми характеризує початковий етап застосування теорії фонеми в українському мовознавстві.

Першим серед українських лінгвістів терміном “фонема” почав оперувати Майк Йогансен (1896-1937), котрий використав цей термін у значенні “тип звуків” у опублікованому 1924 р. посібнику “Украинский язык. Пособие для курсов и самообразования” (перше видання – 1923 р.). Отож, з легкої руки українського вченого шведського походження, філолога зі спадкоємними традиціями, викладача загального мовознавства та історії української мови, а, крім того, як відомо, поета, сценариста, романіста, автора граматик, поетик, словників та численних перекладів з різних мов[3], українська лінгвістична думка отримала термін, який належало відповідним чином інтерпретувати і застосовувати у наукових дослідженнях. Так розпочався “фонемний період” розвитку українського мовознавства. 1927 р. Майк Йогансен опублікував “Фонетичні етюди (замітки з нагоди міста Шишак на Полтавщині в зв’язку з літературною вимовою)”. Для опису особливостей вимови, притаманних одній говірці української мови, вчений застосував увесь комплекс наявних на той час методів фонетичного аналізу, й унаочнив психологічне підґрунтя процесів вимови та ідентифікації окремих фонем і з позиції мовця, і з позиції науковця, котрий ці процеси відстежує і описує. Характеризуючи і класифікуючи звуки, почуті у вимові жителів м.Шишак (тепер – Шишаки), М.Йогансен апелює до наявних в уяві мовця звуків літературної вимови. Літературною вимовою вчений вважав “чисту вимову тих інтелігентів, що мають уже посередню, *зрефлектовану у свідомості вимову* (виділення наше. – Д.Р.), бо вимова незрефлектована попросту одбиває якусь місцеву говірку, отже, її й характеризує”[4]. Учений відзначає наявність асоціативного зв’язку між конкретною фонемою та її певною артикуляцією (подібний зв’язок є істотним і для поняття “кінеми” як елемента фонеми Я. Бодуен де Куртене).

Олена Курило, відома фонетистка і діалектолог, знана також своєю активною науковою позицією, розглядала можливості інтерпретації теорії фонеми як на рівні мовлення окремого індивіда (на підставі його аудиційних, фонаційних та графічних звичок), так і на рівні діалектів, літературної мови, кількох різних мов, та, нарешті, на рівні мови як системи. У рецензії на працю німецького фонетиста

Й.Форхгаммера (1926 р.) науковець розширила спектр “вражень” (уявлень), необхідних мовцеві для відтворення звуків: “рухами мовних органів людина намагається творити звуки, як їх відбиває слухова пам’ять; вагу мають тут і зорові враження від артикуляції передніх мовних органів”[5]. Фонаційно-аудиційні межі фонеми залежать не лише від діалектних особливостей, а й від фонаційно-аудиційних звичок індивіда. Звук є сумою всіх звукових відтінків, котрі об’єднані в уяві мовця як одна психофонетична одиниця. О.Курило підтримала позицію Ф. де Сосюра, О.Єсперсена. Е.Сіверса та інших учених щодо неможливості створення всесвітньої звукової транскрипції, оскільки звуковий відтінок в одній мові може бути пов’язаний з одним звуком, а іншій мові, відповідно, з іншим.

Ключовому поняттю теорії фонеми О.Б.Курило присвятила окреме дослідження “До поняття “фонема” (1930 р.), котре, серед іншого, стало першою реакцією на висновки, запропоновані О.Н.Синявським у “Спробі звукової характеристики літературної української мови” (1929 р.). О.Курило розглядає фонему у значенні звукового типу, котрий існує у мовній свідомості членів певної мовної групи і здатен диференціювати слова. Щоб встановити систему фонем певної мови, необхідно визначити окремі фонеми. При цьому фонеми, які розрізняються у певній мові як самостійні, є такими у будь-якій позиції, оскільки у кожній позиції вони мають певне значення. Запозичені фонеми науковець виводить за межі системи. Підтримуючи позиції Л.В.Щерби та Р.Якобсона, дослідниця вважає, що при визначенні фонеми не варто брати до уваги звукові зміни на стикові слів (явище сандгі): у “модифікаціях фонем слід вказати, що дві фонеми ш+ш (...) як наслідок стику слів, характеризуються одним довгим звуком, що в мовній свідомості зберігає вартість двох фонем”[6].

На думку О.Курило, характерною ознакою системи фонем є взаємовідношення між фонемами; з’ясування цих взаємовідношень (протиставлень. – Д.Р.) є обов’язковим елементом встановлення системи фонем. Наукова вартість фонеми полягає, на думку О.Курило, у її приналежності до системи фонем. Крім того, необхідно зважати на те, що система фонем літературної мови відрізняється від системи фонем окремих діалектів. Таким чином, завдяки поєднанню психофонетики та структурної лінгвістики О.Курило запропонувала структурну модель опису системи фонем української мови.

Фонологічні дослідження другої половини 20-х рр. XX ст. характеризуються зростанням зацікавлення психологічним підґрунтям звукових змін. Наприклад, К.Німчинов у роботі “Український язик у минулому й тепер” (1926 р.) визнає джерелом мовних змін особливості “психофізичної організації окремого індивіда та психології людського гурту – колектива”[7]. Професор Є.К.Тимченко (1866-1948) запропонував детальний виклад причин фонетичних змін у дослідженні “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” (1927 р.). Основи загальної фонетики вчений подав, спираючись на працю французького фонетиста Л.Руде ”Eléments de phonétique générale”, добре відому і часто цитовану в середовищі українських лінгвістів. Є.К. Тимченко визначив звук як слухове враження, яке виникає внаслідок передачі коливання повітря барабанній перетинці вуха, і, відтак, слуховому нерву. Терміном “фонема” вчений спочатку позначав звук людської мови, однак подаючи реконструйовані фонетичні системи індоєвропейської та праслов’янської мов, науковець конкретизував поняття фонеми – це звуковий тип, “що кожен з них об’єднує в собі групу (...) діалектичних варіантів, так до себе близьких передісторично, що ми можемо на них дивитися як на розмірну одність і відзначити окремим знаком”[8]. Фонема може позначати у словоформі певну граматичну категорію, що дає їй можливість зберігатися у процесі історичного розвитку мови.

Є.К.Тимченко дуже багато уваги приділив психологічному поясненню причин виникнення відтінків вимови, детально описавши процеси асиміляції, дисиміляції та інші звукові зміни. Посилаючись на дослідження нідерландського мовознавця Й. ван Ґіннекена Principes de linguistique psychologique” (1907 р.), Є.К.Тимченко подав класифікацію артикуляторних рухів, зумовлених відповідними психологічними законами. Зокрема, згідно з Є.К.Тимченком, регресивну асиміляцію можна пояснити дією закону психологічного автоматизму (уявлення про рухи, пов’язані з вимовою наступного звука, виникають у мовній свідомості ще під час вимови попереднього звука; реалізація відповідних рухів у процесі артикуляції попереднього звука і спричиняє регресивну асиміляцію).

Психологічне тлумачення фонетичних змін, як, втім, і основних понять теорії фонеми, було актуальним і в дослідженнях з історії української мови.

Психологічним підходом до розгляду питання визначення фонеми характеризуються інтерпретація теорії фонеми Івана Трояна. Фонема – це “найкоротше фонетичне уявлення даної мови, що поєднується зі свідомістю і може змінювати значення слова”[9] (розділ “Фонетика” у “Підвищеному курсі української мови” за редакцією Л.А.Булаховського; 1931 р.). Зміни частин слова пов’язані зі змінами думки, отже, вважає фонетист, зміна фонеми як складової частини слова поєднана зі зміною відтінків думки. Як бачимо, в українській фонетиці на межі 20-30-х рр. здійснено спроби з’ясувати психологічний аспект мовлення, тобто, якщо висловлюватися метафорично, спроби зазирнути у відому з пізнішої у часі психолінгвістики “чорну скриньку”.

Психологічне пояснення процесів породження і сприйняття мовлення виклав академік АН УРСР М.Я.Калинович (1888-1949) у “Вступі до мовознавства” (Київ, 1940 р., Київ-Львів, 1947 р.). Загальна фонетика, на думку М.Я.Калиновича, розглядає звук як фізичне, психофізіологічне та соціальне явище. Звуки мовлення вчений визначає як слухові враження, що їх людина отримує внаслідок особливої роботи мовних органів. Підґрунтям процесу звукотворення є психічна діяльність людини. Учений подав характеристику процесу утворення конкретного мовного звука, виходячи з особливостей функціонування центральної нервової системи. У процесі сприйняття звуків найважливішу роль, на думку М.Я.Калиновича, відіграє слуховий апарат, додатковим джерелом мовних вражень є зір. “Зорові сенсорні нерви доносять до свідомості спостережника подразнення від рухів губ говорящого, збуджують у спостережника тотожні мускульні відчуття і дають йому уявлення про відповідні цим рухам мовні звуки”[10]. Таке трактування процесів сприйняття підтверджує зроблений пізніше висновок британського фонетиста Д.Аберкромбі про те, що мовець сприймає мовлення іншого мовою м’язів[11].

Слідом за Є.К.Тимченком М.Я.Калинович наводить психологічне пояснення явищ асиміляції та дисиміляції. Запропонована М.Я.Калиновичем характеристика мовної діяльності людини відкрила новий етап розвитку українського мовознавства.

Доцільним видається пригадати, що трохи пізніше, 1954 р., психолінгвістика отримала статус окремої лінгвістичної дисципліни. Поглиблене вивчення психологічної реальності фонеми у 80-90-ті рр. XX ст. призвело до створення окремої наукової дисципліни –

психологічної фонології (К.Дж.Вілер, А.А.Ал-Насір та ін.). Завдання психологічної фонології полягає, зокрема, і у тому, щоб на підставі поглибленого психологічного аналізу з'ясувати, коли взагалі мовці засвоїли певне правило щодо певного показника, і розкрити його форму, незважаючи на те, що ці речі вже давно відомі. Саме в такому аспекті відомий арабський лінгвіст А.А.Аль-Насір розглянув фонетичну спадщину видатного лінгвіста VIII ст. Сибавейгі (1993 р.)[12].

Крім того, сучасні дослідження у галузі теорії фонеми як у світовому, так і в українському (Ю.О.Карпенко, К.М.Тищенко) мовознавстві, базуються на найновіших досягненнях нейрофізіології та нейролінгвістики. Зокрема, К.М.Тищенко виділив психофізіологічні причини фонем і довів, що "арифметичному співвідношенню фонем у психіці (як класів або типів звуків) відповідає геометричне співвідношення фізичних величин самих звуків"[13]. У "Метатеорії мовознавства" (2000 р.) учений аналізує топокарти активності мовленнєвих зон кори мозку (за даними Т.М.Ушакової, Л.О.Шустової, Н.Є.Свідерської), а також нейрофізіологічні механізми мовлення (за даними О.Р.Лурія, О.П.Петровського, М.Г.Ярошевського).

За повідомленням журналу "Scientific American" (2002 р.) Френк Х. Ґуензер (Бостонський університет) на підставі досліджень кори головного мозку запропонував модель нервової сітки, котра може пояснити природний спосіб виникнення фонетичних категорій з огляду на особливу організацію слухової кори. З моделі Ґуензера випливає, що нейрони, котрі відповідають за правильне розпізнавання фонем певної мови, реорганізуються, і стають більш чутливими до нечітких звуків, розхитуючи цим самим категорії. До того ж, організація моделі нейронів у людей з рідною японською мовою та, наприклад, у людей з рідною англійською мовою є неоднаковою. Представник Лондонської фонетичної школи Поль Іверсон (Лондський університет) зауважує, що "наші слухові системи налаштовуються на те, щоб бути особливо чутливими до деталей, котрі є вирішальними у нашій рідній мові. Коли ви намагаєтеся вивчити другу мову, таке налаштовування може бути невідповідним та перешкоджатиме вашій здатності вивчати нові категорії"[14]. У зв'язку з цим невірно стверджувати, що японці не можуть почути різницю між /r/ та /l/. Насправді вони є більш чутливими до

відмінностей, які є нерелевантними для мовця, в якого англійська мова є рідною.

У контексті тенденцій розвитку сучасної лінгвістики та психологічної фонології на особливу увагу і поглиблене вивчення заслуговують малодосліджені досягнення психологічного напрямку української фонології у 20-40-ві рр. XX ст.

[1]Бодуэн де Куртенэ И. А. Разница между фонетикой и психофонетикой // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т.II. – С.326;
[2]Бодуэн де Куртенэ И. А. Фонология // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т.I. – С.358; [3]Йогансен М. Автобіографія М.Г. Йогансена // Майк Йогансен. Поезії. – К., 1989. – С.172; [4]Йогансен М. Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м.Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою) // Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства за ред. проф. П.Г. Ріттнера та проф. А.А. Булаховського. – ДВУ, 1927. – С.20; [5]Курило О. Рецензія на книгу Й.Форхгаммера "Grundlage der Phonetik" // Записки історично-філологічного відділу УАН за ред. А.Кримського, кн.VII – VIII. – К., 1926. – С.538; [6]Курило О. До поняття "фонема" // Збірник секції граматики української мови. – кн.1. – 1930. – С.226; [7]Німчинов К. Український язик у минулому й тепер. – ДВУ, 1926. – С.5; [8]Тимченко Є. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. – ДВУ, 1927. – С.93; [9]Троян І. Фонетика // Підвищений курс української мови за ред. Л.А. Булаховського. – Харків, 1931. – С.59; [10]Калинович М.Я. Вступ до мовознавства. – Вип. І. – К.; Львів, 1947. – С.76; [11]Abercrombie D. A Phonetician View of Verse Structure // Phonetics in Linguistics: A book of readings. – London, 1973. – P.8; [12]Al-Nassir A.A. Sibawayh the Phonologist. A critical study of phonetic and phonological theory of Sibawayh as presented in his treatise Al-Kitab // Library of Arabic Linguistics. – Monograph № 10. – London and New York, 1993; [13]Тищенко К.М. О фонологическом приложении закона Вебера-Фехнера // Вісник Київського університету. Серія іноземної філології. – К., 1980. – Вип.14. – С.6; [14][htpp://www.sciam.com/] – Article by W.Wayt Gibbs. New insights into how language warps the brain (August 2002).

Щур І.І., магістрантка

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ОДИНИЦЬ КОМП'ЮТЕРНОГО СЛЕНГУ

У статті зроблено спробу вивчення внутрішньої форми одиниць комп'ютерного сленгу та метафоричного перенесення при утворенні номінативних одиниць. Розглянуто номінативні, асоціативні, когнітивні метафори, а також метафори на основі функціональної подібності.

The subject of the item is the internal form of the computer slang's denominations and the metaphorical transference in the creation of the denominations. The researcher analyzes the nominal, associative, cognitive metaphors and the metaphors with the functional similarity in their base.

Професійний сленг програмістів та користувачів персональними комп'ютерами, або просто комп'ютерний сленг – явище в українській мові досить нове. Володіння комп'ютерним сленгом передбачає знання відповідної лексики та особливостей її використання, що залежить не лише від рівня компетентності у сфері комп'ютерних технологій, а й від того, наскільки людина відчуває себе причетною до цієї професійної спільноти, до субкультури “комп'ютерників”. Бути членом цього колективу – значить не лише правильно вживати відповідну лексику, але й дотримуватися певних норм поводження, правил спілкування.

Комп'ютерний сленг не є монолітною замкненою системою, він досить рухливий і неоднорідний і може сильно відрізнятися від інших підгруп носіїв. Цей шар лексики української мови віддзеркалює досить молоду сферу, яка бурхливо розвивається протягом останніх років. Якщо ще сім – десять років тому з цими розумними машинами працювали й спілкувалися лише обрані, то сьогодні з ними на “ти” навіть школярі. Комп'ютери стали не просто невід'ємним атрибутом робочого або навчального місця, досить ефективним способом спілкування й отримання оперативної інформації (через глобальну мережу Інтернет), вони також є засобом дозвілля. Якщо спочатку комп'ютерним сленгом користувалися тільки ті люди, професійна діяльність яких пов'язана з комп'ютерами,

то тепер він міцно увійшов до мови спілкування найрізноманітніших вікових, соціальних і професійних груп людей.

Комп'ютерний сленг – це віртуозна гра для людей, яким тісно в межах нормованої літературної мови. Проте, хоч би як прагнули носії сленгу до самобутної яскравості мовлення та відмінності його від нормованої української мови, все одно будь-які нововведення відбуваються всередині системи мови й будуються за її законами.

Розвиток цього явища і його поширення серед все більшої кількості носіїв української мови зумовлюється впровадженням комп'ютерної техніки до життя сучасного суспільства. І комп'ютерний сленг починають ужвати не лише "комп'ютерники", а й люди, які не мають жодного стосунку до комп'ютерів.

Основним поняттям, що поєднує інтереси таких різноманітних галузей сучасного мовознавства, як соціолінгвістика, психолінгвістика, прагмалінгвістика тощо, є поняття мовленнєвої діяльності. Слово, як і будь-який предмет, має зміст і форму. На думку Л.В. Щерби, І.І. Мещанинова, Л. Блумфільда та інших дослідників ці два поняття нерозривно пов'язані. О.О. Потебня вирізняє три аспекти слова: зовнішню форму, зміст і внутрішню форму. *Зовнішня форма* сприймається як спільна для всіх природних мов звукова матерія, що має відображення у вигляді письма. *Внутрішня* ж *форма*, за О.О. Потебнею, це найближче етимологічне значення, спосіб вираження *змісту*, це те, "як уявляється людині її власна думка". Внутрішня форма є центром образу, оскільки фіксує ознаки, які переважають над рештою й відтворюються за будь-якого нового сприйняття. Отже, вона крім фактичної єдності образу дає ще знання цієї єдності. Вона є не образом предмета, а образом образу[1].

Розглядаючи взаємовідношення категорій форми і змісту в мовних одиницях, В.С. Перебийніс підкреслює: "Розрізняються два боки форми, які нерозривно пов'язані одна з одною: зовнішня форма (зовнішня організація змісту і спосіб зв'язку даного явища з іншими) і внутрішня форма (спосіб існування змісту, його структура)"[2]. Отже, саме феномен внутрішньої форми забезпечує єдність форми і змісту мовних одиниць.

Внутрішня форма притаманна більшості слів мови і є складовою їхнього внутрішнього змісту.

Внутрішня форма слова мотивує звуковий вигляд слова, вказуючи на причину, з якої певне значення виявилося вираженим саме цим сполученням звуків.

Через те, що всі номінативні одиниці комп'ютерного сленгу є вторинними номінаціями, то вони є семантичними дериватами, отже, мають емоційне забарвлення. Такі одиниці посідають у сучасному розмовному мовленні провідне місце. “Утворені в результаті складних мовленнєво-розумових процесів і зумовлені здатністю людини до асоціативного мислення, вони представляють інтерес не лише для традиційних лінгвістичних дисциплін, а й для порівняно нових – психолінгвістики та лінгвістичної прагматики”[3].

Внутрішня форма семантичних дериватів – це “асоціативний мотив, в основі якого лежить установлення відношень зіставлення між двома сутностями, що об'єктивуються відповідною готовою мовною формою”[4]. Як зауважує О.С. Снітко, внутрішня форма семантично похідних одиниць за характером виникнення може бути необразною, тобто виступати в ролі власне асоціативного мотиву, і образною, тобто виступати в ролі асоціативно-образного мотиву.

В комп'ютерному сленгу “похідні значення пов'язані з основними не спільними елементами змісту, а лише асоціативно-образними ознаками і не містять специфічних елементів вихідного значення”[5].

В основі метафоричних перенесень – подібність певних якостей, реалій за формою, зовнішнім виглядом, кольором, функціональною подібністю тощо. Така подібність буває очевидною, іноді – віддаленою, прихованою або тільки уявною. “Метафоризація базується на міжпарадигматичних зв'язках. Слово, яке позначає певний клас предметів, явищ і т.п., вживається для характеристики або найменування об'єкта, який входить до іншого класу, або для найменування іншого класу об'єктів, аналогічного даному в якомусь відношенні”[6]. Метафора у живому мовленні найчастіше супроводжується конотацією.

Розглядаючи семантичний потенціал сленгової лексики, слід наголосити на тому, що він не обмежується перекладом одиниці сленгу на літературну мову, а містить надзвичайно важливий у функціональному плані конотативний ореол[7].

“Конотації постають найважливішою частиною значення жаргонного слова – тим, заради чого його створюють і вживають ... наприклад, слово *прибамбаси* викликає уявлення про щось додаткове до основного завдяки приєднувальному значенню префікса *при-* і про якісь смішні *брязкальця* завдяки асоціації зі звуконаслідувальним *бам-бам*”, – слушно стверджує Р. Розіна у передмові до “Толкового словаря общего русского жаргона”[8].

Як зауважує О.А. Гапченко, внутрішня форма метафори, на відміну від внутрішньої форми інших семантично похідних найменувань, завжди має образний характер. Тому комунікативну потужність сленгової лексики можна пояснити тим, що абсолютна більшість сленгових номінацій для свого адекватного розуміння потребує процедури семантичного розгортання[9].

Крім номінативної метафора виконує ще ряд інших функцій. Зокрема, завдяки метафорам створюється образність та експресія нашого мовлення. Виокремлюють також і концептуальну функцію метафори. Відповідно до цих функцій дослідники виділяють і типи метафор: номінативні (індикативні), асоціативні, метафори на основі функціональної подібності, когнітивні[10].

Застосуємо запропоновану О.А. Гапченко класифікацію метафор для характеристики номінативних одиниць комп'ютерного сленгу.

Номінативні метафори утворюються на основі подібності зовнішньої ознаки. Характерною рисою такої метафори є наочна подібність:

млинець – тонкий корж із рідкого тіста, спечений на сковороді[11] – компакт-диск;

пацюк – шкідливий ссавець родини мишоподібних, значно більший за мишу, переважно з сірою шерстю і довгим лускатим хвостом – маніпулятор типу миша вітчизняного виробництва, який вирізняється набагато більшим розміром порівняно з закордонними відповідниками;

мотузка – зісуканий із прядива виріб для зв'язування або прив'язування кого-, чого-небудь – кабель для поєднання різних устаткувань із комп'ютером;

шнурок – тонкий мотузок, сплетений із кручених ниток чи пасом прядива – кабель для поєднання різних устаткувань із комп'ютером;

педаль – важіль керування в машинах, механізмах і т. ін., на який натискають ногою // ланка ножного важільного приводу (у велосипедах, швейній машинці і т. ін.) // керована натиском ноги деталь важільного устаткування в музичному інструменті для зміни тривалості й гучності звучання – клавіатура;

буквар – книжка для початкового навчання грамоти – порадник користувача;

плитка – невеликий плоский (переважно прямокутний) шматок чого-небудь – адаптерна карта;

градусник – те саме, що й термометр; прилад для вимірювання температури в певних одиницях (градусах) – зображення відсотка готовності завдання, потрібен для того, щоб користувач не думав, що програма не працює.

У цих номінативних одиницях перенесення значення ґрунтується на наочній подібності форми предметів.

Асоціативні метафори не завжди ми можемо пояснити відразу, адже внутрішня форма цих одиниць у більшості випадків вже стерлась:

мозок – 1) центральний відділ нервової системи людини і тварини; 2) перен. основне ядро, керівний і спрямовуючий центр чого-небудь – центральний процесор;

хробак – личинка жука шкіроїда, яка псує шкіру, хутро, точить дерево і т. ін. – комп'ютерний вірус;

глист – черв'як, що паразитує в організмі людини і тварини; гельмінт – комп'ютерний вірус;

живність – свійські тварини, птиця – комп'ютерний вірус;

звір – дика, звичайно хижа тварина – комп'ютерний вірус;

бос – начальник, керівник або найбільш компетентна в яких-небудь питаннях людина – супротивник-негідник у комп'ютерній грі;

садист – людина із садистичними нахилами, одержима садизмом – супротивник-негідник у комп'ютерній грі;

халати – легкий просторий одяг, який надягають поверх звичайного одягу – антивірусна програма.

Метафори цього типу мають внутрішню форму, в якій тісно переплетені асоціативний та образний мотиви.

Метафоризація на основі *функціональної подібності*:

висіти – триматися в повітрі майже без руху – не реагувати на запити (про комп'ютер);

гальмувати – уповільнювати або затримувати рух чого-небудь – не реагувати на запити (про комп'ютер);

айболить – лікар (з дитячої казки "Доктор Айболить" К. Чуковського) – антивірусна програма;

вертушка – загальна назва різних предметів, приладів та інструментів, що обертаються навколо своєї осі – жорсткий диск;

вентилятор – пристрій, що, швидко переміщуючи спеціальними лопатями повітря, служить для провітрювання приміщення, а також використовується в ряді виробничих процесів – жорсткий диск;

кишеня – 1) частина одягу (штанів, пальта, піджака, плаття тощо) у формі мішечка для дрібних речей і грошей; 2) окреме відділення в портфелі, валізі тощо – дисковод;

сутенер – коханець повії, що живе на її кошти – телефоніст, зв'язківець;

ганчірка – шматок старої, зношеної тканини – килимок для маніпулятора типу миша;

окуліст – лікар, фахівець з офтальмології – програма Fine Reader (перекладається з англ. “гарний читач”);

реаніматор – фахівець з реаніматології (розділ медицини, який вивчає методи оживлення організму, що перебуває в стані клінічної смерті, а також способи запобігання клінічній смерті під час операцій) – спеціаліст або набір спеціальних програм з відновлення роботи комп'ютера, програмне забезпечення якого серйозно зіпсоване й він не спроможний нормально функціонувати.

У внутрішній формі метафор цього типу переважає асоціативний мотив, образність виявляється дуже слабко.

При створенні *когнітивних метафор* процес переосмислення відбувається за рахунок подібності певних ознак і реалій. Часто при метафоризації такого типу ознаки людини, тварини переносяться на предмети[12]:

інвалід – людина, що частково або повністю втратила працездатність унаслідок поранення, хвороби, каліцтва чи старості – неможливий, незрозумілий, такий, що його не можна виконати;

підривати – руйнувати, знищувати або подрібнювати за допомогою вибуху – зруйнувати систему захисту;

проломити – зламавши опір, проникнути, пробитися крізь що-небудь – зруйнувати систему захисту комп'ютера чи програми;

лаятися – виражати своє незадоволення грубими, часто непристойними або образливими словами – видавати повідомлення (про комп'ютер або програму);

зносити – знищувати, ламаючи, руйнуючи і т. ін. – знищувати інформацію з диска;

вбивати – припиняти життєдіяльність живих клітин, тканин, органів, мікроорганізмів і т. ін. – знищувати інформацію з диска;

дзижчати – видавати одноманітні дрижачі звуки при польоті (про комах) – зв'язуватися через модем;

зламати – знищити, ламаючи, руйнуючи – зруйнувати систему захисту програми або комп'ютера;

шуршати – швидко рухатися в різних напрямках, куди-небудь; шмигати – шукати щось на диску.

Характерною рисою образної внутрішньої форми когнітивної метафори є здібність до згасання: у процесі широкого використання зникає семантична двоплановість.

Л. Ставицька зауважує, що на шляху різного ступеня розширення сленговживання відбуваються інтенсивні соціокомунікативні та власне семантичні процеси, що дає підстави говорити про соціосемантичні параметри функціонування сленгової лексики[13].

Отже, в основі всієї вторинної номінації лежить асоціативний характер мислення. “В актах вторинної номінації встановлюються асоціації за подібністю між певними властивостями елементів позамовного ряду, що відображаються в уже усталених значеннях імені, і властивостями нового позначуваного, який називається шляхом переосмислення цього значення. Асоціативні ознаки, які актуалізуються в процесі вторинної номінації, можуть відповідати компонентам, які, не входячи до складу дистинктивних ознак значення, співвідносяться з фоновими знаннями носіїв мови про певну реалію або про внутрішню форму значення”[14]. Крім того, внутрішня форма має безпосередній вплив на сполучуваність та контекстуальне оточення номінативної одиниці, а також впливає на мовленнєвий акт.

Аналізуючи особливості використання номінативних одиниць сленгу в мові Інтернет, ми встановили, що в наш час особливо помітною є суперечність між інформативною та експресивною функціями мови, яка вирішується на користь останньої й зумовлена перш за все зміною прагматичної ситуації. Комунікативно-прагматична настанова діє на характер мовного оформлення повідомлення й безпосередньо пов'язана з використанням експресивних властивостей слова й моделювання його експресивного змісту.

Сучасна мова значною мірою поповнює свої лексико-фразеологічні та словотворчі ресурси з нелітературних різновидів. За умови дії тенденції до демократизації, до зближення писемно-літературної мови з усно-розмовною, сленг є одним із основних джерел збагачення словникового складу мови.

Особливості семантики (перевага конотації над денотацією) та прагматики (експресивно-емоційно-оцінні елементи) одиниць сленгу спричиняють запозичення експресивно-стилістичних синонімів

наукових термінів для поповнення експресивних засобів літературної мови.

Вирішальною рисою семантики одиниць сленгу є перевага конотації над денотацією, тобто вони не стільки позначають предмети, поняття, явища, скільки характеризують їх, а також мають істотний прагматичний потенціал за рахунок компонентів семантичної структури, які містять експресивні, емоційні та оцінні елементи значення.

[1] Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 146-147; [2] Перебийніс В.С. До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях // Методологічні питання мовознавства. – К., 1966. – С. 50; [3] Гапченко Е.А. Внутренняя форма семантически производных наименований (на материале русского языка) // Русское языкознание. – 1992, №25. – С. 85; [4] Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов, 1990. – С. 16; [5] Гапченко Е.А. Зазнач. праця.– С. 87; [6] Там само; [7] Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики. Соціолінгвістичний аспект // Українська мова. – 2001, №1. – С. 61; [8] Ермакова О.П., Земская Е.А., Розина Р.И. Слова, с которыми мы все встречались: Толковый словарь русского общего жаргона. – М., 1999. – С. 4; [9] Ставицька Л. Зазнач. праця. – С. 61; [10] Гапченко Е.А. Зазнач. праця. – С. 88; [11] Тлумачення слів подаються за словниками: Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2001; Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980; [12] Гапченко Е.А. Зазнач. праця. – С. 88; [13] Ставицька Л. Зазнач. праця. – С. 61; [14] Гапченко Е.А. Зазнач. праця. – С. 89.

Н. М. Ступак, магістрантка

ФОНЕТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ В ОБРАЗНІЙ СИСТЕМІ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ

Розглядається роль фонетичного компонента у створенні емоційного підтексту поетичного твору. Акцентується увага на виражально-зображувальній ролі звукоповторів. Подано результати фонетико-статистичного та фоносемантичного аналізу поезій Л. Костенко та М. Вінграновського як ознак ідіостилю.

The article is being examining role of phonetic component in an emotional implication creation of poetical composition. The role of

phonetic component is being examining in implication creation of poetical composition. The attention is being focusing on image role of sound repeats. The result of phonetic-statistic and phonetic-semantic analysis of L. Kostenko's and M. Vingranovsky's poetry as indication of author's style is being brought.

У зв'язку з розвитком антропоцентричних підходів до опису мовних явищ, активізувалися дослідження фонетичної будови мови. Тому вивчення звукової організації тексту в залежності від стилю мови, кількісна і якісна характеристика звуків у різних стилістичних умовах, виражально-зображувальна роль звуків і звукосполук, питання евфонії мови, звукова характеристика віршованої мови, рими і т. п. є на сьогодні актуальними проблемами лінгвістики.

Поезія первісно створювалась, поза сумнівом, для слуху. Тому в ідеалі художня мова має сприйматися не тільки візуально, а й на слух, у живому інтонаційному звучанні. Це значно посилює обсяг естетичної інформації, додаючи до неї емоційне ставлення мовця і навіюючи його слухачеві. Сила ліричного твору, його „чарівне звучання" полягає в особливій формі мовного вираження – в його ритмізації та музикальності. А сам вірш німецький вчений Янінг[1] визначав як „зв'язне мовлення, яке має свою метрико – ритмічну та звукову структуру". Для нього вірш – це „багатовимірний феномен, в якому одночасно реалізуються оптичний компонент (сприйняття тексту зором), акустичний та компонент моторики (як ритмічне явище), а сукупність цих трьох вимірів створює чуттєве враження"[2].

Не можна не відчувати того, що у високохудожніх творах письменників звучання тексту та його зміст гармонійно поєднані – приблизно за тим принципом, що й мелодія та зміст музичного твору. Саме на таку аналогію і посилається Ж. Вандрієс: „Вдаючись до свого чуття, композитор кожного разу підбирає відповідну тональність… Також від майстерності поета залежить надати звукам всю можливу для них виразність…"[3]

Читаючи художні твори того чи іншого автора, ми майже не задумуємося, що вони відрізняються не лише багатством колоритної лексики, синтаксису, фразеології, стилістичними фігурами, різноманітними стилістичними прийомами словотворення, а ще звуковою будовою. Власне на цьому наголосив Л. Щерба: „Різні стилі відрізняються один від одного не лише лексично, але й фонетично"[4]. Проте, галузь фоностилістики поки що науково не дуже

досліджена. Немає навіть єдиної думки щодо визначення такого розділу в складі стилістики. А потреби фонетичної стилістики „не можуть бути задоволені через те, що на сучасному етапі наукової розробки вчення про звуковий склад української мови в ньому ще відсутні дані, які характеризували б частоту вживання кожного із звуків, їх позиції в будові слова, кількісний склад у контексті тощо”[5].

Лінгвісти поки що не дійшли єдиної думки, чи може бути частота звуків ознакою стилю. Одні вважають, що частота звуків у текстах різних стилів не показує статистично значимих розходжень, отже, належить до мовних констант.[6] Інші ж, навпаки, схиляються до думки про суттєвість розходження між частотами фонем у різних стилях і про необхідність вивчення проблем фоностилістики статистичними методами.[7] Так, О. М. Пєшковський в одній із своїх праць наводить статистичні дані про частоту різних груп фонем у російському усному мовленні та художній прозі. Істотний внесок у фоностилістику зробив І. Г. Чередниченко, який спробував на порівняно невеликому матеріалі дослідити розподіл голосних і приголосних у різних позиціях у текстах різних функціональних стилів. З-поміж інших, досі ще порівняно небагатьох праць з української фоностилістики відомі статті В. С. Ващенка, О. М. Масюкевича, П. Д. Тимошенка. Вчені, зокрема Т. Вороніна, вважають, що „звукосмислові внутрішньотекстові зв’язки в межах окремого поетичного ідіолекту становлять явище психолінгвістичне, тому, що реалізують деякі особливості мовленнєво-мисленнєвої діяльності автора”[8].

Поети та віршознавці XIX століття особливо гаряче підтримували ідею звукосимволізму, а словосполучення „звуки поезії” стало штампом у їхній ліричній традиції, де фоніка відіграє важливу роль в оформленні ліричного змісту вірша. Слід ще додати, що сама соносфера символістів середини XIX століття часто диференційована на звуки дискретні та недискретні, природні та штучні (механічні, музичні), людські та нелюдські (пісні та виття, тиша та крик, стогін і свист, церковний дзвін і постріл), і кожен з них, безперечно, творить образ-символ. Поети, відповідно до своїх завдань, за рахунок комбінацій голосних та приголосних надавали своїй мові ефекту прозорості, або ж навпаки, загадковості, затуманення. І хоча „поезія не єдина сфера, де відчутний звуковий символізм, але це сфера, де внутрішній зв’язок між звучанням та

змістом із прихованого стає явним, виявляється найбільш відчутно та інтенсивно."[12]

Ідея фоносимволізму виникла дуже давно, в результаті пошуків природного зв'язку між значенням і звучанням слова. Ще Платон, Діонісій Галікарнаський, Августин Блаженний, пізніше Лейбніц, Ломоносов, який навіть розробив рекомендації для використання явища звукосимволізму в художньому мовленні, вказували на існування деяких відповідностей між звучанням і значенням деяких слів.

І. Л. Тимофєєв вважав, що „насправді вони [звуки] впливають на нас не самостійно, а в складній системі ідей, характерів, інтонацій слів..., які в своїй цілісності й викликають у нас певне художнє враження"[9]. Конотативно-експресивне значення звуків певною мірою залежить від змісту твору в цілому, від його теми, і визначається всередині тексту одного автора чи одного твору. Це стверджував і Л. П. Якубинський, який писав, що „емоції, викликані звуками, не повинні йти в напрямку, протилежному до емоцій, викликаних змістом вірша, і навпаки, а коли так, то зміст вірша і його звуковий склад перебувають в емоційній залежності один від одного…"[10]. Науковці стверджують, що звук у широкому розумінні органічно вбудований у буття, він істотний, фундаментальний. Видатний вчений С. Капіца[11] переконаний, що є поєднання звуків, які розчулюють людину просто фізіологічно, і є спроба трактувати звук, що ним оперує творчість, як елемент ще непізнаної світової програми таємничого природного коду.

До висвітлення питань фоностилістики, фоносемантики, поетичної фоніки у вітчизняному мовознавстві зверталися такі науковці як В. Левицький, І. Чередниченко, М. Йогансен, В. Ващенко, О. Масюкевич, П. Тимошенко, В. Шиприкевич, О. Потебня. В іноземному мовознавстві відомі такі імена як В. Губмольдт, А. Шлейхер, М. Граммон, О. Єсперсен, К. Бальмонт, С. Ульман, Є. Сепір, Р. Бровн, І. Тейлор, І. Осгуд, І. Горєлов та інші.

Щоб переконатися, що фреквентність (тобто частота вживання) деяких звуків, співвідношення послідовності кількісно-частотних і значеннєвих характеристик звуків дійсно є ознакою ідіостилю, ми провели статистичний аналіз 25 віршів Л. Костенко із загальною кількістю 11009 звуків та 24 віршів М. Вінграновського – 11069 звуків. За допомогою спеціально написаної програми (на персональному комп'ютері) здійснили підрахунки кількості та

частоти вживання приголосних та голосних звуків української мови у поезіях обох авторів.

І.Г. Чередниченко подав у „Нарисах”[13] таке середньо-процентне відношення голосних і приголосних української мови: 48:52. За частотою вживання в аналізованому матеріалі голосні розташовуються таким чином: [а] (24,9%), [о] (22,3 %), [і] (15,7%), [и] (15,3%), [е] (12,5%), [у] (9,3%).

Проведений статистичний аналіз показав, що частота вживання голосних і приголосних у творах Л. Костенко виражається середньо-процентним відношенням 42:58, у М. Вінграновського -- 43:57. Ми побачили, що голосні у поезіях Л. Костенко рангуються так: [а] – 25,9% , [о] – 19,2% , [и] – 15,6% , [і] – 15,2% , [е] – 13,4%, [у] – 10,7%. У Вінграновського так: [а] – 23,8%, [о] – 21,5%, [і] – 15,9%, [и] – 15,7%, [е] – 12,8%, [у] – 10,3%. Істотних відмінностей у кількісному вживанні голосних у творах обох авторів немає. Найчастотнішим серед усіх звуків є [а], [о] займає другу позицію, найнижчу частоту серед голосних має [у].

Щодо окремих поезій Л. Костенко, то ми побачили, що у 18 творах перше місце серед усіх звуків за кількісно-частотними показниками займає [а], у таких віршах як *„Осінній день, осінній день, осінній!”, „Біле - біле - біле поле”, „Ван-Гог”, „Виходжу в сад, він чорний і худий…”* – [о], у двох – [і]: *„Десь-не-десь, в якомусь царстві… ”, „Осінній сад ще яблучка глядить”.* У вірші *„Папороть”* найбільший відсоток [и].

Як виявилося, у М. Вінграновського за кількісно-частотною характеристикою у 15 поезіях також переважає [а], у трьох – [і] (*„Зазимую тут і залітую”, „У синьому небі я висіяв ліс”, „Пісня”*), ще у трьох значний відсоток [о] (*„Прицокало, прибилось, притекло”, „До думи дума доруша”, „За літом літо, літо літо лове”*). В останньому тексті, хоч кількісно переважає [о], але важливішу роль відіграє наголошений [і], який має своєрідне забарвлення і творить образ. Лише у двох поезіях маємо високі кількісно-частотні показники [е] (*„Не руш мене. Я сам самую”, „Так треба. Повернень — доволі”*), і в одній - [и]. (*„Пришерхла тиша — сіра миша”*). Наприклад, [у] може стояти як на третьому, так і на 15-му місці, але його повтор часто увиразнює, доповнює зміст поетичного твору.

За кількісно-частотною характеристикою ми покласифікували приголосні звуки у такий спосіб: у Л. Костенко: а) найчастотніші: [*н], [в], [р], [j], [т], [к]*; б) частотні*: [м], [с], [л], [д], [п];* в) середньо

частотні*: [з], [б], [н'], [х], [ч], [г], [ш], [т'];* г) низькочастотні*: [ж], [л'], [с'], [в'], [ц'], [р']*; д) рідко вживані (доповнюючі)*: [ч], [к'], [м'], [п'], [б'], [д'], [ч'], [ф], [з'], [г'], [дз], [ж'], [ф'], [дж], [х'];*
у М. Вінграновського: а) найчастотніші: [*в], [н], [м], [т], [р], [л], [j]*; б) частотні: [д], [с], [к], [б], [п]; в) середньочастотні*: [з], [ч], [н'], [г], [л'], [ш], [х], [т']*; г) низькочастотні*: [с'] [ж], [в'], [ц'], [р']*; д) рідко вживані (доповнюючі)*: [б'], [ц], [м'], [п'], [ч'], [д'], [к'], [з'], [ш'], [ф], [г'], [дз], [дж], [ж'], [ф'], [х'].*

Деякі вчені, заперечуючи наявність у звуків значення, все-таки припускають, що звуки можуть набувати експресивного відтінку в поетичному чи прозовому творі, якщо вони організовані певним чином. Музичність мови створюється певною закономірністю в чергуванні звуків – поетичними фігурами. Ю. Тинянов писав, що „важливою є ознака кількості звуків; легко простежити, як повтор одного звука менше організовує мовлення ніж повтори груп; при цьому в семантичному відношенні дуже важливо, якого роду групи повторюються. Найбільшу семантичну вагомість одержують при цьому групи початкових звуків слова.”[14] Л. І. Тимофєєв відзначив, що „повторення однорідних звуків само по собі нейтральне, та коли воно пов’язане з іншими елементами емоційно забарвленого мовлення, то воно – в системі – у свою чергу стає елементом, посилюючись разом із посиленням емоційності, виступаючи одним із моментів загального емфатичного ладу…”[15]. Отже, фонетичні явища можуть виступати як ознаки авторського стилю лише зі змістом твору в цілому.

Слід відзначити, що різноманітні звукові повтори виступають у художньому тексті як важливий конструктивний засіб, як спосіб увиразнення змісту твору. Милозвучність же досягається певним розташуванням звуків, які створюють своєрідний звуковий візерунок, закономірним повторенням однакових звуків на початку, в середині чи в кінці рядка або всієї строфи. Зустрічаються найрізноманітніші засоби евфонії мови, від найпростіших звуковідтворювальних повторів до найскладніших. Виділяють кілька видів звукоповторів. Саме вони є в центрі уваги фоностилістики. Фонетичні повтори можуть виступати в тексті на межі фонетичного та лексичного, фонетичного та морфологічного рівнів.

У поезіях обох авторів спостерігаються різноманітні види звукоповторів, які ми покласифікували так: 1.Чистий звукоповтор: анафора: а) в наголошеному складі, б) в ненаголошеному складі; епіфора; анепіфора; епанафора; в середині слова: а) в наголошеному

складі, б) в ненаголошеному складі. 2. Змішаний звукоповтор: анафора і епіфора; анафора і повтор в середині слова; анафора, епіфора, повтор в середині слова.

Ми побачили, що загальні показники частоти вживання голосних не зовсім характеризують стиль автора. Але інші результати отримали, коли розглянули наголошені та ненаголошені позицій голосних звуків. Голосні набувають найвиразнішого та найсильнішого звучання у складах під наголосом. Звичайна частота вживання голосних використовується в мові твору як тло, на якому виступають контексти з різною насиченістю і густотою вживання звуків.

Багатогранними, різноманітними за фоносемантикою виявилися всі голосні в обох авторів. Так, наприклад, повтор [и] може набувати різного значення у обох авторів, що залежить від контексту. У Л. Костенко повтор [и] може підсилювати зміст вірша своєю величністю, піднесеністю, радісністю, дитячим вереском, а також сумними нотками осені, осінньою мелодією, зітханням, зажурою, квилінням, стогоном матерів, відчай, залежно від контексту. У М. Вінграновського увиразнює радісні переживання (уявляється як посмішка), широчінь, розтягнутість у просторі, тишу, спокій, схлипування, важке дихання, біль, квиління, стихання природи; зорова картина – „лисиця облизнулась” і посміхнулась.

Таким чином, фонетичний компонент відіграє важливу роль в образній системі поетичного твору. Так наприклад, випадки імітативного звукопису постають у вірші Л. Костенко *„Осінній день, осінній день, осінній!*”, де немає простого відтворення звуку, але воно непрямо відтворюється на основі звучання лексеми осінь. Анафоричний звукоповтор [с] увиразнює сумну осінню картину, спустошення, наслідуючи шелест сухого листя, свист. Звуконаслідування підсилюють реалістичність твору, дають змогу читачеві не тільки уявити, а й немов би чути те, що змалював автор. Наприклад, у М. Вінграновського анафоричний повтор [с] може створювати враження легенького свисту в лісі, сивого туманцю, переблискування снігу, яскравості, спеки, стихання, сонливості, сипання сонячного проміння, самотності, сичання, свисту куль, насування чогось страшного, жахливого. Зустрічається ономатопея, проте переважає звукова метафора, яка може бути традиційною (зустрічається у багатьох авторів), а також авторською.

У творчості Л. Костенко найчастотнішими виявилися повтори [р], [л], рідше [м], [с], [б], [п], [в], [т], [н], [ш]. Улюбленим типом звукоповтору є серединний, а також епіфора. Значно рідше, ніж у М. Вінграновського, зустрічається анафора. У його творчості досить часто спостерігаємо анафоричний повтор [с], [д], [б], [м], а також звукосполуки [пр], [гр]. Менш частотними є повтори [р], [л], [j], [з], [ш], [ж], [ч], [н], [х], [в], [т].

Ми побачили, що найбільша художньо-зображувальна ефективність досягається при застосуванні у творах комбінованих повторів приголосних, які найповніше передають (за допомогою звуковізерунків) те, що хотів відтворити автор у своєму творі. Виникає своєрідний звукообраз, який несе емоційне навантаження. Прикладом може слугувати *„Життя – як вокзал”*, де важливу роль відіграє повтор шиплячих, шумних, свистячих і різноманітних звукосполук важких для вимови (включається артикуляторика), які увиразнюють своїм звучанням змістову картину вірша. Створюють образ вокзалу з його шумом, рухом, свистом, гальмуванням потягів і їх важким „диханням”. У поезії М. Вінграновського *„Пришерхла тиша — сіра миша”* повтор шиплячих, свистячих, шумних звуків створює чудовий зоровий та слуховий образ, увиразнюючи змальовану автором картину пробудження природи, навколишню ранкову тишу, прихід осені, світанку.

Дослідження показало, що майже кожен звук бере участь у творенні аудіовізуального образу високохудожнього поетичного твору більшою чи меншою мірою. Звукова організація поетичних творів зазначених авторів відрізняється деякими елементами, які можна вважати ознаками ідіостилю. Розглянувши семантику повтору [и], ми з’ясували, що у різних контекстах він може набувати синонімічних, антонімічних, омонімічних значень, можуть мати різний зміст і різний характер експресії. Конотативно-експресивне значення звуків доповнює зміст твору в цілому. Отже, є всі підстави розглядати фоніку як диференційну ознаку ідіостилю.

Отже, ми дійшли висновку, що широке й майстерне вживання письменником найрізноманітніших видів евфонічних засобів визначає індивідуальну, властиву лише цьому авторові манеру звукової інструментовки. Майстерно використані кілька евфонічних засобів одночасно, підсилюють, доповнюють один одного і створюють мелодійний передзвін глухих і дзвінких, голосних і приголосних, шумних і сонорних звуків, суголосних звукосполучень,

однозвучних слів, що становить неповторну гармонію твору. Слід погодитися із словами Майка Йогансена, що „слово й надалі залишалося молекулою поезії, проте його семантико-символічне навантаження поглиблювалося за рахунок звуків…, знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис”[16].

[1]Janning Ju. Die Rekonstruktion der Gedichtgestalt aus der Struktur von Klang und Rhythmus. – Muttersprache, Wiesbaden, 1979, H. 4. -- S. 242-255; [2]Мирианашвили М.Г. Некоторые вопросы ритмики звучащего текста / Звучащий текст. – М., 1983. – С. 81; [3]Вандриес Ж. Язык. – М., 1937. – С. 174; [4]Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – Л., 1948. – С.21; [5]Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1969. – С. 125; [6]Див.: Трубецкой Н.С. Основы фонологии. - М., 1960. – С. 289-290; Долежел Л. Вероятностный подход к теории художественного стиля. – М., 1972. – С. 24; [7]Головин Б.Н. О вероятностно-статистическом изучении стилевой дифференциации языка. – М., 1970. – С. 54; [8]Воронина Т.Е., Косицина С.Ю. Аллитерация и звуковая доминанта в фоносемантической структуре стиха Я.П. Полонского. – Пенза, 1990. – С. 157; [9]Тимофеев Л.И. Очерки теории и истории русского стиха. – М., 1958. – С.6; [10]Якубинский Л.П. О звуках стихотворного языка / Сборник по теории поэтического языка. – 1. Пч. – 1916. – С.25; [11]Сербенська О. Роль аудіовізуальних засобів у творенні звукового образу Держави / Українська мова і держава. – К., 2001. – С. 75; [12]Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Структурализм „за” и „против”. – М., 1975. – С.224; [13]Чередниченко І.Г. Зазнач. праця. – С. 126; [14]Тынянов Ю. Проблема стихотворного языка. – М., 1965. – С. 148;[15]Тимофеев Л.И. Указ. раб. – С. 33; [16]Йогансен М. Елементарні закони версифікації (віршування) / Шляхи мистецтва. − К., 1921. – № 2. – С. 11.

ЗМІСТ

ЛІНГВІСТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ТЕОРІЇ

Шевченко Л.І.
Концепти теорії інтелектуалізації літературної мови в контексті розвитку стилю масової інформації
Ніка О.І.
Аспектологія аналізу суб'єктивного в лінгвістиці
Воронін Д.І.
Сміх і дотепність: психолінгвістичний ракурс

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ФІЛОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Мосенкіс Ю.Л.
Теорія субстрату як матеріал спецкурсу "Мовні контакти"
Горобець В.Й.
Мовний етикет в українській епістолярії XVIII ст.
Звонська Л.Л.
Футуральність та вираження мети в давньогрецькій мові
Малащук К.О.
Церковнослов'янська мова в художній палітрі Феофана Прокоповича
Вербенєц Мая-Богуміла
Комісія з юридичної термінології слов'янських мов 1848 року в історії становлення українського термінознавства

СТИЛІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ ПРОЕКЦІЇ

Шевченко Л.Л.
Українські переклади Святого Письма на європейському тлі
Шевченко Л.І.
Образне слово Києво-Печерського патерика: генеза і семантика
Буркут К.С.
Лексема *людина* в поетичних світах О. Олеся, П. Тичини, М. Рильського
Заболотна Н.В.
Синонімія в мові творів Климентія Зиновієва та Івана Величковського

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Мартинова Г.І.
Східна зона середньонаддніпрянських говірок як об'єкт лінгвогеографічного аналізу
Дуброва Г.І.
Діалектна лексика сучасної української мови в історичному аспекті: теоретичний ракурс

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА В СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ РАКУРСІ

Козирєва З.Г.
До питання про перехідні явища в новітній лексикографії
Гаценко І.О.
Класифікація звуконаслідувальних слів української мови за їх семантичними ознаками
Радван Д.В.
Психологічний напрямок української фонології: погляд у контексті новітніх досліджень
Щур І.І.
Внутрішня форма одиниць комп'ютерного сленгу
Ступак Н.М.
Фонетичний компонент в образній системі поетичного твору

CONTENS

LINGUISTIC MODELLING IN THE MODERN SCIENTIFIC THEORY

Shevchenko L.I.
Concepts of the theory of intellectualization of literary language in a context of development of style of the mass information.
Nika O.I.
Aspectology of the analysis of the subjective in linguistics.
Voronin D.I.
Laughter and wit: psycholinguistic aspect

HISTORIC-LINGUISTIC PROBLEMATICS OF THE PHILOLOGICAL STUDIES

Mosenkis Yu.L.
The Theory of Substratum as a Material of Special Course "Language Contacts"
Horobets V.Y.
The Language etiquette in the Ukrainian Epistolaria of the XVIII c.
Zvonska L.
The future and expression of the aim in ancient Greek
Malashchuk K.O.
The Church Slavonic language in works as well of Theophan Prokopovych
Werbeniec M.
Commission for Juridical Terminology of Slavonic Languages of 1849 and its Role in History of Development of Ukrainian Terminological Science

STYLISTIC INTERPRETATION OF THE TEXT IN A CULTURAL - HISTORICAL PROJECTION

Shevchenko L.L.
The Ukrainian translations of the Bible on the European background.
Shevchenko L.I.
Figurative word of the Kyevo-Petchersky pateryk: genesis and semantics.
Burkut K. S.
The lexem *людина* in the poetical worlds by O. Oles, P. Tychina, M. Rylsky.

Zabolotna N.V.
The Synonymity of Klymentiy Zynoviyiw and Ivan Velychkowskyy Works Language

PROBLEMS OF A DIALECTOLOGY IN A CONTEXT OF MODERN LINGUISTICS

Martynova A.
East zone mid-upper-Dnieper patois as the object of lingua-giographical analyse
Dubrova H. I.
Dialect lexicon of modern ukrainian language in the historical aspect: theoretical viewpoint

MODERN UKRAINIAN LANGUAGE IN A SYSTEM-FUNCTIONAL ASPECT

Kozyreva Z.H.
About Transitory phenomena in the newest Ukrainian Lexicography
Gatsenko I.O.
Classification of onomatopoeia according to the semantic characteristics in the ukrainian language
Radvan D.V.
The psychological direction in the Ukrainian phonology: a view in the context of modern study
Shchur I.I
The internal form of the computer slang's denominations
Stupak N. M.
The phonetic component in the imaging system of the poetic composition